

TC.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YENİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI

1908-1918 ARASI TÜRK EDEBİYATINDA HATİRA TÜRÜNÜN EDEBİ
ÖZELLİKLERİNİN İNCELENMESİ

108781

YÜKSEK LİSANS TEZİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Hazırlayan
Banu ALTINOVA

108781

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Alemdar YALÇIN

Ankara- 2001

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Banu ALTINOVA'ya ait "1908-1918 Arası Türk Edebiyatında Hatıra Tûrünün Edebî Özelliklerinin İncelenmesi" adlı çalışma, jûrimiz tarafından Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan ... Prof. Dr. Alexander M. Yakun (İang)

Üye ... Prof. Dr. Ramazan Koplay

Üye ... Prof. Dr. Mehmet Onal

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Türk Edebiyatı'nda Tanzimat döneminde müstakil bir tür özelliği kazanan ve gelişen hatıra türünün, 1908- 1918 yılları arasında kitap halinde yayımlanmış eserlerinin incelenmesi ve tanıtılmasını kapsamaktadır.

Hatıra türü, edebiyatımızda derinlemesine ele alınarak değerlendirilmemiş, bibliyografya çalışmaları tamamlanmamış bir alandır. Biz tezimizde, hatıra türünün diğer türlerle arasındaki benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaya, yayımlanmış olan hatıra kitaplarını tespit ederek, onları değerlendirmeye çalıştık.

Tezimizi 1908-1918 yılları ile sınırlandırmamızın sebebi, söz konusu dönemin siyasî, edebî ve basın tarihimiz açısından önemli bir zaman dilimini kapsamasıdır. 1908, tarihimizin önemli dönüm noktalarından biri olan II. Meşrutiyet'in ilân tarihi, 1918 de Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği tarihtir. Bu dönemdeki yayın serbestliğinden dolayı, gazete, dergi, piyes, hatıra gibi türlerde çok sayıda eser verilmiştir.

Tezimizde; Sultan Abdülhamid devrindeki sansürden etkilenen yazarların, eleştiri mahiyetinde kaleme aldıkları eserler, Sultan Abdülhamid'ten önceki devlet adamlarının dönemlerini anlatanlar, 1908'den önce ve sonra yaşanan ve insanların hafızalarında izler bırakan savaş ve felâketler sonucunda yazarların yaşadıkları sıkıntıları anlatanlar, Sultan Abdülhamid döneminde görev yapmış olan devlet adamlarının, o dönemin faaliyetlerinden sorumlu tutularak suçlanmaları üzerine kendilerini savunma ihtiyacının ürünü olanlar, İttihad ve Terakki Cemiyeti taraftarlarının ve Cemiyetin muhaliflerinin, Cemiyete karşı olan düşüncelerini aktarma endişesiyle ve diğer bazı hususi sebeplerle yazılan eserler değerlendirildi.

Çalışmamız, belirli bir dönemi esas almak suretiyle hatıra türüyle ilgili bibliyografya ve kaynak taraması çalışmasıdır. Tezde öncelikle hatıra türünün tanımı ve sınırları üzerinde durulmuş, daha sonra bu tanım ve sınırlara uygun

hatıra türü kitaplar değerlendirmeye alınmıştır. Tezde hatıra türü kitaplar, ele aldıkları dönemlere göre tasnif edilmiş ve konuları kısaca özetlenirken, dili, anlatımı ve hatıra türü içindeki yeri konusunda da değerlendirmelere başvurulmuştur. Değerlendirme çalışmasında kitabın ele aldığı dönem, yazarın intibaları, aynı dönemi anlatan başka hatıralarla karşılaştırma ve kitabın künyesiyle ilgili bilgi ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Ayrıca 1908-1918 yılları arasında hatıra adıyla çıkan veya hatıra olduğu düşünülen kitaplar tek tek incelenerek; hatıra türüne girmeyen çalışmalar tespit edilip, sağlam bir bibliyografya oluşturulmaya çalışılmıştır.. Çalışma alanımız olan 1908-1918 yılları arası hatıra türünün yeri ve önemi gösterilmek amacıyla 1908'e kadar Türk Edebiyatı'nda hatıra türüyle ilgili bir ön bilgiye de yer verilmiştir.

Tezimizin sınırlarını belirledikten sonra, 1908-1918 yılları arasında yayımlanmış olan hatıra kitaplarını tespit çalışmasına başladık. Hatıra türü ve hatıra kitaplarının listesi konusunda tek derli toplu çalışma olarak Türk Dili Anı Özel Sayısı olduğu için, İbrahim Olgun'un bu dergideki "Anı Kaynakçası"nı temel kaynak olarak aldık. Daha sağlam bir kaynakça oluşturmak amacıyla; Milli Kütüphane'deki eski yazılı katalogları tek tek tarayıp, bu yıllar arasına giren kitapları inceleyerek; bizim ele aldığımız dönemi kapsayan kitapların listesini çıkardık. Bu çalışmamız sonucunda İbrahim Olgun'un hazırladığı kaynakçadan farklı olarak birkaç eser daha tespit ettik.

Kaynak tespitinde karşılaştığımız en büyük problem "hatıra" adını taşımasına rağmen farklı türde yazılan eserler oldu. İbrahim Olgun'un kaynakçasında da bazı eserlerin bu türe girmemesine rağmen, hatıra eseri olarak alındığını gördük. Bundan dolayı tezimizde hatıra kitaplarını inceledikten sonra, bu türe girmeyen çalışmaları da sebepleriyle inceleyerek, hatıra türüyle ilgili sağlam bir kaynakça oluşturmaya çalıştık.

Tezimizde incelediğimiz kitapların, orijinal metinlerinden alıntı yaptığımız bölümlerinde, noktalama işaretinin hiç kullanılmadığı ya da

gereken yerde kullanılmadığı bazı metinlerde, metnin anlaşılabilmesi için gereken noktalama işaretlerini kullandık. Metinlerde geçen, günümüzde de kullandığımız kelimelerin yazımında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan imlâ kılavuzunu esas aldık. Osmanlıca kelimelerin yazımında ise Ferit Develliođlu'nun "Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgât"ına bağlı kaldık.

Bu çalışmamda yardım, sabır ve anlayışını esirgemeyen, her konuda değerli fikirlerinden yararlandığım kıymetli hocam Prof.Dr. Alemdar YALÇIN'a, kaynak tarama ve tez yazım aşamasında yardımlarını esirgemeyen kardeşim Ayşegül Altınova'ya teşekkürü ödenmesi gereken bir borç bilirim.



İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	
SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİ HAPİSHANE VE SÜRGÜN HAYATINI ANLATAN HATIRALAR	20
II. BÖLÜM	
İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ / FIRKASINI ANLATAN HATIRALAR	44
A. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Faaliyetlerini, Hapishane ve Sürgün Hayatını Anlatan Hatıralar	44
B. İttihat ve Terakki'ye Muhalif Olan Hatıralar	63
III. BÖLÜM	
DİĞER DÖNEMLERE AİT HATIRALAR	84
IV. BÖLÜM	
SAVAŞ VE ASKERLİK HATIRALARI	104
A. 1908 Öncesini Anlatan Hatıralar	104
B. 1908 Sonrasını Anlatan Hatıralar	124
V. BÖLÜM	
DEVLET ADAMLARININ KENDİ İCRAATLARINI ANLATAN HATIRALAR	142
A. İcraatlarını Anlatanlar	142
B. İcraat ve Tenkitlere Cevaplar	160
VI. BÖLÜM	
ÖZEL HAYATA AİT OLAN HATIRALAR	168
VII. BÖLÜM	

HATIRA TÜRÜNE GİRMEYEN ESERLER	186
A. Hatıra Olması Şüpheli Olanlar	186
B. "Hatıra" Adını Almasına Rağmen Hatıra Olmayanlar	200
C. Kaynaklarda Hatıra Olarak Yer Almasına Rağmen Hatıra Olmayanlar	217
SONUÇ	235
KAYNAKÇA	237
TÜRKÇE ÖZET	246
İNGİLİZCE ÖZET	248



KISALTMALAR

a.g.e. :	Adı geçen eser
a.g.m. :	Adı geçen makale
S :	Sayı
s :	Sayfa
c :	Cilt



GİRİŞ

I- KAVRAMLAR:

1908-1918 yılları arasında hatıra türü kitapları değerlendirirken, karşımıza çıkan en önemli sorunlardan biri, tür bilgisindeki belirsizliklerdir. Bu sadece bizim için değil, bizden önce aynı konuda çalışan diğer araştırmacıların da karşılaştıkları önemli bir sorundur.

Tür belirsizliğinden dolayı birçok kitap birbirine karıştırılmıştır. Öncelikle tezimizin sınırlılıklarını ortaya koymak için hatıra türüne benzer özellik gösteren türleri tanımlamaya ve hatıra türünün özelliklerini ortaya koymaya çalışacağız. Bu türler; biyografi, otobiyografi, günlük, gezi ve asıl konumuz olan hatıra şeklinde sıralanabilir.

Bir insanın hayatını anlatan yazı olarak tanımlanan “biyografi”, Fransızca “biographie” karşılığıdır. Eskiden “terceme-i hâl” olarak adlandırılan biyografi, günümüzde “yaşam öyküsü” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktadır.

Türkiye’de yayımlanmış ansiklopedi ve sözlüklerde birbirine yakın tanımlamalarla karşılanan biyografi türünü, Tahirü'l-Mevlevî: “Terceme-i hâl demektir ki bir adamın hayatından bahseder”¹ diye ele alırken; Yusuf Çotuksöken: “Bilim, sanat, kültür, siyaset vd. alanlarda büyük ün yapmış kimselerin yaşamını anlatan yazı ya da yapıt”² şeklinde ifade eder. Ahmet Kabaklı da biyografileri, “sanatta, ilimde, politikada ve başka dallarda tanınmış kimselerin, hayatlarını anlatan eserler”³ olarak değerlendirerek, bu kitapların üslup kalitelerinin, onların edebî değerini belirleyeceğini söyler. S.Kemâl Karaalioğlu da, biyografi eserlerinin hayatta başarı sağlamış insanların yaşayışlarını, mücadelelerini anlatarak, hayat için en güzel

¹ Tahirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1973, s.28

² Yusuf ÇOTUKSÖKEN, Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü, Cem Yayınları, İstanbul, 1992, s.209

³ Ahmet KABAKLI, Türk Edebiyat Tarihi, Türkiye Yayınları, 2.baskı, c.1, İstanbul, 1967, s.528

örneklerini verdiklerini belirtir.⁴ Tarihin önemli kaynaklarından biri olduğu ifade edilen biyografiler, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde şöyle yer alır:

"...uzun geçmişi içerisinde gelişmiş, çeşitli alt bölümlere ayrılmış, anlattığı şahsın veya şahısların vasıflarına, hususiyetlerine, anlatılanın kısalığına, uzunluğuna, edebî değerine göre değişik şekillere bürünmüştür. Asıl hal tercümesi bir başkası tarafından yazılmış olmasıdır. Bu durum hal tercümesi edebiyatının temel hususiyetidir. Zira bu yüzden hal tercümesi yazarın anlattığı şahsa yaklaşımına göre önemli mahiyet ve şekil farklılıkları doğurur."⁵

Aynı eserde, bizzat kendi hal tercümesini yazarların bu alandaki edebiyata önemli katkılarda bulundukları, bu eğilimin günümüzde daha çok hatırat şeklinde kendini gösterdiği belirtilmektedir.⁶

Türk Edebiyatı'nda Tanzimat öncesi tek bir kişinin yaşamını konu alan biyografilere pek rastlanmadığını ifade eden Atilla Özkırmı, bu dönemde biyografi türünde sayılabilecek eserler ve bu eserlerin edebiyatımızdaki önemleri hakkında şu bilgileri verir:

"Tarikat ulularının yaşamını konu edinen menâkıblar birer biyografi sayılabilirler, ama efsaneleştirilmiş destansal nitelikte yapıtlar olduklarından bilimsel bir doğruluk taşımazlar. Eski tarihlerin çoğu (vekâyiname) da biyografik bilgiler kapsarlar. Birçok kişinin hal tercümesini toplayan yapıtlar da çoktur. Tezkire, hadîka, devha, sefine, tuhfe, vefeyât, sicil gibi adlar verilen bu yapıtlar, Türk Edebiyatı tarihinin en önemli kaynakları arasındadır."⁷

Biyografi yazarı, tarihî belge olacak nitelikte bir eser yazdığı için; konusunun gerektirdiği belge ve bilgileri toplayarak, hayalinden bir şey katmadan, gerekli yorum ve ayrıntılarla, başından sonuna kadar ilgiyle

⁴ Seyit Kemal KARAALIOĞLU, Edebiyat Terimleri Kılavuzu, İnkılâp ve Aka Basımevi, İstanbul, 1975, s.54

⁵ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c.4, Dergâh Yayınları, s.33

⁶ a.g.e s.33

⁷ Atilla ÖZKIRIMLI, Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, Cem Yayınları, 2.baskı, c.1, İstanbul, 1982, s.240

okunacak bir şekilde yazar.⁸ Biyografi yazarlarının sadece araştırmacı, inceleyici olmamaları; romancı yetenek ve ustalıklarını da taşımaları gerektiğini ifade eden Mutluay, André Maurois'nın, Henri Troyat'ın, Pierre La Mure'ün... biyografilerini buna örnek vererek, dünya edebiyatındaki ilk ve en büyük biyografi yazarının "Paralel Hayatlar" (105-115, 26 kitap) isimli eseriyle tanınan Plutarkhos (MS. 50-125?) olduğunu söyler.⁹

Biyografi eseri içinde hatıra, günlük ve mektuplardan faydalandığı için tür ayırımında sıkıntı çekilmektedir ki, bunu birçok eserin kaynakçasında görmekteyiz. Eserin yazılışındaki amacın bir kişiyi ayrıntılı olarak tanıtmak olduğu göz önünde bulundurulursa, diğer türlerin biyografi eserinin içinde yardımcı olarak kullanıldığı anlaşılabılır.

Yabancı ansiklopedi ve sözlüklerde de, bizdeki tanımlara benzer ifadelerin kullanıldığını görmekteyiz. Biyografi, bir insanın hayatının esasını teşkil eden, karakterinde ve yeteneğinde yoğunlaşan özel hayatının yazılı hesaplaşmasıdır. Fikrî olarak da biyografi, özel bir kişinin doğru bir hayat hikâyesidir ki, bu özel şahıs da yaşadığı zaman dilimi içinde o özel kişinin yaşadığı hayat hikâyesini anlatır. Fakat, aynı zamanda o kişinin karakteri, kişiliği, âdet ve alışkanlıkları hakkında gerçekçi bir portre çizer. Elizabeth Gaskell'in "Life of Charlotte Bronte"si bu tip bir biyografidir. Belki de İngilizce en ünlü biyografi James Baswell'in "The Life of Samuel Johnson"dur. Bugün bile "Boswell" hayranlık uyandıran bir biyograficidir. Bazı biyografiler ise eleştirel değer taşır. Bunun ilk ve en ünlü örneği Lytton Strachey'in dört biyografisel skeçten oluşan "Eminent Victorians"dır.¹⁰

Yukarıdaki değerlendirmeler sonucunda biyografiyi; "tanınmış kişilerin hayatlarını anlatan edebî tür" şeklinde ifade edebiliriz.

⁸ Rauf MUTLUAY, 100 Soruda Türk Edebiyatı, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1969, s.324

⁹ a.g.e., s.324-325

¹⁰ Kathlen Momer-Ralp Rausch, NTC's Dictionary of Literary Terms, National Textbook Company, Lincolwood, 1975, s.22

Biyografi ile hatıra türü arasındaki sınırlar ve birbirlerine geçişi sağlayan unsurlar kolay belirlenirken; Türk Edebiyatı Ansiklopedisi'nde de belirtildiği gibi yazarın kendi biyografisi hatıra türüne daha yakın hatta iç içedir. Otobiyografi de denilen bu türün hatıra türü ile farklılıklarını tespit, tezimiz için ayrı bir önem taşır.

Bir insanın kendi hayat hikâyesini anlattığı eser¹¹ olarak tanımlanan "otobiyografi", Fransızca "autobiographie" karşılığıdır. Günümüzde "öz yaşam öyküsü" sözcüğünün karşılığı olan otobiyografiyi Sevük, "bir kimsenin kendi tercüme-i halini bizzat kendisi yazması..."¹² olarak ele alır. Otobiyografiyi, "yazarın bütün hayatını kucaklayan bir eser meydana getirmesi"¹³ şeklinde tanımlayan Karaalioğlu da, yukarıdaki ifadelere benzer bir tanımlama yapar.

Kısaca, bir insanın hayat hikâyesi olarak değerlendirilen otobiyografiyi Özdemir, "Toplumsal yaşamın herhangi bir kesiminde bilim ve sanat alanlarının herhangi bir dalında etkinlik göstermiş, başarı kazanmış bir kimsenin kendi yaşamını anlattığı düz yazı biçimi"¹⁴ şeklinde ifade ederek kavramı özelleştirmiş, sadece toplumsal hayatta başarılı olmuş, kendini ispatlamış olan insanların yazdığı eserleri otobiyografi olarak tanımlamıştır. Özdemir'le aynı görüşü paylaşan Çotuksöken de otobiyografiyi; sanat, bilim, siyaset, kültür adamlarının hayatlarını, yaptıklarını anlattıkları eser olarak ortaya kor.¹⁵

Bir insanın kendi hayatını anlattığı "otobiyografi", genellikle önemli olayların anlatıldığı bir formdur. Olaylar anlatılırken hafıza ve hayâl gücünün birleşiminden faydalanılır. Genellikle güvenilir kaynaklar olarak görülme- yen

¹¹ İ. Sami AKALIN, Edebiyat Terimleri Sözlüğü, Varlık Yayınları, İstanbul, 1984, s.208

¹² İsmail Habib SEVÜK, Tanzimattanberi I Edebiyat Tarihi, 6.baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944, s.187

¹³ Seyit Kemal KARAALIOĞLU, Edebiyat Terimleri Kılavuzu, İnkılâp ve Aka Basımevi, İstanbul, 1975, s.280

¹⁴ Emin ÖZDEMİR, Yazı ve Yazınsal Türler, Varlık Yayınları, İstanbul, 1983, s.172

¹⁵ Yusuf ÇOTUKSÖKEN, a.g.e., s.148

otobiyografiler; yazarların kişiliklerini, davranışlarını, gözlemlerini anlatmaları bakımından yaşadıkları döneme ışık tutarlar.¹⁶

Otobiyografi terimi ilk defa Southey tarafından 1809'da kullanılmıştır. Klasik çağlarda otobiyografi dalında çok az yazılı belge vardır. Daha sonra ise tarih ve otobiyografinin aynı olduğunu görürüz. Heredot'un "Histories", Xenophon'un "Anabasis", Ceoser'in "Commentaries" gibi eserleri, buna örnektirler. Tacitus'un raporuna göre Rutilius Rufus ve Emillus Scaurus otobiyografi yazarlarıdır; fakat her ikisi de bu türü geliştirememişlerdir. Modern otobiyografi dalına o dönemdeki en yakın eser Marcus Arelius'un "Meditations" adlı eseridir. Bilinen ilk otobiyografi de St. Augustine'nin "Confessions"udur. St. Augustine bu eserinde, ruhanî deneyimlerini de katarak kendini analiz etmiştir. Bu esere denk eserler, ancak modern zamanlarda görülür.¹⁷

Otobiyografi türü hakkındaki çeşitli ifadelerden hareketle sunduğumuz görüşlerin sonucu olarak otobiyografi, "bir kişinin yaşantısını, yaptıklarını anlatan eserdir", diyebiliriz.

Otobiyografiler, daha önce de belirttiğimiz gibi, özellikle biyografi ve hatıra türü ile karıştırılmaktadır. Her üç türü, özellikle anlatımı, içeriği ve dış yapısıyla birbirinden ayırabiliriz.

Daha önce iki yerde temas ettiğimiz otobiyografi ve hatıra yakınlığını belirtmemiz gerekir. Çünkü otobiyografi yazarı, zaman zaman kendi hatıra ve gözlemlerine de yer vermektedir. Eğer eser, yaşam serüveninin dışına çıkıp, dönemini yansıtmaya kaygısı taşıyorsa otobiyografidir ve bu yönüyle hatıradan farklılık gösterir diyebiliriz.

¹⁶ Kathlen Morner – Ralp Rauseh, NTC's Dictionary of Literary Term, National Textbook Company, Lincolwood, 1975, s.17

¹⁷ J.A.Cuddon, A Dictionary of Literary Terms, Published in Penguin Books, Middlesex, 1892, s.63-64

Hatıra türüne çok yakın özellikler gösteren bir başka edebî tür ise en az hatıra kadar beğenilen ve sık kullanılan günlük türüdür.

Yabancı kaynaklarda “diary and journal” kelimesinin karşılığı olan “günlük”, günü gününe tutulan notlardan meydana gelen eserdir.¹⁸ Günlükler, bir yazarın duygularını, düşüncelerini, yaşadığı olayları, gözlemlerini tarih belirterek günü gününe yazmasıyla oluşur.¹⁹

İnsanların günlükleri, “içini dökme, gördüklerini ve yaşadıklarını anlatma, bir boşalma gereksinimi duyma”²⁰ amacıyla yazdıklarını ifade eden Özdemir’le hemen aynı görüşü paylaşan Yetkin de; günlükleri, yazarın kendi kendisi ile alçak sesle konuştuğu günü gününe tutulan eserler olarak tanımlar.²¹ İnsanlar yaşadıklarını günü gününe defterlerine yazdıkları zaman, o gün yaptıklarını, ilişkilerini irdelleyerek, olayları daha ayrıntılı, daha canlı bir biçimde dile getirirler.²²

Günlüklerin de otobiyografiler de olduğu gibi tarihe kaynaklık edip edemeyecekleri konusunda problem vardır. Çünkü; insanlar kendi hayatlarını günü gününe yazdıkları zaman, olayları gerçekte olduğu gibi değil de görünmesini istedikleri gibi yazabilirler. Bu nedenle günlüklerin objektifliği ve buna bağlı olarak değeri yazara bağlıdır diyebiliriz. Günlüklerin değeri ve önemi hakkında Halman görüşlerini şöyle ifade eder:

“Edebiyat günlüklerinin değeri ve başarısı, yazarların içtenliğine, doğruya bağlılığına ve sanatçı dürüstlüğüne dayanıyor. Yazar o günkü düşünce ve duygularını gerçekte olduğu gibi kâğıda geçiriyorsa, günlüğü er geç okunur inancıyla kendini sansür etmiyorsa, ya da bilinci dışındaki kuşklar ve çekingenlikler yüzünden olayları değiştirerek yansıtmıyorsa,

¹⁸ İ. Sami AKALIN, Edebiyat Terimleri Sözlüğü, Varlık Yayınları, İstanbul, 1984, s.123

¹⁹ Yusuf ÇOTUKSÖKEN, a.g.e., s.85

²⁰ Emin ÖZDEMİR, Ömekli Açıklamalı Edebiyat Bilgileri Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, s.133

²¹ Suut Kemal YETKİN, “Günlük Üzerine”, Türk Dili Günlük Özel Sayısı, 1962, S.127, s.432

²² Seyit Kemal KARAALIOĞLU, Edebiyat Terimleri Kılavuzu, İnkılâp ve Aka Basımevi İstanbul, 1975, s.137

günlüğünde okuyanı saran bir özdenlik vardır; yaşanmış olayların çıplak gücü, yaşadıkça yazılanın bozulmamış değeri vardır.”²³

Halman’ın açıklamalarına dayanarak; günlükler, ancak okurlar göz önünde tutulmadan yazılırlarsa objektiflik, kaynaklık etme özelliğini kazanırlar diyebiliriz.

Günlükler, yazarın anlatış tarzına ve bakış açılarına göre, içe dönük ve dışa dönük olmak üzere iki şekilde görülür. İçe dönük günlüklerde yazar; kendi iç dünyasını, acılarını, dertlerini, kaygılarını, kısaca başkalarıyla paylaşmadığı iç dünyasını anlatır. Dışa dönük günlüklerde ise, yaşanan olaylar ve bu olayların yazar üzerindeki etkileri anlatılır.²⁴

Günlükler, “içe dönük” de yazılsalar “dışa dönük” de yazılsalar, yazarın yaşadığı dönemi aydınlatmada önemli kaynaklardır. Edebiyatımıza batıdan geçmiş bir tür olan günlüklerin ilk örnekleri Tanzimat’tan sonra görülür; fakat diğer türler kadar yaygın değildir.

Hatıra türüyle benzerlik gösteren günlük, zaman yönüyle hatıradan ayrılır. Günlükler; “yaşanan, anlık duyguların sıcaklığı yazıya dökülmesi”²⁵ ile meydana gelirken; anılar, olaylar yaşandıktan sonra hafızada kalanların aktarılmasıyla oluşur.

Yabancı kaynaklarda da bizdeki tanım ve değerlendirmelere benzer ifadelerle karşılaştığımız günlüğü Cuddon, anekdot olanlar ve özel olanlar ya da ima edilenler olmak üzere iki kategoride ele alır.²⁶ Bu sınıflandırma yukarıda bahsettiğimiz dışa dönük ve içe dönük günlükler sınıflandırmasına benzer bir sınıflandırmadır. Anekdot olanlar; Swift’in “Journal to Stella” adlı eseri, Benjamin Haydon, Amiel, Shelley, Mary Grodwin, Canstant, Tolstoy ve Andre Gide’nin günlükleridir. Özel olanlar da Pepys’in “Diary”, Evelyn’in

²³ Tâlat S. HALMAN, “Yaşadıkça Yazılan”, Türk Dili Günlük Özel Sayısı, S. 127, 1962, s.438

²⁴ Emin ÖZDEMİR, Örnekli Açıklamalı Edebiyat Bilgileri Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, s.133

²⁵ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergâh Yayınları, c.3, s.417

²⁶ J.A.CUDDON, a.g.e., s.186-187

"Journal", Baswell'in "Journal of a Tour or the Hebrides" adlı eserleri ile Charles Greville ve Thomas Creevey'in günlükleri gelir. Öyle görülüyor ki günlük tutmak 17. yy.da alışkanlık haline gelmeye başlamıştır. Ancak 16. yüzyıldan tek tük verilmiş eserler arasında Kral 6. Edwardın günlüğü örnek olarak gösterilebilir.²⁷

Bütün bu ifade ve değerlendirmeleri göz önünde bulundurarak; günlüklerin insanların kendi kendileriyle dertleşme ihtiyacından kaynaklanan, günü gününe, tarih belirtilerek yazılan eserler olduğunu söyleyebiliriz.

Hatıra türüyle çok benzerlik gösteren bir diğer tür de "gezi"dir. Edebiyatımızda "seyahatname" olarak da isimlendirilen gezi yazısı, bir yazarın yurt içinde ve yurt dışında yaptığı geziler sonucu edindiği gözlem ve bilgilerini anlattığı yazı türüdür.²⁸ Yazarın, yaptığı gezilerde gördüklerini, okurları için ilgi çekici bulduklarını, özenli bir anlatımla yansıttığı²⁹ gezi yazılarında; bir toplumun yaşayışı, gelenek ve görenekleri, yazarın dikkatini çeken ve okuyucunun da çekeceğini düşündüğü değişiklikler sergilenir.³⁰

Gezi yazılarının objektifliği; gözlem ve bilgiye dayanıp, hayâl gücünün esere yansıtılmamasına bağlıdır ki; bu tür eserler gerçeği yansıtmaması yönüyle hukuk, folklor, sosyoloji gibi alanlar için belge niteliğini taşır.³¹

Sadece gerçeğin anlatımı amacını taşıyan gezi yazılarında; anlatım, estetik kaygı çok önemli olmadığı için edebiyatın alanına sokulamayacağını ifade eden Gürsel Aytaç; gözlemlerini aktarırken üslûbunu önemseyen anlattıklarının arasına meselâ kurmaca bir öykü katan, şiirler serpiştiren yazarların eserlerinin edebiyatın alanına girebileceğini ifade eder.³²

²⁷ a.g.e., s.187

²⁸ Yusuf ÇOTUKSÖKEN, a.g.e., s.81

²⁹ Emin ÖZDEMİR, Yazı ve Yazınsal Türler, Varlık Yayınları, İstanbul, 1983, s.176

³⁰ Orhan Şaik GÖKYAY, "Türkçede Gezi Kitapları", Türk Dili Gezi Özel Sayısı, 1973, Sayı: 258, s.457

³¹ Emin ÖZDEMİR, Örneklî Açıklamalı Edebiyat Bilgileri Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, s.130

³² Gürsel AYTAÇ, Edebiyat Yazıları III, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1995, s.87

Gezi yazılarının hemen bütün özelliklerini taşıyan; siyasal bir görevle dış ülkelere gönderilen Türk elçilerinin, gittikleri yerlere ait izlenimlerini anlattıkları eserlere "sefaretname" adı verilir. Sefaretnamelerde de yazarın asıl görevi olan politika dışında, ilk kez gördüğü insanlara, onların yaşam şekillerine, kültürlerine ait bilgiler verilir.³³ Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin 1720-1721 yılları arasında Fransa'da yaptığı elçiliği dolayısıyla gördüklerini anlatan "Fransa Sefaretnamesi" Osmanlı sefaretnameleri arasında en çok üzerinde durulan, ilgi toplayan eserdir.

Sefaretname kitaplarından bazıları, Türk Dili Anı Özel Sayısında, hatıra kitaplarının listesi içinde verilmiştir. Fakat bu eserler hatıra değil seyahatname türünün özelliklerini gösterdiği için biz bu kitapları değerlendirmeye almadık.

Evliya Çelebi'nin "Seyahatname"si edebiyatımızda seyahatname türünde verilmiş olan en önemli eserdir. "Doğuda ve batıda yazılmış olan en ünlü seyahatnamelerle rahatça boy ölçüşebilecek olan bu kitabın sahibi, kırk yıl dolaştığı yerlerden topladığı ayrıntılı, doğru, sağlam bilgilerle, yapıtını bir tükenmez tarih, coğrafya, etnografya hazinesi yapmanın sırrını bulmuştur. Anlatımındaki rahatlık, dilindeki kolaylık onun kitabına, başka bu soydan yapıtlarda kolayca bulamadığımız bir çeşni vermiştir".³⁴

Hatıra, gezi türüyle, zihinde kalanların anlatılması açısından benzerlik gösterir. Hatırada; yazar kendi yaşantısını detaylı olarak anlatırken, gezi de yazarın izlenimleri, tanıttığı yerin kültürü daha ayrıntılı olarak gözler önüne serilir.

Edebiyatçıların, siyasetçilerin, bilim adamlarının, devlet adamlarının ve gezginlerin sık kullandıkları türlerin, hatıra türüyle farklılık ve sınırlılıklarını belirtmek üzere şimdi de hatıra türünü açıklayacağız.

³³ Orhan Şaik GÖKYAY, a.g.e., s.460

³⁴ a.g.e., s.460

Fransızca “memory”, sözcüğünün karşılığı olan hatıra, Arapça “hatırlanan, akla gelen şey” anlamında “hutûr”dan türemiştir. Türkçe “anı” kelimesinin karşılığıdır.

Bir insanın kendi başından geçenleri anlattığı yazı türü³⁵ olarak tanımlanan hatıra, Özkırmılı tarafından; “edebiyatta, bir kimsenin kendi başından geçen ya da tanık olduğu olay ve olguları, gözlemlerine, izlenimlerine, bilgilerine dayanarak, kimi zaman kişisel duygularını ve düşüncelerini de katarak anlattığı yazı türü”³⁶ şeklinde ifade edilir:

Tahirü'l-Mevlevî de hatırayı; “bir adamın yaşadığı zamana, bulunduğu işlere, görüştüğü kimselere dair düşüncelerini ve duygularını hâvi olmak üzere yazdığı eserdir.”³⁷ şeklinde ele alır.

Bir insanın başından geçen olay ve olguları bilgilerine, izlenimlerine bağlı olarak anlattığı hatıralar; diğer yazı türlerinde de olduğu gibi insanoğlunun yaşadıklarını başkalarıyla paylaşma ihtiyacından doğmuştur. Kısaca hatıralar; insanın kendisiyle bir tür hesaplaşması, kendisini başkalarına anlatması, tanıtmasıdır diyebiliriz.³⁸

Batı Edebiyatı'nda hatıra türünün önemli olduğunu ve bu türde çok eser verildiğini, Doğu Edebiyat'larında ve Türk Edebiyatı'nda ise hatıranın az rastlanılan bir tür olduğunu söyleyen Mehmet Kaplan; bunun nedenini doğulu insanın hayata ve dünyaya fazla değer vermemesi olarak açıklar:

“Doğuda yalnız hükümdarların ve din ulularının hayatları yazılmıştır. Onlar da son derece mübalağalı, masal ve efsane ile doludur. Ferdin kendisini hakir görmesi, nasıl onu kendi gerçekliğinden uzaklaştırmış ise, devlet veya din ulularını yüceltme duygusu da hemen hemen aynı rolü oynamıştır. Doğulunun hayat ve insan karşısındaki davranışı daima “hissî” olmuştur. Varlığı objektif bir gözle görüş, bugün dahi doğulu insanda nadir

³⁵ İ.Sami AKALIN, a.g.e., s.129

³⁶ Atilla ÖZKIRIMLI, a.g.e., s.111

³⁷ Tahirü'l-Mevlevî, a.g.e., s.51

³⁸ Emin ÖZDEMİR, Yazı ve Yazınsal Türler, Varlık Yayınları, İstanbul, 1983, s.157

rastlanılan bir meziyettir. Görülüyor ki, doğu edebiyatlarında hatırat nev'inin bulunmayışı dini, felsefi, içtimai, ruhi derin sebeplere dayanıyor.”³⁹

Bu konuda Ahmet Kabaklı da; “Bizim eskiler, Tanrıya ve zamana karşı bir iddia saydıkları ve ölümlü kişinin tevazuuna aykırı gördükleri için hâtıra yazmağa pek de özenmemişlerdir. Onların arasında, yazdıkları veya çizdikleri şaheserlere bir imza koymayı bile Allaha karşı küstahlık sayanlar vardır.”⁴⁰ diyerek Türk Edebiyatı'nda hatıra türünün az görülen bir tür olmasının nedenini açıklar.

Hatıra türü, diğer türlerde de olduğu gibi edebiyatımızda Tanzimat'tan sonra gelişme göstermiştir. Günümüz hatıra türünün özelliklerini tam olarak göstermese de Bâbur'un “Bâburnâme” adlı eseri, edebiyatımızda hatıra türünün ilk örneği olarak gösterilir. Bu konuda Mehmet Kaplan şunları söyler: “Eski Türk edebiyatında bunun hayrete şayan bir istisnası vardır. Babür. Fakat onun hatıratı da yaptığı savaşların kısa kayıtlarından ibarettir. Babür adeta kendi kendinin vak'anüvisi olmuştur. Eserinden asıl şahsiyeti hakkında pek az fikir ediniz.”⁴¹

“Hatıra” adıyla yayımlanan her eserin edebî olmadığını söyleyen Adile Ayda, edebî hatıralarla edebî değer taşımayan hatıraların ayırımını şöyle belirtir:

“Meselâ, bir diplomatın, bir politikacının hâtıraları sadece bir takım olayların sıralanmasından ve yorumlanmasından ibaret ise, bu eser tarihe kaynak niteliğinde bir eser olur, edebî eser sayılmaz. Hattâ, eserin konusu edebî olaylar veya edebî şahsiyetler olsa bile, eser edebî sıfatına lâyık olmayabilir. Fakat Hatırâların yazarı, içine karıştığı veya seyircisi olduğu olayları anlatırken, insan kaderine bağlı düşünce ve duygulara da, arada bir yer vermişse, politika veya edebiyat plânı üzerinde olup bitenleri kendi kişiliğinin süzgecinden geçirmişse, o yazar bir edebî eser meydana getirmiş olur. Bu sebeple, Nobel ödülünü kazanmış olmasına rağmen, Churchill'in Hâtıraları

³⁹ Mehmet KAPLAN, “Hatırat Üzerine”, Hisar, 1966, c.6, S.27, s.9

⁴⁰ Ahmet KABAKLI, a.g.e., s.517

⁴¹ Mehmet KAPLAN, a.g.e, s.9

bir edebî eser değildir. Halbuki, Saint Simon'un Ondördüncü Lui devrini anlatan eseri edebî eserdir."⁴²

Bir insanın başından geçenleri sonradan anlattığı eserler olan hatıralar, milletlerin hayatında rol oynamış kişilerin hatıraları, edebiyatçıların ve sanatkârların hatıraları, sade vatandaşların hatıraları olarak sınıflandırılabilir.⁴³

Hatıralar, konularında olduğu gibi, ifade ve üslup bakımından da farklılık gösterirler. Askerî şahısların yazdıkları hatıralar, yalın ve objektif bir ifadeyle kaleme alınmış, resmî belgelere dayanan eserlerdir. Sanatkârların, edebiyatçıların hatıralarında ise, olaylarla beraber, yazarın duyguları ve kişisel yorumları da edebî bir dille anlatılır.⁴⁴

Erol Güngör özellikle siyasî hatıra yazarlarının, tarihçiye bilgi aktarmaktan ziyade, kendi problemlerini çözmek, vicdanlarını temizlemek, halkın üzerinde istedikleri şekilde bir etki yapmak gibi, tamamen şahsî düşüncelerle hareket ettikleri fikrindedir. Ona göre yazarın asıl amacı; olayların nasıl meydana geldiğini aktarmak değil, kendisinin o olaylarda nasıl doğru davrandığını, haklı olduğunu, kötü sonuçların başkaları yüzünden ortaya çıktığını anlatmaktır.⁴⁵

Siyasî hatıraların özellikle 1908'den sonra yazıldığını görürüz. II. Meşrutiyet dönemindeki yöneticilere, Sultan Abdülhamid dönemindeki idarede sorumluluklarının bulunmadığını ispata çalışan yazarların hatıraları, gerçeklikleri şüpheli veya tarih araştırmacılarının açıklamalarına muhtaç birer savunma niteliği taşıyan eserlerdir.⁴⁶ Devlet adamlarının kendilerini savunmak amacıyla yazmış oldukları bu hatıraları biz de tezimizin içerisinde inceleyeceğiz.

⁴² Adile AYDA, "Edebiyatta Hâtıra", *Hisar*, 1979, c.19, S.265, s.6

⁴³ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, C.4, S.156

⁴⁴ Orhan OKAY, "Hatırat", *İslâm Ansiklopedisi*, c.16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997

⁴⁵ Erol Güngör, "Hatırat Yazarları", *Türk Edebiyatı*, 1978, S.57, s.12

⁴⁶ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, c.4, s.156

Hatıraların yazılış sebeplerini genel olarak; unutulma korkusu, kişinin kaybolup gitmesini istemediği bir gerçeği ortaya koyma endişesi, sevdiği kişilere karşı duyduğu hayranlığı dile getirme isteği, tarih ve kamuoyu karşısında kendini aklama duygusu, gelecek kuşaklara ders verme amacı, düşmanlarını kötüleyerek kendini haklı çıkarma isteği şeklinde belirtebiliriz.

Kısaca, insanın kendi yaşantısını çeşitli sebeplerden dolayı kaleme aldıkları hatıraların mutlaka yayımlanması gerekmediğini söyleyen Mehmet Kaplan, hatıranın insanın kendisiyle konuşma ve düşünme şekli olduğunu, onların yayımlanma fikrinin samimiyetini bozacağını ifade eder.⁴⁷

Hatıra türü hakkında yabancı kaynaklarda da bizdeki tanımlamalara benzer ifadelerle karşılaşırız. Batı'da özellikle XVII. yüzyılda önem kazan bu türün ilk yazarı olarak, İlkçağ yazarlarından Ksenophon kabul edilir. XVIII. yüzyılın önemli yazarlarından biri olan Rousseau'nun "İtiraflar"ı bu türde verilen en önemli eserlerden biridir. XIX. yüzyılda generallerin, siyasetçilerin, devlet adamlarının yazdıkları hatıralarla bu türde verilen eserler çoğalır.

Özellikle gerçeğe uygunluk ve içtenliğin arandığı hatıralar, yazarın tanık olduğu olayları, yaptıklarını düşündüklerini anlattığı, hayatı olabildiğince gerçekliği ile gösterdiği için; edebiyat ve kültür tarihinin zengin kaynaklarından biri sayılırlar. Tarih içinde önemli bir belge niteliği taşıyan hatıralar, yazıldıkları devir hakkında gelecek nesillere bilgi verirler.

Hatıralarını yazarlar, sadece hafızalarından yararlanmazlar. Eserlerinin gerçeklik ve inandırıcılığını arttırmak için, anlattıklarıyla ilgili mektuplardan, resmî belgelerden, dergi ve gazetelerden yararlanırlar.⁴⁸

Yukarıdaki bilgiler ışığında, hatıra türünü diğer türlerden ayıran, bizim tezimizde de ölçü olarak aldığımız genel özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

⁴⁷ Mehmet Kaplan, "Hatırat Üzerine", *Hisar*, 1966, c.6, S.27, s.9

⁴⁸ Emin ÖZDEMİR, *Yazı ve Yazınsal Türler*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1983, s.158

- Yazarın, sadece kendi başından geçen, kendi gözlemlerini anlatan bir eser olması,
- Verdiği bilgilerin tarihsel gerçeklere uygun olması; ancak yazarın yorum farklılıklarını taşıması,
- Yazarın kuru bir tarih değil, kendi endişe ve kaygılarını ifade etmesi, anlatılan yerlerin ve mekânların gerçek olması, genel ve ana ölçüler olarak kabul edilmiştir.

Ele aldığımız hatıra kitaplarını, bu sınırlar içerisinde inceleyeceğiz.



II- 1908'e KADAR TÜRK EDEBİYATI'NDA HATIRA TÜRÜNÜN GELİŞİMİ

Büyük göçler, savaşlar, yeni topraklar kazanarak büyüme, geniş bir coğrafyaya yayılma amacı içinde yaşayan Türk toplumunda, yazılı edebiyattan çok sözlü edebiyat gelişmiş ve bu alanda eserler verilmiştir.

Türk Edebiyatı'nda hatıra yazma geleneği, yazılı edebiyatın teşekkülünden sonra, her milletin edebî hayatında bir şekilde kendisini gösteren insanların kendi muhasebelerini yapma, kendilerini ifade etme ve kendilerinden bir iz bırakma ihtiyacından doğmuş; Tanzimat'tan önce çeşitli eserlerde parça parça tesadüf edilen hatıra türünün, Tanzimat'tan sonra adı konmuştur.

Türk Edebiyatı'nda hatıra türünün ilk örnekleri olarak, edebiyatımızın ilk yazılı metinleri olan Bilge Kağan ve Kültigin anıtları kabul edilir. Bu anıtlarda, Bilge Kağan ve Kültigin'in Göktürk ve Kutluk devletlerini kurarken yaptıkları mücadeleler, katlandıkları sıkıntılar anlatılmaktadır. Bundan dolayı bu eserler, gelecek nesillere, yazarların hayatlarından örneklerle, doğru yolu öğreten önemli hatıra eserleridir.⁴⁹

Edebiyat araştırmacılarının bir kısmı, Türk Edebiyatı'nda "hatıra" türünde verilmiş ilk eser olarak Moğol İmparatorluğu'nu kuran ozan Babür Şah'ın Vakâyi (Babürname) adlı eserini kabul ederler. Güçlü bir imparatorluk kurmuş olan Babür Şah, bu eserinde anılarını günü gününe anlatmıştır.

Timur'un yaptığı savaşları, başından geçen olayları anlattığı "Tüzükât"ı, Ebulgazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türk"ü, yazarlarının kendi hayat hikâyelerini de ihtiva ettikleri için hatıra türünün özelliklerini gösteren eserlerdir. Resmî tarihçilerin (vakanüvis) yazdıkları eserlerde de kişisel

⁴⁹ İbrahim OLGUN, "Anı ve Türk Edebiyatında Anı", Türk Dili, Anı Özel Sayısı, 1972, S.246, s. 407, Atilla ÖZKIRIMLI, Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, 2. Baskı, c.1, Cem Yayınları, İstanbul, 1983, s.11

ilişkilerden, doğa olaylarına kadar “hatıra” türünün özelliğini taşıyan olaylara rastlanır.⁵⁰

Kendi dönemlerinde yaşayan şairlerin, sanatçıların yaşamlarını yazan tezkirecilerin eserleri de bu alan için değerlidir. “Latîfî, Sehî, Kınalızade Hasan Çelebi gibi ve daha sonraki yüzyıllardaki şuara tezkirelerinde şairlerle tezkire yazarları arasındaki ilişkiler oldukça geniş bir biçimde verilmiştir. XVI. yüzyılın bizde yayımlanmamış önemli tezkirelerden biri olan örneğin Âşık Çelebi tezkiresinde, yazarla arkadaşlığı bulunan şair Hayalî’nin ilişkilerine geniş bir yer verilmiştir.”⁵¹

Tezkire, menkıbe, vekâyi, tarih gibi eserlerin hatırat olarak kabul edilmesine karşı olan Orhan Okay, bu eserlerin, yazarlarının yer yer şahsî gözlemlerini aktarmaları dışında bir hatıra özelliği göstermeyecekleri düşüncesindedir. Bu dönemden günümüze hatıra olarak az sayıda eserin ulaştığını ifade eden yazar, bu konuda şunları söyler:

“Bu uzun dönemden günümüze gerçek anlamıyla hatırat sayılabilecek pek az metin ulaşmıştır. Aralarında çeşitli şiirler, hicivler, garip olaylar ve aşk hikâyeleri ilâve edilmiş olsa da yazarlarının başından geçen olayları da anlattıkları için manzum ve mensur sergüzeştname ve hasbihal türü eserler bir çeşit hatırat olarak kabul edilebilirler. Bunların başlıcaları arasında ilk örneklerden biri, XVI. yüzyılda yaşanmış Zaîfî mahlaslı bir şairin kaleme aldığı Sergüzeşt-i Zaîfî adlı manzum hatıralardır.”⁵²

İbrahim Olgun da, Zaîfî’nin mesnevi biçiminde şahsî anılarını anlattığı bu eserini, Kanuni dönemi için ilginç bir belge olarak nitelendirir.⁵³

16. yüzyıla ait Barbaros Hayreddin Paşa’nın “Gazarât-ı Hayreddin Paşa”, Mâcuncuzâde Mustafa’nın “Sergüzeşt-i Esîr-i Malta” sı, 17. Yüzyılda Tımışvarlı Osman Ağa’nın hatıraları, XVIII. yüzyılda Eflâtûn-ı Şirnâvî’nin

⁵⁰ İbrahim OLGUN, a.g.e., s.407-408

⁵¹ a.g.e., s.408

⁵² M. Orhan OKAY, “Hatırat”, İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, c. 16, İstanbul, 1997, s.446

⁵³ İbrahim OLGUN, a.g.e., s.412

"Hikâyet-i Ameden-i Seyl be-İstanbul", İbrahim Raşit'in "Hatıra der hakk-ı vak'a-i Haleb", Belgradî Raşit Paşa'nın "Vak'a-i Hayret-nümâ-yi Belgrad", Abdülkadir Efendi'nin "Vekayiname" isimli eserleri, bu dönemin başlıca hatıra kitapları olarak kabul edilir.

Osmanlı İmparatorluğu için 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın ilk yarısı önemli bir dönemdir. Osmanlı İmparatorluğu içindeki milletlerin bağımsızlık girişimleri, bütün toplum kurumlarının yenileşme ihtiyacı içinde bulunması, yeniliğe karşı gösterilen direnişler, bu dönemin en belirleyici nitelikleridir.⁵⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu döneminde manzum olarak yazılmış Keçecizâde İzzet Molla'nın "Mihnet-i Keşân"ı dönemin sosyal yapısını anlatması açısından önemli bir eserdir. Yine aynı dönemde Mehmed Esad Efendi'nin "Üss-i Zafer"i, Abdülhak Molla'nın "Tarih-i Livâ"sı, Akif Paşa'nın "Tabsırası" da siyasî ve sosyal hayatı anlatan önemli eserler arasındadır.

Bu dönem içerisindeki önemli eserlerden biri de Zarif Paşa'nın "Hatırât"ıdır: "..... geçirdiği kısa bir ömür için oldukça önemli sayılabilecek devlet hizmetlerinde bulunan Zarif Paşa (1816-1862)'nin Hatırat'ı gününün birçok ilginç olaylarına değinmektedir. Önceleri Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu'ya gönderdiği orduya karşı savaşan Zarif Paşa Konya, Halep, Vidin valiliklerinden sonra Meclis-i Vâlâ üyeliğinde bulunmuştur."⁵⁵

Ahmet Cevdet Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarım yüzyıllık yaşamını değişik bir tarzda anlatan "Tezâkir-i Cevdet" adlı eseri, o dönemi yansıtan önemli bir anı eseri olarak kabul edilir.⁵⁶

Tanzimat'tan sonra Batı kaynaklı türlerin edebiyatımıza girmesiyle hatıra türüne ait yazı ve kitaplar – diğer türlerden daha az olmasına rağmen – çoğalmaya başlamıştır.

⁵⁴ a.g.e. s.413

⁵⁵ a.g.e., s.414-415

⁵⁶ a.g.e. s.415

Bu dönemde Ziya Paşa "Defter-i Âmal" adlı eserinde kendi hayatına ait hatıraları yazmaya başlamış fakat sadece çocukluğuna dair birkaç anısını yazabilmiştir.⁵⁷ Ebuzziya Tevfik Bey'in "Yeni Osmanlılar Tarihi" de Abdülaziz devrinin ortalarından başlayarak 1876'ya kadarki siyasî olayları, özellikle Yeni Osmanlılar'ı anlattığı için önemli bir hatıradır.⁵⁸ Edebiyatımızın önemli simalarından olan Namık Kemal ise "hatıra" türünde bağımsız eserler, verdiği halde bu türde müstakil bir eser yazmamıştır. Ahmed Midhat Efendi'nin "Menfa" adlı eseri de tipik bir "anı" örneğidir.

Tanzimat birinci dönem kuşağının genellikle sosyal içerikli eserler vermesine rağmen, ikinci dönem kuşağı duygusal ağırlıklı eserler vermişlerdir. Duygusal bir kişiliği olan Recaizade Ekrem'in "Tefekkür" ve "Nejad Ekrem" isimli kitaplarında onun şahsî hayatıyla ilgili anılarına rastlanır.

Tanzimat döneminde yazılmış en değerli hatıra kitabının Muallim Naci'nin "Sünbüle"si olduğunu söyleyen İsmail Habib Sevük, bu konudaki görüşlerini şöyle ifade eder:

"Tanzimat devri edebiyatının şahsî ve edebî hatıra olarak tek kıymetli eseri, Naci'nin "Sünbüle" sinin üçüncü kısmı olan "Ömerin Çocukluğu"dur. 1890'da neşredilen "Sünbüle" nin bu üçüncü kısmı kendi çocukluk hatıratına aid bulunuyor. Nacinin asıl ismi Ömerdir. Ömerin çocukluğu en sâf, tertemiz, kısa cümleli bir üslûpla yazıldı..⁵⁹

Edebiyat mücadelelerinin gelecek nesillere yansımalarını sağlamak amacıyla olan Servet-i Fünuncular da, bu türe önem vermişlerdir. Halit Ziya'nın "Kırk Yıl", Ahmet İhsan Tokgöz'ün "Matbuat Hatıraları", Cahit Yalçın'ın "Edebî Hatıraları" bu dönemi aydınlatan önemli eserlerdir.⁶⁰

⁵⁷ İsmail Habib SEVÜK, Tanzimattan Beri I Edebiyat Tarihi, 6. baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944, s.186-187

⁵⁸ M. Orhan OKAY, "Hatırat", İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, c. 16, İstanbul, 1997 s.446

⁵⁹ İsmail Habib SEVÜK, a.g.e., s.187

⁶⁰ İbrahim OLGUN, a.g.e., s.422

Hatıra türündeki eserlerin, en çok 1908 tarihinden yani II.Meşrutiyet'in ilânından sonra yayımlandığını görürüz;

“XIX. yüzyılın son yirmi beş yılı ile I. Cihan Savaşının bitim tarihi olan 1918'e dek Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, V.Murat'ın padişah olması ve tahttan indirilmesi, Sultan II. Abdülhamit'in padişah olması, ilk anayasanın kabulü ve Meşrutiyet'in ilânı, 1876-77 Türk-Rus Savaşı, bu savaşın meydana getirdiği büyük üzüntüler, sarsıntılar ve kayıplar, Rumeli-i Şarki ve Mısır problemleri, II. Abdülhamit'in güvensiz ve baskılı yönetimi gibi olayların içinde görev almış, sorumluluk yüklenmiş kişiler, olayların sonuçları karşısında daha sonra yayımladıkları anılarıyle bir çeşit savunmaya geçmişlerdir.”⁶¹

Tezimizin çalışma alanı olan bu bölümle ilgili eserler, bölümler halinde incelenecektir.

Türk Edebiyatında hatıra türü ve bu türe ait eserlerin bibliyografyası, ancak bu alanın sınırları, görüş birliğine gidilerek belirlendikten sonra tespit edilebilir. Tanzimat'tan sonra diğer türler gibi Batı'ya açılma politikası çerçevesinde insan hayatının şeffaflaşması ve insanların kendileriyle yüzyüze gelme cesaretlerinin artması gibi sebeplerle gelişen bu tür, elbette Tanzimat'tan önce de mevcuttu. Hattâ Tanpınar'ın eleştiri tarihi ile ilgili yorumunda olduğu gibi; bu tür, insanlık tarihi kadar eskidir diyebiliriz.

⁶¹ a.g.e., s.419

I. BÖLÜM

SULTAN ABDÜHAMİD DÖNEMİ, HAPİSHANE VE SÜRGÜN HAYATINI ANLATAN HATIRALAR

İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra aydınların en çok tenkit ettikleri dönem Sultan Abdülhamid'in iktidarda bulunduğu otuz üç yıllık dönemdir. Bu dönem, yazarlar tarafından kimi zaman popüler olmak amacına yönelik olarak kullanılmıştır. Biz, bu alana giren hatıraları kronolojik tarih sırasına bağlı olarak anlatacağız.

Bu gruba giren ilk eser Mehmed Yuşa'nın "İstibdâdın Zehirleri Yahut Bir Menfinin Sergüzeşti"¹ adlı eseridir ki; yazarın istibdâd döneminde çektiği sıkıntıları, Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra yaşadıklarını ve düşüncelerini anlatır.

Sultan V.Mehmed Reşad'a ve Meşrutiyet'i ilân edenlere minnet duyan yazar, onlara dualar ederek başlar eserine:

"Cenâb-ı feyyâz-ı mutlak ve tekaddes hazretleri Meşrutiyet'in ilk Padişah'ı olan Sultan Mehmed Han-ı Hâmis Efendimiz Hazretlerini her iki cihanda aziz ve muazzez buyursun. Amin. Meclis-i millînin yevmen fe yevmen fukara üzerine merhametlerini ber-devam buyursun. Meşrutiyet hâdimleri her kimler ise dünyada iken ağıyara karşı mahcup olmayıp rûz-ı cezaya ayın on dördü gibi nûrânî çıkalar."
(s.3)

Yazar, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne birinci sınıf öğrencisiyken İsmail Paşa ile Zeki Paşa'nın takibi sonucu, bir gece odasından çağrılır ve suçlu bulunarak tevkif edilir. Daha sonra Harbiye'ye getirilerek üç ay hapsedilen yazar, kendisi gibi yakalanan arkadaşlarından nöbetçiler aracılığıyla haber alır ve ümitsizliği daha da artar:

¹ Mağdûrin-i Siyasiyyeden Arapgirli Mehmed Yuşa, İstibdâdın Zehirleri yahut Bir Menfinin Sergüzeşti, Nûr-ı Osmaniye Caddesinde (Rûşen Matbaası) İstanbul, 1325, Kitabın tamamı 32 sayfadır.

"Aralık aralık nöbetçi neferlerden haber aldığım arkadaşlarımdan üç tanesini denize atmışlar altı tanesini alaya çıkarmışlar.

Bu haberleri bu yolda işittiğim dakikalar aman Yâ Rabbi sen bilirsin. Padişahlar padişahı sensin. Benî şu canavarların elinden kurtar diyerek yalvarmaktan başka çarem yoktu." (s.5)

Sultan Abdülhamid dönemi içinde bu tarz propagandalar yapılmış; denize atma, idam gibi birtakım cinayetlerden söz edilmiştir. Ancak yapılan araştırmalar bunun doğru olmadığını ortaya çıkarmıştır.

Kaldığı yerden Samsun ceza evine götürülen yazar, orada daha ağır cezalara çarptırılır. On altı senelik mahkûmiyet hayatı süresince serbest bırakılması için hükûmete elli telgraf, yüz kırk tane lâyiha gönderir; fakat hiçbirinden olumlu cevap alamaz.

10 Temmuz 1324 tarihinde Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra serbest bırakılan yazar, on beş gün sonra, Arapkir kazasında Meclis-i Mebusân Heyet-i Teftişkiye Riyaseti'ne (Meclis Araştırma Komisyonu Başkanı) reis olarak tayin edilir ve halka Meşrutiyet'i anlatmakla görevlendirilir:

"Vidânımın muktezâsı vatan uğrunda hürriyet taraftarı olduğumu bildiklerinden dolayı birincilik şerefine nâil oldum. Bazı bazı bâ-emr resmî kazanın mülhakâtına çıkarak her şahsın anlayacağı bir lisân-ı münasib ile nutuklar îrâd ederek Meşrutiyet'in meziyetini öğretmeye memur edildim." (s.9)

Görevlendirildiği yerde, Sultan Abdülhamid yönetiminin olumsuz yönlerini, duygusal, subjektif yorumlarla anlatan yazar, Meşrutiyet yönetimini över:

"Bizce askerlikten mâ'ada terakkiyâta maariften mâ'ada ıslahata çalışacak bir şeyimiz yoktur. Yaşasın Meşrutiyet kahrolsun istibdâd. Yâ Rabbi lanetin olsun üzerine istibdâdın. Yâ Rabbi tecelliyâtın olsun Meşrutiyet'in üzerine senin. Efendiler, istibdâdı yalnız dilimiz ile söyleyip geçmeyelim. Bakınız istibdâdın memâlik-i mahrûse-i

şâhânenin her tarafına tesiri ne yoldaydı. Köy muhtarlarına varıncaya kadar: vallah sümme billah mâ-fevklerinden öğrenerek istibdâd yolunu tuttular. Misâl: Kâtib-i hususî mel'un Arap İzzet Başkâtip Kara Tahsin Dâhiliye Nazırı Memduh üç kol olarak bir vilâyete bir defterdar tayin etmek için bin lira veyahut altı yüz yedi yüz lira para alırlardı.

Ne yapsın bîçare defterdar etrafıyla iş bilir ve beye para vermeden o vazifeyi ele almak mümkün değildir.

Zira çeşmenin suyu tâ gözesinden bulanık akıyor. Mecbur olarak o matlûb eyledikleri meblâğı vererek emrini alırdı. Mahall-i memuriyetine giderken düşünürdü ki ben ne yapayım da bu parayı az vakit zarfında çıkarayım da iki bin lira kadar bir para fazla olarak elde edeyim ki infisâlim vuku'unda yine verip diğer vilâyete tayin olayım." (s.10-11)

Sultan Abdülhamid yönetiminin haksız bir yönetim şekli olduğunu ispatlamak isteyen yazar; kendi yaşantısından, mahkûmiyeti sırasındaki gözlemlerinden örnekler verir:

"Misâl bin üç yüz on dokuz senesinde bir gün sabahleyin erkenden menfiler umûmen topladılar. Sövmek tahkîr eylemek hapseylemek neye uğrayacağımızı bilemedik. Düşündüm ki biz bir şey yapmadık. Bu ne olacak. Ehl-i vicdânın birisinden haber aldık ki Kastamonu vilâyetinde menfiler aklıktan hükûmete hücum etmişler iş der-akab vali-i vilâyet tarafından bi't-telgraf dâhiliyeye irâde filan derken umûm vilâyetlere bir tamim. Aman Yâ Rabbi ne kadar mühlik bir dert ki on beş konaklık bir mahalde edilen bir kabahatin cezası müştereken geliyor.

Vârid-i hâtır oluyor ki bu menfilerin mücâzâtı müştereken geliyor da maâşât neden müşterek gelmiyor.

Mâbeyn'den bir kâtibi sordular verdiler elli lira maaş. Mekteb-i Harbiye'den bir efendiyi sordular. Ona on para maaş yoktur.

Bir bu ikincisi o gibi mensubiyetten olan lâ-akall iki üç senede yine iade-i hürriyet ederek mahall-i maksûduna erdi. İltimasla bir kısmımız müebbeden zincir-i esarete kaldılar: İşte istibdâd böyle bir alçak istibdâddı.

Ey istibdâd bu âcizin üzerinde ne kadar azîm tesirât icra eyledin."(s.19-20)

Sürgün edildikleri yerlerde insanların suçsuz oldukları halde hayatlarının en acı günlerini yaşadıklarını, bu kitabı yazmaktaki amacının da insanların Meşrutiyet'in kıymetini bilmeleri gerektiğini anlatmak olduğunu belirten yazar, şu ifadelerle eserinin nesir kısmına son verir:

"Aklımızı zihnimizi alıp bizi dîvâne eyledin menfâ günleri. Vatanımız uğrunda en büyük hizmet eylemek arzusunda iken mahrum eyledin menfâ günleri. Çoklarımız tahsil aleminde iken kırk yaşına kadar bizi getirdin menfâ günleri. Her birlerimiz âlî âlî iktidarlara malik iken en cahil sınıflara sevk eyledin bizi menfâ günleri. Binlerce arkadaşlarımızın terk-i can etmesine sebep oldun menfâ günleri. Çoklarını da yed-i zalimânede öldürülmesine sebep oldun menfâ günleri. İşte maksad-ı âcizanem ey vatan ehl-i meşrutiyetin kadir kıymetini takdir edelim. Şükrünü edaya her vakit için hazır olalım. Eğer muhafaza etmeyecek olursan şüphesiz ki Cenâb-ı Allah yine salifü'z-zikr zalimlerin zulümleriyle terbiye eder. Hemen Cenâb-ı Hakk Vatan-ı Osmâniyye'yi her türlü âfât-ı maddî ve manevîyesinden masûn buyursun duasıyla hatm-i ibare eyledim." (s.24)

Eserin nesir kısmından sonra otuz iki dördlükten meydana gelen bir şiir bulunmaktadır. Sultan Mehmed Reşad'a övgü niteliğinde olan şiirin son iki dördlüğü şöyledir:

"Ehl-i vicdana arz ettim bunu
Sözden maksat nedir dinlesin şunu
Ma'mûr etsin hemen Mevlâm ol Han'ı
Şâh Reşâd'ım sen binler yaşa

Osmanlı Padişahı Sultan Reşad
Vatanı ser-â-pâ eyledi dilşâd
Müstebid sözünü etmeyelim yâd
Şâhım ömrün uzun olsun akıbetin hayr-yâd (s.32)

Yazar, tutuklanışı, sürgüne gönderilişi ve sürgün sonrası yaptıklarını, diğer eserlere göre daha sade ve yalın bir ifadeyle anlatmıştır. İncelediğimiz diğer hatıralara göre güçlü bir dili vardır. Yazarın, eserin sonlarına doğru gittikçe şiire yakın bir üslûp kullanması ve eserin sonuna otuz iki dördlükten oluşan bir şiir ilâve etmesi, hatırasında kullandığı üslûba örnek olarak gösterilebilir.

Baskı tarihlerine göre, konusunu Sultan Abdülhamid döneminden alan hatıralardan ikincisi İsmail Hakkı Beyin "Vatan Uğrunda Yahut Yıldız Mahkemesi"² adlı eseridir.

Sultan Abdülhamid döneminde tutuklanarak sürgüne gönderilen İsmail Hakkı Bey, eserinin giriş kısmında okuyucuya hitap ederek, eserinin içeriği hakkında bilgi verir:

"Bundan yedi sene evvel Paris'de yazmış olduğum şu sergüzeşti ki umman-ı hîcîye karışan hayat-ı maziye-i iğtirâbımdan bir safha-i hüzün ve hicran veyahut memleketimizde istibdâda karşı el-yevm mevcut ve mûtefeyyiz olan harekât-ı fikriyye tarihinden bir sahife-i zucret ve heyecandır; bu kere mevki-i intişâra vaz' ediyorum. Bunun yedi sene sonra kisve-i tabâata bürünmesi hayli garip ve nâ-be-mahal addedilse becâdır.

Bir gûne kıymet ve ehemmiyeti hâiz olmayan bu eserin Türkçe ve Fransızca tab'ını o zaman şeref-i refakatleriyle bahtiyar olduğum Sultanzâde necâbetlû Sabahaddîn Beyefendi ile bir hayli dostlarım musırren arzu ve iltimâs etmişlerken münderecâtının hemen kâmilan ahvâl-i hususiyyeme aidiyeti cihetiyle bunun ebnâ-yı vatanıma bir ber-güzâr-ı ibret ve intibah olmaktan ziyade şahsıma vücûd ve ehemmiyet vermek gibi bir manâya hamledilmesi ihtimallerini bi'l-mütalâa neşrinden sarf-ı nazar etmiş ve o suretle hatıra-i perişanım gibi evrak-ı perakende içine atıp bırakmıştım.

Âhiren hassa-i celîle-i insâftan bi-nasip kalpsiz, vıcansız bir hemşehrinin sevk-i garaz ve nefsanîyetle hakkımda vuku' bulan bir tecavüzü def'aten fikrimi tebdîle ve dört ay evvel neşrettiğim (Cidâl) nâm risalede mezkûr bir va'din incâzı da o fikrin tesri'i husûlüne bâdi oldu. Binâenaleyh şahıs ve mesleğimi tanımayan kârî'in bu eser-i naçizi ba'del-mütalâa sîret ve hüviyetim hakkında az çok bir

² İsmail Hakkı, Vatan Uğrunda yahut Yıldız Mahkemesi, Mısır'da tab' olunmuştur, 1326

"Dokuz yaşına girdiği halde yüzünü görmediğim oğlum Seyfullah Sânnma"

"Oğlum! Muhit-i hâzıramız icabı bir babanın evlâdına fezâil ü kemâlât-ı ahlâkiyyeyi telkin edememek halinde bulunduğu bir zamanda sana ithaf etmek istediğim şu kitaptan ders-i ibret alırken; hak ve hakikatı müdafaa etmenin, vatan uğrunda şehit düşmenin en büyük saadet-i dünyeviyyeye muâdil olduğunu unutmal"

Kitabın üzerinde el yazısı ile "Kitaphâne-i İcîhat, Beyazıtta ..., Numara 59" yazısı bulunmaktadır. Kitabın girişi 8, Tercüme-i hâl bölümü de ayrıca 6 sayfadan oluşmaktadır. Sonraki metin kısmı 232 sayfadır.

fikir icmâli hâsıl edeceklerini ümit eylerim. Ondan sonra hakkımda verecekleri hükme şimdiden arz-ı kabul ve teslimiyet eyliyorum.

Bununla beraber bu kitabın bir kıymeti de vardır ki o da Yıldız Sarayı denilen menba-ı zulm ve istibdâdda cereyan eyleyen bir vak'anın i'zâm ve mübalâğaya tenezzül edilmeyerek aliyyü mâ-havlû'l-hakk tasvir ve hikâye edilmesidir. Ruznâme-i vakayî-i hayatımı zabt u tahrir etmek yirmi seneden beri mu'tâdımdır. Onun için gerek Mâbeyn-i Hümâyun müstantikleri ve gerek Taşkıyla vesâit-i istibdâdiyeleri lisânlarından sâdır olup vaktiyle zabtetmiş olduğum bir takım elfâz ve tabirâtın aynen kayd u terkimine itina ettim.

Kitabın mütalâsından müstebân olacağı vechile, hakkımda medâr-ı hükm addedilen cürm ve cinayetin esası hûlasatü'l-hûlâsa olarak Trablus memuriyetine dayanıyor. Sekiz bin liralık açık ve ihtilâsından nâşi azline bâdî olduğum bir fırka muhasebecisi menkûben İstanbul'a geliyor; Halepli Beşir vasıtasıyla müddei-i umûmi-i askerî Reşid Paşa'ya hulûl ediyor; hem ahz-ı sâr etmek ve hem de takibat-ı kanunîyeden kurtulmak için müttehiden vücudumun ortadan kaldırılması tasavvur ve kimseden ketm ü ihfâ edemediğim efkâr-ı vatanperestânem husûl-ı maksada zemin ittihâz olunuyor; o esnada tahaddüs eden sefârethane vak'ası da buna ni'mel-vesile addediliyor. Onun üzerine arkama adam konulmak üzere ma'hûd Osman Nâfi' bulunuyor; o da Agop'u elde edip tertip edilen plân kemâl-i muvaffakiyetle icra kılınıyor." (s.1-2)

Daha sonra tutuklanmasını ve sorgulanmasını anlatan yazar, Sultan Abdülhamid dönemini, olumsuz, mübalâğalı ifadelerle anlatır:

"Ey şanlı Osmanlı ordusunun kâbus-ı zulm altında enîn-i güzâr olan şanssız zâbiti, ey sevgili arkadaş! Ey muhterem vatandaş!

Bu hakiki, zî-hayat romanı oku! Macera-yı içtihadımı gör! Heykel-i istibdâda karşı kudretimce bir sayha-i tuğyan ve nefret yükselirken can evimden vurduğumu bil! Bana zinhâr acıma! Vatan ve milletimin selâmeti yanında şahsım zerre bile değildir; o ma'reke-i mukaddesede aldığım ceriha ile kendimi şâyân-ı terahhum göstermekten utanırım. Harekât-ı vakı'amdı ise asla nâdim değilim.

Yalnız o mâder-i mihrîbânın, o şâhidedler bâ-yı hürriyetin ne hûn-feşân bir pençe-i bî-amanda çırpınmakta olduğunu, hakkın, hamîyyetin, sadakatin - sadakat-ı hamîdiyye değil - zincirlere vurulup erbabının menfâlar, zindanlar işkenceler altında inlemekte bulunduğunu unutma! Kâfil-i hukuk-ı ümmet bildiğin nizam ve kanun, hükümdar-ı hâzırın ve avenesi erâzilin ellerinde alet-i gadr u zulm olmaktan başka bir şey için isti'mâl edilmediğini teemmül ile âti-i millîni düşün! Düşün de ona göre inkıraz uçur ve emellerine doğru yuvarlanmak alâimini gösteren altı yüz yıllık koca Osmanlı İmparatorluğu'nun tahlîs ve selâmetine çalış!

Emniyet-i vicdan, yegâne istinadgâhın, selâmet-i vatan, selâmet-i İslâm ve Osman, kâbe-i âmâlin, müdafaa-i hak ve hakikat yolları da ebedî şâh-râhın olsun!...

Fî 24 Rebiü'l-ahir Sene 1326 - 25 Mayıs Sene 1908,
17 Derbû'l-Berkî Mısır-ı Kahire, (s.7-8)

"Tercüme-i hâl"inden öğrendiğimize göre İsmail Hakkı Bey, Askerî İdâdî'de okurken, vatan, millet meseleleri üzerinde düşünmeye, özellikle Namık Kemal'in yazılarını takip etmeye başlar. Mezuniyetinden sonra çeşitli görevlerde bulunan yazar, Ruslar'la yapılan muharebede Kars'ta esir düşer ve Rusya'ya gönderilir. Orada on bir ay esir kalır. İstanbul'a döndükten sonra çeşitli illerde muallimlik, müdürlük görevlerinde bulunur. 1316 senesinde İstanbul'da bulunduğu sırada, hakkında yapılan jurnaller neticesinde Yıldız Sarayı'na götürülür. Başarılı faaliyetlerinden dolayı gümüş madalyayla ödüllendirildiği sırada tutuklanan İsmail Hakkı Bey, yaşadığı şaşkınlığı şöyle dile getirir:

"Ba'de'l-maslaha üç yüz on dört senesinde İstanbul'a avdet ve bu kere beş seneden beri mehcûr ve münfasıl bulunduğum memuriyet-i asliyeme iltihâk eyledim. Takriben iki sene kadar vazife-i asliyemle meşgul ve Beşinci Orduya mensup Adana lîvasını teşkil eden taburların muhasebe-i teftişîyyesini rû'yet etmek üzere terfien derdest i'zam iken salîfû'l-beyan Trablusgarp memuriyetinin aksû'l-tesiri tecellî-sâz ve 23 Haziran sene 316 tarihine müsâdif bir Cuma günü yaveran-ı Padişahî'den bir kolağası refakatinde Yıldız Saray-ı istibdâd ihtivasına celb edilmek suretiyle kader-i vak'amız vâsıl-ı mertebe-i i'zaz ve imtiyaz oldu.

Tesadüfât-ı garîbedendir ki yevm-i mezbûrda payitaht gazeteleri gümüş imtiyaz madalyasıyla taltif olunduğumu ilân ve yaran u muhibbânım tebriğe mûsara'at ettikleri sırada ben de Yıldız Sarayı denilen o dâr-ı fîsk u mel'anet kapısından içeri giriyordum!..." (s.5-6)

Evine gelen görevliler tarafından Yıldız Sarayı'na götürülerek uzun süre sorgulanan yazar, orada, daha önce kendisini tanıyan ve fikirlerinden istifade eden Agop Efendi ile Osman Bey tarafından jurnallendiğini öğrenir. Burada İsmail Hakkı Bey'in Jön Türkler'den olduğu ve onların kurmuş oldukları cemiyetin üyesi olduğu iddia edilir. Uzun süre sorgulama sonucunda yazar, Taşkışla'ya götürülür.

"Son istintâktan yani Haziran-ı Rûmî'nin yirmi sekizinci gününden nihayetine değin kumandanlık dairesinde mevkûf kaldım. Temmuzun birinci cumartesi günüydü; yitûtet ettiğim kumandanlık dairesinin dar olmasından ve henüz tahliyeme dair irâde-i seniyye müteallik buyurulmamasından nâşi istikmâl-i huzur ve rahatım? maddesi kumandan paşaca mültezim olduğundan tutturularak bâ-emr kumandanı beni o civarda bir binbaşı odasına misafir verdiler. İki saat kadar orada kaldım. Oda caddeye nazırdı. O sırada kumandan yaveri Binbaşı Mesrur Beyin bir arabadan indiğini ve bana doğru gelmekte olduğunu gördüm, mûmâ-ileyh oturduğum odada temin-i istirahatim mümkün olamayacağından o civarda ve daha ileride de bir mahalle gideceğimizi bi'l-beyan arabaya rûkûb etmekliğini bildirdi.

İşte o zaman anladım ki hakkımızda sâdır olmuş bir irâde var. Emre itaatle arabaya atladım, binbaşı da yanıma oturdu. Şazlı dergâhına doğru inilirken istirahat edilecek mahallin Taşkışla olduğunu tahminde güçlük çekmedim." (s.78-79)

Taşkışla'da da aynı suçlarla sorgulanan yazar, bir süre sonra umûmî hapishaneye götürülür. Bulunduğu yeri tasvir eden yazar, bu durumdan duyduğu üzüntüyü şöyle dile getirir:

"Hapishane-i umûmîdeki mahrumiyet min cihet Taşkışla'dan daha ziyadeydi. Taşkışla'ya yeni nakledildiğimde icra edilen şiddetli tazyikler, muâyenelerine avdet etmeye başladı. Her hâlde, her türlü renciş ve âlama rağmen vird-i zebân ettiğim kat'a-i ânfa ile teskin dil-i

mecrûha muvafık oluyordum. Odamın iki penceresi hapishane-i umûmiyenin dahilindeki havluya nazır ve mücrimîn kısmına mahsus büyük koğuşun kapısına mukabildi. Aradaki mesafe ise yedi sekiz metreden ibaret bulunduğundan öteberi mübaya'ası için külli yevm kapı önüne dökülüp gelen ve en hafif cezalısı on seneye mahkûm olan mücrimînin ahvâl ve maişetleri beni pek müteessir ediyordu, velhasıl on beş günlük bir telhi-i hayat da burada geçirdim." (s.120-121)

İki sene önceki hayatını gözden geçiren yazar, tutuklanmasına, Trablus memuriyeti sırasında menfaat düşkünü bir adamın intikam duygusuyla Agop Efendi ve Osman Bey'i aracı olarak kullanmasının ve kendisinin İngiliz sefâretine verdiği bir dilekçenin neden olduğunu idrak eder. Yapılan sorgulamalar sonucunda suçsuzluğuna inanılmayan yazar, altı sene kalmak üzere Rodos'a gönderilir:

"Şeref Vapuru Teşrîn-i evvel-i Rûmî'nin üçüncü Salı günü Rodos Limanı'na lenger-endâz oldu. Yarım saat sonra kale dahiline îsâl edildim. Abdülhamid'in irâde ettiği altı sene kalebentlik cezası burada ikmâl edilecekti. Çünkü bir karıncanın rencide olmasına vicdanı kâil olmayan merhametli Padişah öyle istiyordu. Fakat Allah öyle istemedi, başka türlü diledi." (s.177)

İsmail Hakkı Bey, Rodos'ta kendisini seven ve suçsuzluğuna inanan arkadaşlarının yaptıkları kaçış plânları sonucunda bir vapura binerek oradan uzaklaşır ve Mısır'a gelir. Mısır'da Emin Bey'in yanında yirmi bir gün kalan yazara, Damad Mahmud Paşa, kendisiyle Avrupa'ya gitmesini teklif eder. Onun bu teklifini kabul eden yazar, 9 Nisan 1901 senesinde yola çıkar. Yol arkadaşını yirmi bir ay sonra Brüksel'de kaybeden İsmail Hakkı Bey, duygularını anlatan şu ifadelerle eserine son verir:

"1901 senesi Nisan'ının 9'uncu Cuma günü Mesajru kumpanyasının Nizer Vapuru'yla Damad Mahmud Paşa refâkatinde İskenderiye Limanı'ndan Marsilya'ya müteveccihen azimet ediyorduk.

Şu şerefli refâkati - lezzet-i sohbet ve iltifatıyla ebediyyen bahtiyar veya bedbaht olduğum bu vücûd-ı aziz ve kâmilî, o tarihten yirmi bir ay sonra Brüksel'de kollarım

arasında rahmet-i Hakk'a tevdi' ve Paris'in (Perlaşez) Kabristanı'nda hakk-ı ebedîyete teslim etmek ve gasl ve tekfini zımnında Lonra'dan gelen sefâret imamı Recai Efendi'ye yamak olmak için – etmekte olduğumu acaba o zaman kim keşfedebilirdi?....” (s.232)

Sultan Abdülhamid döneminde hakkında yapılan jurnaller nedeniyle tutuklanan ve sürgüne gönderilen yazar, bu süre içerisinde yaşadıklarını, yer yer subjektif yorumlarla anlatmıştır.

Ön sözde belirtilen, hanedandan Sabahaddin Bey ve Damad Mahmud Paşa'dan anlaşılan, Prens Sabahaddin ve babası Damad Mahmut Celaledin Paşa'dır. Dolayısıyla hatıra, Türk siyasî hayatında önemli bir yeri olan Prens Sabahattin'in hayatıyla ilgili bazı kesitlere yer vermesi açısından da önemlidir.

Sultan Abdülhamid dönemini anlatan eserlerden biri de Mizancı Murad Bey'in Duyûn-ı Umûmiye Komiserliği'ni bırakıp Paris'e kaçmasından başlayarak, İstanbul'a dönüşüne kadarki hatırlarını anlattığı "Mücâhede-i Millîye"³ adlı eseridir. Murad Bey eserinin⁴ yayımlanma sebebini "Mukaddime" kısmında şöyle açıklar:

"İş bu eser öteden beri tahririni i'tiyâd ettiğim ruznâme-i hayatımdan me'hûzdur. Ruznâme ise Rusya'da İstavropol (Gimnaziye) mektebinin dördüncü sınıf talebesi bulunduğum sırada tahrir olunmaya başlamıştır. Her günün akşamı o günün tesirâtı kaydolunmak suretiyle yazılmamıştır. Haftada bir, bazı ayda bir olarak mühimce olan vukuât cem' ve tahrir edilmek suretiyle hâsıl olmuştur.

Tufûliyet devri, mektep devri, hicret devri, birinci mucâhede devri, Mekteb-i Mülkiye devri, Mizân devri, Duyûn-ı Umûmiye Komiserliği devri, gurbet devri, avdet devri, Şûra-yı Devlet devri, inkılâp devri,... ünvanları altında fasıllara taksim olunmuştur.

³ (Mizan) Muhamîri Mehmed Murad Âsârından, Mücâhede-i Millîye, -Gurbet ve Avdet Devirleri-, Mahmud Bey Matbaası, 1326, Kitabın tamamı 347 sayfadır.

⁴ Eser, sadeleştirilerek günümüz harflerine aktarılmıştır.

Mizancı Murad, Mücâhede-i Millîye, -Gurbet ve Avdet Devirleri-, Hazırlayanlar: Sabahattin Çağın – Faruk Gezgîn, Nehir Yayınları, İstanbul, 1994

Ruznâmenin birinci cildi kabında yazılmış olduğu üzere müddet-i hayatımda bu eseri neşretmek fikrinde değildim. Lâkin namus üzerine taahhût ile meşrûten bir cildini almış olan... Bey'in taahhüdünü unutarak bundan bahsetmesi, hem de tahrifen neşreylemesi bir kısmını olsun neşr için beni mecbur eylemiştir.

Şu son günlerde ortalığı istilâ eden anarşi dahi herkese pusulasını şaşırtmış olduğundan bir dereceye kadar olsun şaşkınlara ufk-ı matlûbu irâ'e etmek vücûbu da ona inzimâm eylemiştir.

"Ruznâme-i hayatımın" mukaddime-i asliyyesinde muharrer olan şu:

'Mahkeme-i Kübrâ mizanıyla tartılmak üzere tahrîr olunan böyle bir esere sun'î boyalar katmak manasız olur. Gerek halkın ve gerek mahlûkların önlerine yüzüm kızarmadan, ruhum sıkılmadan vaz' olunacak bir arz-ı hâl-i hakikî dairesini muhafaza etmeye muvaffak olursam asıl maksadıma vasıl olmuş olacağım' ibareleri erbâb-ı insaf nezdinde derece-i ihlâsı göstermek için kâfi olsa gerektir." (s.2-3)

Paris'e gitmeden önce, kendisine yapılan suçlamalardan dolayı emellerini gerçekleştiremeyeceğini düşünen Murad Bey, Ermeni hadiselerinden dolayı Sultan Abdülhamid ile tanışma fırsatını bulur ve ümitleri tekrar canlanır. Sarayı, Sultan Abdülhamid ile tanışmasını çok canlı tasvirlerle anlatır:

"Akşam Yıldız'a gittim. Hacı Bey ile yemek yedim. Ezan vakti Hacı Bey içeriye gitti. On dakika sonra gelip beni götürdü.

İçerideki büyük kapı dev gibi bir Arnavut tarafından kemâl-i ehemmiyet ve azametle açıldı. Evvelce görmüş olduğum İngiliz parkı vâri-dar bahçedeki yoldan ilerleyerek sağda ilk rast gelen köşke girdik. Hattâ birinci defa olduğu gibi ikinci, yani Tiyatro Köşküne gidiyoruz zannıyla köşke sapmadan birkaç adım ileriye doğru yürümüşüm. Köşkün kapısı yüze gelen cihetinde değil, öbür taraftadır. Yani yanından, pencerelerin önünden geçtikten sonra merdiven ayağına varılır. Merdivenden çıkıp sofaya varılınca kadar bir hayli saniyeler geçmesi lâzımken merdiven başına çıkınca birinin biraz telâşlıca pencere tarafından ayrıldığını,

karşısında bulunan kapıdan içeriye girdiğini gördüm. Kim olduğunu tefrîk için ilk önce tereddüt ettim. Lâkin bir dakika sonra Padişah'ın huzuruna girince gördüğüm hayalin kendisi olduğunu anladım.

Kaplan-vârî benekli fakat küçük bir yırtıcı hayvanın postu ile örtülmüş ufak bir masanın yanında ayakta duruyordu. Arkasında "komple" denilen ceket takımı vardı. Masanın üzerinde de siyah ve büyücek bir sigara kutusu, kehribar ağızlıklı yasemin kısa ağızlık duruyordu.

Kemâl-i nezaket ve iltifatla kabul etti. Ayağını veya eteğini öpmeye meydan bırakmadı. Elini çenemin altına dayayarak mâni oldu. Masa başına konmuş olan koltuk sandalyesine oturdu. Karşısında bulunan sandalyeye işaretle bana da (buyurunuz) dedi. (s.38-39)

Sultan Abdülhamid'in Murad Bey'in fikirlerine değer vermesi, onun gibi birine ihtiyacı olduğunu ifade etmesi; onun kendine güven duymasını ve mutlu olmasını sağlar:

"Memnun ve bahtiyar olarak refah-ı maneviyyeye malik olduğumu hissettiğim anlar tarih-i hayatımda, az çok bulunabilir. Lâkin Beşiktaş'tan Hisar'a doğru kayık içinde giderken hissettiğim bahtiyarlığı hiçbir vakit görmemiştim.

Evet kendimi pek bahtiyar gördüm. Kendi nefsim, ikbâl ü istikbalimi asla hesabıma katmıyordum. Bunu her bir fikr-i enâniyetimden hâlî olarak söylüyorum. Mülkümü, milletimi, Padişah'ımı mes'ut ve bahtiyar görmek imkânı gözümün önüne gelip duruyordu da onun için kendimi bahtiyar biliyordum."(s.47)

Murad Bey'in beslediği ümitler bir süre sonra yerini hayal kırıklığına bırakır. Saraydan beklediği ilgiyi göremez ve uzun süre önce tasarladığı kaçış plânını gerçekleştirmeye karar verir. İstanbul'u, ailesini bırakıp, yurt dışına gitmeye karar veren Murad Bey, vapura bindiği günkü ruh halini şöyle dile getirir:

"Beşiktaş önü beni pek derin ve yekdiğerine muhalif birtakım hissiyât ve mütâlaâta sevk etti. Anadolu Hisarı pîşgâhında dahi aynı hâl vâki oldu. Çoluk çocuk o gün İstanbul'da, mahsûsen bâb-ı zaptiyenin karşısında, isticâr etmiş olduğum haneye naklediyorlardı. Eşyanın içeriden

çıkıp ma'ûneye yükletildiğini gördüm. Bu tesadûf bile câlib-i dikkat oldu.

Vapura düdük çaldırdım. Mendil sallamak istedim. Kimse farkına varamadı. O da tabîi idi. Çünkü o vapurda bulunmaklığıma ihtimal veremezlerdi. Onlarca ben İzmir'teydim. Hattâ o sırada Haydar Paşa'ya belki çıkmış farz olunuyordum." (s.76)

Paris'e gelen Murad Bey, kısa sürede istediği mevkiyi elde eder. Fransa ricalinden, matbuâtından, fikir adamlarından ve çoğunluğu kendi öğrencileri olan Jön Türkler'den oluşan geniş bir çevreye sahip olur.

Özellikle Ermeni meselesini halletmek isteyen Murad Bey, bunun için Londra'ya Lord Salisbury ile görüşmeye gider. Bu görüşmeden istediği sonucu alamayan yazar, Selim Farisi vasıtasıyla Ermeni komitesindekilerle görüşür. Görüşmeden sonra daha fazla ümitsizliğe kapılan Murad Bey, düşüncelerini şöyle ifade eder:

"Ermeni komitesi erkânıyla mülâkat ve müzâkerenin neticesi beni me'yus etti. Gördüm ki Ermeni gayretini ilân ile fedakârlık iddiasında bulunan adamların kısm-ı a'zamı muhabbet-i millîye ile müteharrik kalbe malik değil. Mekteplerde yarım yamalak görüp anlattıkları nazariyâttan ve bazı tarih vukuâtından müteessiren ve mağlûben birtakım hayallere sapmış harîs şöhretlerden ibarettir. İşin içinde fenası da komitacılığı kendilerine sanat ittihâz ederek ilelebet bu hâl böylece devam etse bile –yalnız kendilerine para gelmek ve arada sırada gazetelerde bahisleri geçecek vukuâtın hâli kalmamak şartıyla- memnun olacakları maddesidir.

Bu hâl her bir me'mûlûmden daha beterdi. Zaten Ermeni vukuâtı lâzım olan ittihâdın husûlû esbâbını te'hir ve tas'ib etmişti. Komitelerin mesleği ise uzak istikbali bile tehdit ediyordu.

Komiteler Devlet-i Osmâniyye'nin yıkılmasını birinci derecede maksat biliyor, gûya enkazından Ermeni hükûmetinin zuhur edeceğini me'mûl ediyorlardı. Bunun ihtimali kat'iyen mevcut olmadığı ve ez cümle Rusya'nın buna mâni olacağı hakkındaki kavî edilleme hakkıyla muhakeme ettiklerini bile hissetmedim. Çünkü Nazar Bey cevap olarak:

- Rusya'daki Ermenileri öylece bırakacak mıyız, zannediyorsunuz? Onları da Rusya'nın elinden kurtaracağız!
- Hangi kuvvetle, kimin muâvenetiyle?
- Kendi gayret ve kuvvetimizle.

Şu sözleri söyleyen adam da onlara mu'tekid olduğunu veya lüzumu kadar bir ehemmiyetle söylediğini hissedemedim. Bilâkis bahsin hikmeti nazar-ı dikkate alınmaksızın bütün gayretin lafızlara hasrolunduğuna hükmettim.”(s.104-105)

Paris'ten sonra neşriyatı için Mısır'a gitmeye karar veren Murad Bey, Mizan'ın diğer gazetelerden farklı olarak ses getireceğine ve ilgi toplayacağına inanmaktadır. Bu inancında haklı olduğunu kısa sürede görür:

“Kânûn-ı sâninin dördüncü Perşembe günü (Mizan)ın ilk nüshası çıktı.

İkinci, üçüncü nüsha derken kıyamet koptu. Ortalık karıştı. Muhtar Paşa ile ilk görüştüğüm gün Mısır'a geldiğime itiraz etmişti. Medâr-ı mazeret olarak Mısır'da çıkan (Mizan)ın tesiri başka yerde çıkaninkinden fazla olacağını söylemiştim.

Paşa buna inanmak istemedi. Mısır'da tek tük Yıldız politikası aleyhinde gazeteler çıktığı halde ehemmiyet verilmediğini söyledi.

Lâkin ben aksinden emindim. Çünkü Mısır'ı İngiliz işgal edeli “mûteber rütbeli” jurnalciler için zemin-i fesat olmuştu.” (s.119)

Mizan'ın bu kadar ilgi toplamasını beklemeyen Saray, gazetenin yaptığı tesir sonucu telaşlanarak tedbirler alır. Vatani ve milleti için her türlü fedakârlığı yapan Murad Bey, engellerle ve asılsız suçlamalarla karşılaşınca, özel hayatının muhasebesini yapar;

“İstikbal hakkında kat'i bir me'yûsiyet benim için cemî' zamanda semme-i katı'adır. Maksûd-ı hayatım kalmamış olur.

O ümidi kat' etmek üzereydim.

Halden ve sıhhaten düşmek için şu sebepler maa-ziyâde kâfi iken bizim "gayret" arkadaşları "çoluk ve çocuk hasretine dayanamadı" isnâdından iyisini bulamadılar.

Vakı'a benim kadar evlâdına merbût bir peder güç bulunur. Fakat mülk ve devlete olan muhabbet ve gayretim onları hiç yok hükmünde tutturmak için kâfidir. Hatırımdadır ki yalnız bir defa evlâd ü iyâlim hatırıma gelerek gözümünden yaş fırlattı. O da mahkûmiyet hengâmındaydı. Bir gece uykusuz olarak uzandığım sırada onları düşünürken hikmetini takdirden âciz bulundukları idam hükmü ve gazete rezaletleri üzerine korkularından tortop olarak ağladıkları gözümün önüne geldi.

- Bunları bu kadar bahtsız etmek hakkına acaba ben mâlik miydim?

suali vicdanımda sakîl bir bâr şeklinde isbat-ı vücut etti. Bir hayli düşündükten sonra oldukça teselli-bahş bir te'vil bularak sükûnet buldum. İşte bu kadar.

Sinirlerime gelen fevkalâde zaafın kalbe tesiri tabîidir. Bircümle bahislerde olduğu gibi, çocuklarımdan aldığım mektupları okurken rikkatimin zâhir olduğu olurdu. Lâkin bu gibi haller çoluk çocuk içinde oturanlarda bile müşahede olunur." (s.149-150)

Mısır'dan sonra tekrar Paris'e dönen Murad Bey, Cemiyet'le ve Ahmed Rıza ile olan ilişkilerini anlatır. Cemiyet başkanlığına getirilen yazar, orada gördüğü tutarsızlıklardan, özellikle de Ahmed Rıza Bey'den kaynaklanan problemlerden dolayı Cemiyet'ten istifa eder. Birçok sıkıntıya katlandığı mücadelerin sonuçsuz kalması, Murad Bey'in hem ruhî hem de fizikî sağlığını olumsuz etkiler:

"Bu haller beni fikren pek sarstığı gibi vücutça dahi bir senelik kazancı kaybettirdi.

Sevgili aile içinde imrâr-ı vakit etmeye ülfet eylemiş bulunan benim için diyâr-ı gurbet sıkıntıları, hasret, geniş maişet yerine kâ'im olan sıkı imsâk vesaire tabîi tesirsiz kalamaz. Lâkin şunu kat'i surette temin ederim ki bizimkilerin imlâya gelmez olan harekâtı bunlardan ziyade vücudumda tahribât icra ediyordu.

Bunları hüsni idare etmek, yani kendileri ve takip ettikleri fikr-i hürriyet ve medeniyeti âleme hedef ta'n ve

istihzâ olmaktan vikâye eylemek üzere sarf edegeldiğim mesai-i daim bilhassa kendilerinin ehemmiyetsizlikleri ve Rıza Bey'in hodbinliği sebebiyle akîm kalmaktaydı. Tahakkuk eden şu acı hakikatin büyük zararlarını ben çekiyorum."(s.223-224)

Bu durumda devamlı kendisiyle siyasî hayatının muhasebesini yapan Murad Bey'in özel defterine not düştüğü şu satırlar, yazarın psikolojik durumunu göstermektedir:

"Şu derin mütâlaalar içine daldığım sırada sanki birisi

- 'Açık alınılı! Çilen doldu. Halâsın yakındır!'

dedi. Bu sesi hakikaten işittim zannettim. Yaslandığım yerden doğruldum... Odada kimse yoktu. Olsa bile bunu Türkçe olarak söyleyecek değildi..."(s.229)

Mısır'daki faaliyetlerinden beri Murad Bey'i yaptıklarından vazgeçirmeye çalışan Saray, son olarak onu geri dönmeye iknâ etmekle görevli memurlar gönderme yolunu tercih eder. Fakat kendisine gelenlerin sunduğu şartların hepsini reddeden Murad Bey, eskiden dostluğu olan ve hakkında müspet düşüncelere sahip olduğu Ahmed Paşa'nın teklifine ehemmiyet verir:

"Paris'e gidip Sen-Germen'de yerleştiğim sırada kayın biraderim Sabit Efendi ile adliye memurlarından Kadızâde Aziz Bey memuriyet-i mahsûsa ile nezdime geldiler. Kayın biraderimin gelmesine evlâd ü iyâle dair doğru haber almış bulunmak itibarıyla pek memnun oldum. Lâkin avdet hususundaki mevâ'id-i âliyeyi tabîi reddettim. Falan ve filan icraat yapılırsa davetlerine bile intizar etmeksizin koşarak gideceğimi söyledim. Yoksa lakırdısını bile işitmek istemedim. Zaten Aziz Bey'in ma'hûd İzzet Bey'in bende-i hâsı bulunması emniyet-bahş değildi.

Doğrusu şuydu ki Sultan Hamid Hazretleri'nin ıslahat icra edeceğine kat'iyen ümidim kalmadığı gibi Sultan Hamid devrinde benim için avdet etmek mutasavver olamayacağına hükmetmiştim. Bununla beraber gelenlere şürût-ı avdeti mübeyyen bir levha verdim.

Aynı hareketi aynı memuriyetle birkaç ay sonra gelen Ebüzziya Tevfik Bey ile Yusuf Ziya Paşa'ya karşı icra ettim.

Bu suretle taraf-ı şâhânedan gelen memurlarda kusur yoktu. Artık onlardan istiğnâ getirdiğim halde Ahmed Paşa'nın memuriyetine fevkalâde ehemmiyet vermemek elimden gelmiyordu." (s.240-241)

Ahmed Paşa'nın dönüşü için kendisini ikna etmekle görevlendirilmesine ılımlı bakan Murad Bey, Avrupa'ya hangi amaçlarla gittiğinin ve bunlardan hangilerini gerçekleştirebildiğinin muhasebesini yapar. Avrupa'da Türkiye'nin hakiki durumunu anlatıp yanlış kanaatleri yıkmış, Ermeni meselesini halletmiş; fakat oradaki gençleri doğru yola sevketmeyi başaramamış, Osmanlı devlet adamlarına karşı kendisini ifade edememiştir.

Saray tarafından gönderilen Ahmed Paşa ile karşılıklı görüşen Murad Bey, düşüncelerinden taviz vermeden dönmeye karar verir. Bu kararından dolayı vicdanî muhasebe yapan Murad Bey'in, edebiyattan, tarihten, şahsî hayatından hatıralara yer verdiği bölüm, onun psikolojik durumunu sergilemektedir.

"Yani âlemin zannı doğru idiyse benim için söze, taahhûde, yemine bile kat'iyen emniyet etmek caiz değildi. Burası böyle.

Lâkin emniyet etmek asla caiz olmayan şu makama ben bilâ-şart ve bilâ-kayd teslim-i nefis edersen?

Sırf cinnet olacak değil mi?

Öyle olmakla beraber emsalsiz bir tarziye olmuş olmayacak mı?

Af ve ulviyyet ile mukabele muhtemeldir. Onu icra ettirecek kadar his ve temyîze tesadûf olunursa kim kazanacak?

Yirmi senelik haklı veya haksız zann-ı umûmî benim teslimiyetim günlerinde muvakkaten olsun haksız ve becâsız tanılarak terk olunacak. Padişah'a sözüne, namusuna, taahhûdüne emniyet olunacak ser-efrâzların biri nazarıyla bakılacak değil mi? Demektir ki memleket ile beraber Padişah dahi kazanacaktır...

Bütün tarih-i beşeriyet zübdesini zihnimden geçirdim. Ezmine-i kadîmenin tiranları, Tavâif-i Mülûk asrının

türedileri, devr-i inhitâtın kibâr düşkûnleri, devr-i inkılâbın Filip'leri, Lui'leri, Şarl'ları hep fikr-i ızdırabın önünde resmî geçit icra ettiler.

Fazilet ve fezâhât, hak ve bâtil, hayır ve şer mübârezât-ı mühimmesi birer birer tecessüm etti. Manevî nezâfet ile fiilî azîm ve cûr'etin âlem-i bâtıldaki derecât-ı muvaffakiyâtını hatırladım. Hakkın merâmı önünde bâtil hâillerinin, hararet önünde bürûdet gibi, gevşeyip zâil olduğunu düşündüm. Müttehem mazlumun enzâr-ı azimkâranesi önünde heyet-i hâkimenin nasıl yerlere bakmaya mecbur olageldiğini göz önüne getirdim.

Hayalâtımı edebiyat âlemine kadar tevsî ettim. Hamlet, Marki Dö Poza, Ruy Blas... zihnimde teressüm etti. Cihangirliğini meslek-i iblis pesendânesine kurban etmiş olan İkinci Filip'in – bütün engizisyon dolapları, bütün taassubu, bütün vesveseleriyle beraber- Poza gibi bir 'şüpheli' nin önünde nasıl boyun eğip teslim-i nefis ve idare ettiği hayalimde tecessüm etti.

Hak mücahidi sıfatında olan Hamlet'in yalnızlığı önünde ordulara, kabul-i âmmeye müstenid bulunan koca bir hükûmetin takımıyla nasıl lerze-nâk olduğunu, esasen serseri olmak ile beraber aynı sıfat ve mevkiinde bulunan Ruy Blas'a karşı saray çetesi maharet ve desâyisinin bile kâr etmediği fikrimde taayyün etti.

Şekspir, Göte, Viktor Hugo bunları icat etmiyorlardı. Meşhûdat, mütâlaat, hikmet-i ahvâlin tedkikâtı semeresi olarak ibret-i âleme koymaya lâayık hafâyâ-yı ruhanîye makamında görüyorlardı.

Ufkumu küçülttüm, kendi hayatıma, mevcudiyetime hasr-ı enzâr ettim. Düyûn-ı Umûmiye'de iken bazı mühim meselelerdeki gazamın teferruatını der-hatır ettim..."(s.274-275)

Saray'ın vaatlerinden dolayı İstanbul'a gelen Murad Bey, ilk günden hayal kırıklığına uğrar. Gazeteler tarafından yapılan karalama kampanyaları, hakkında verilen jurnaller, ailesi ile istediği yerde oturmasına müsaade edilmemesi, Murad Bey'e sıkıntı dolu günler yaşatır. Kışın kalacağı evin bile devletin önemli meselelerinden biri haline gelmesini hazmedemeyen Murad Bey, şu olayı nakleder:

"Beyazıt'ta Nazım Paşa'nın konağını tutmak üzere söz kestik. Serasker Kapısı ve Beyazıt Camii münasebetiyle caiz olamayacağına hükmedilmiş. Teshil-i maslahat için bedel-i hazine-i hassadan verilerek Kabataş tarafında bir hane isticârına irâde çıkmış. Garibi şuydu ki hep gûzergâh-ı Padişahi üzerinde hane tutturmaya meyil ve arzuları meşhûd idi.

İrâde Başkitâbetten Mefruşat Müdürlüğü'ne verilmiş. O dahi akrabadan birinin nihayet kırk lira karşılığı güç tutulacak bir haneye (275) lira vererek tutmuş, anahtarı alelâcele bize göndermiş. Haneyi gördüm. Hayret ettim.

Başkâtibe bir tezkire yazdım. İki yüz yetmiş liraya tuttukları hanede bir o kadar da üste bana verdikleri halde oturamayacağımı beyan ettim. Sebep olarak hanenin elverişli olmadığını, bir de otuz liralık bir malın benim nâmıma olarak küllî meblağa tutulmak gibi irtikâb dolaplarına alet olamayacağımı gösterdim.

O kış kaldım. Ertesi sene artık ilişemezler zannıyla İstanbul'da bir hane ararken yine bırakmadılar. Nişantaşı'na kadar sürüklediler.

Bir sene evvel rica ve tehditlere kulak vermeyerek Yerebatan'da oturmaya ısrar ettimdi.

Artık Hisar'a hasr-ı ikamette karar bulmaya mecbur olduk. Hasta bulunan refikamda şu politika dolaplarına kurban oldu."(s.332-333)

Eserinin sonunda yazar, "Hatime" bölümünde o zamana kadarki faaliyetlerinin müdafaasını yapar. Bütün engellere rağmen doğru bildiği yoldan ayrılmadığını ifade eden Murad Bey, bir gün değerinin anlaşılacağı ümidindedir:

"İş bu eserim yine vatanperverâne gayretim bir semeresi olduğu gibi, bundan sonraki işim dahi hep gayret, yine gayret olacaktır.

Zira fazilet kasten tasdik ve takdir olunmamak ile sahâif-i vukuâtın silinemez. Bir gün gelip takdir olunacağı ümid-i kavîsi benim için kâfi bir mükâfattır. Fazilete hâdim bulunmak zevk ve itikad-ı vicdanîsi ise takdirin dahi fevkinde bir saadettir. Kendimi işte şu saadet ile mes'ut bildim, bilirim ve bileceğim.

Öyle bir saadet ki ezcümle mezâlim-i zimamdarân,
ağrâz-ı rakîbân, yahut isnadât-ı gafilân tesirâtından külliyyen
masûn bir nimet-i hilkattir.” (s.347)

Eserde, Sultan Abdülhamid döneminde faaliyetlerini gerçekleştirmek için Paris’e, oradan da Mısır’a giden Murad Bey’in, gerek yurt dışında gerekse İstanbul’da çektiği sıkıntılar, Saray tarafından devamlı takip edilmesi bütün gerçekliğiyle anlatılmıştır.

Ele aldığımız döneme ayna tutan bir diğer eser, M. Nihad’ın “Bekir Ağa Bölüğü Fâciaları Yahut Serâir-i Istibdâddan Bir Nebze”⁵ adlı eseridir.

“Zulm ü istibdâdın bir tarihçe-i ibretnâmesi” olarak gördüğü bu eserde yazar, istibdâd döneminde yaşadığı işkenceleri anlatır. Kitabın içeriğine dair “Mukaddime” bölümünde şu bilgiler verilir:

“Şu fecâyinamenin mündericâtı: Romanlarda olduğu gibi hayalhanede uydurulmuş değil ve mübalâğa şöyle dursun râkım-ı bedbahtının aczî sebebiyle pek noksan yazılmış birtakım hakâyık-ı müellimeden ibarettir. Daha doğrusu zulm ü istibdâdın bir tarihçe-i ibretnamesidir. Bu tarihçeden kârî’n-i kirâm, Bekir Ağa Bölüğü denilen ve zulmün nice hûnîn-i fecâyine mehd-i zuhur olan o zindanda vefat ve tecennün eden kardeşlerimizin muhtasaran tercüme-i hâllerine, gördükleri mezâlimin tekmil-i serâir ve mahiyet-i müellemesine kesb-i malûmat edecekler, binâenaleyh müteessir ve erbâb-ı zulme bu münasebetle de lanet-hân olacaklardır.”(s.3)

Bir gün birahanede eski bir arkadaşıyla buluşan yazar, onunla konuşup görüştüktan sonra, içkili olarak evine giderken “kanun neferleri” tarafından yakalanır. Karakola götürüleceği söylenen yazara, bir asker dışında hepsi kötü davranır. Jurnalini tasdik için yüzbaşıya götürürler, fakat yüzbaşı, yazarın jurnalini sarhoş olmadığı için onaylayamayacağını söyler. Buna rağmen yüzbaşiyi dinlemezler ve onu zindana atarlar. Oradan bir iki

⁵ M. Nihad, Bekir Ağa Bölüğü Fâciaları yahut Serâir-i Istibdâddan Bir Nebze, Çağaloğlunda “Matbaa-i Hayriye” ve Şürekâsı, Dersaadet, 1327, “Taklit edenler kanunen mesûldür.” Kitabın iç kısmında “Matbaa-i Hayriye 1324” kaydı bulunmaktadır. Kitabın tamamı 48 sayfadır.

gün içinde çıkacağını düşünen yazar, bu fikrinde yanılmış olduğunu şöyle ifade eder:

“Bîçare ben! Bilmiyordum ki orada aylarca zalâm-ı meçhuliyet ve mûhimmiyet-i mutlaka içinde hayatımın netice-i mukadderâtına intizar edeceğim, bilmiyordum ki baht-ı vâj-günem bana istibdâdın hûnîn-i fecâyini re'yü'l-ayn göstermek, beni ilelebet felâketzede etmek için oraya getirmiş.” (s.10)

Eserin genelinde yazarın, Abdülhamid'e ve yönetime karşı olan kinini ifade ettiğini görürüz:

“Ey kârî'n! Abdülhamid ve onun avene-i akuresi, milletin merdûmin-i dide-i ibtihâcî. Muhafızı, ümid-i saadeti bulunan askerî zabitlerini en ufak bir kabahatten bile oraya ilkâ ve şu vechile bi't-tedric imha ederlerdi. Lanetullahi alimû ecmain.” (s.12)

Hapishanede kaldığı gecenin sabahı, bulunduğu odadan çıkarılarak götürülen yazar, götürüldüğü yeri şöyle tasvir eder:

“Dairenin sath-ı zemininden o suret-i elimede epeyce gidildikten sonra sağ tarafta açılan bir kapıdan ufak bir sahaya girdik. Bu sahâ-yı muhât bir katlı taşra medreselerine benzer ve koridoru ser-â-pâ kalın parmaklık ile seddedilmiş bir binaya idhâl olundum. Açtıkları ufak bir odaya o mel'un gardiyanlar beni ite kaka soktular. Odanın kapısını kilitlediler.” (s.14)

Çektiği sıkıntıların tek sorumlusu olarak Abdülhamid'i gören yazar, şu satırlarla Padişah'ı suçlar:

“Ey zalim, ey hûnhâr Abdülhamid! Yekdiğerine kardeş kadar muhibb olan efrâd-ı milleti birbirine düşürdün, yamyamlar gibi yedirdin ahlâkımızı ifsâd, hepimizi kahr ve berbat ettin. Vatânı, o vatan ki; hazret-i feyyâz-ı kerîmin en güzide lûtfuna mazhar, her köşesi bir hazine-i bi-bahaya, her karış toprağı bir feyz-i harika nûmâya masdar olmuş, o vatan ki; kevser gibi sularıyla, hevâ-yı ceyyidiyle, ikliminin letafetiyle sükkân-ı avâlimin mahsûdu bulunmuş, işte bu mukaddes vatânı harabe-zâra, sefaletgâha döndürdün, akıbet tehlikeye koydun, Selânik'e gitmekte, Alâtini

Köşkû'ne tıklamakla adalet-i ilâhiyye hakkında tamamen zahir olmuştur.”(s.16)

Nihad Bey, hapishanede tanışıp arkadaş olduğu Ahmed Bey'in ihtilâtının ref'i için gelen haber doğru olursa müjde isteyeceğini söylemesi üzerine, ona şu an elimizde bulunan hatıra kitabını yazacağını söyler:

“İnşallah bir gün gelecek bu mevkûfiyetime dair bir kitap yazacağım, senin ismini kemâl-i hürmetle zikredeceğim, o kitabın bir nüshasını müjde olarak takdim edeceğim.”(s.24)

Sayfanın altına düştüğü notta, Nihad Bey, Ahmed Bey'in geçen sene öldüğüne dair bir haber aldığını, fakat haberin doğru olmamasını dilediğini; çünkü vaadini yerine getirdiğini görürse Ahmed Bey'in çok mutlu olacağını belirtir.

Tek başına yaşadığı koğuştan birkaç insanın kaldığı bölüme getirilen yazar, oradaki insanların da aynı sıkıntıyı çektiğini görür. Oğluna bir “yadigâr-ı elim” bırakmak ve kendi gibi işkence çeken insanları ihyâ etmek için bu eseri yazar:

“Ahmed Efendi'nin bir güzergâh-ı felâket olarak tarif ettiği mesâib-gâhımıza iki üç günden beri mazlum, birer zavallı getiriliyor. Cürümlerine göre bazıları teb'îd, bazıları birkaç gün tevkif olunduktan sonra tahliye olunur. Her birinin ismini zikretsem bunun gibi bir değil, on kitap yazmak icap eder. Şu kitabı esasen yazmaktan maksadım: Peder-i bedbahtının eyâdî-i zulme-i istibdâdda çektiği meşâkk-ı tahammül-güzârına kendisini ağâh ve o zulmeye daima lânet-hân ettirmek için evlâdına bir yadigâr-ı elim bırakmak ve birkaç nâm mazlumu ihya eylemekten ibarettir.”(s.30)

1316 Nisanının on üçüncü günü serbest bırakılan yazar, 1319 senesinde Şam'da bulunduğu sırada; kendi gibi Bekir Ağa bölüğünde bulunan birinin çektiği sıkıntıları anlatan bir mektup alır. Bu mektuptan duyduğu üzüntüyü dile getirerek eserine son verir:

“Tasvirinle daima tûylerimizi ürpertmiş olduğun o dâr-ı mesâ'ibi - ki Bekir Ağa Bölüğü hapishanesi - kaza ve kader bana da gösterdi. Orada gördüğüm mazlumların hâl-i zillet

ve sefaletleri beni ağılattı, mecmu' miktarları beşe bâliğ olan mevkûfinden Ali Şamil'e kılıç teşhir eden yüzbaşı Mahmud Bey nâmındaki zât istisna edilebilirse diğer dördü pek ziyade sefalet içinde ve binâenaleyh fevkalâde şâyân-ı merhamet bir halde bulunuyorlar, bu dört mevkûftan biri yüzbaşı ve diğer ikisi mülâzım rütbesinde olup Yemen'de dûçâr oldukları mezâlim-i cân-şikenâneye tahammül edemediklerinden İstanbul'a bilâ-mezuniyet gelmişler, beşincisi de Üsküplü Sabri Efendi isminde bir sivildir. Bunların hâli beni derece-i nihâyede müteessir etti. Hele bir takım hûnin-i vekâyie muttali oldum.

Fuad Paşa meselesinden tevkif olunan zabıtaban biri kuşağı ile kendisini asmış,⁶ bu o kadar mühim değil. Asıl feciâ-ı hûnin hastahanede olmuş, mevkûfen taht-ı tedavideyken ismini öğrenemediğim mülâzım rütbesinde bir bedbaht hastahanenin üst katından kendisini atmış ve hîn-i sükûtta demir parmaklık üzerine düşerek bağırsakları kâmilten dökülmüştür. Bu feciâyı anlattıkları zaman tahammül edemedim, ağladım, o hâli gözümün önünde tecessüm ettiriyorum da kemâl-i dehşetinden tüylerim ürperiyor. Müsebbiblerine lânet-hezâr-lânet! Fıkra burada hitam buluyor. Bunu okuduğum zaman nasıl müteessir olduğumu tarif edemem. Fart-ı teessürle:

Kerbela'ya döndü harâ-yı vatan ser-tâ-be-pâ
Zalim alçak kanmadın mı içtiğin kana daha

beytini irticalen söyledim ve bunu bilâhare yirmi beş beyitli bir manzume şekline ifrâğ etmişim. Manzum olmaktan başka bir değeri olmayan, fakat bir zalim bî-aman ve hûn-hârın îkâ' edilmiş olduğu mezâlim-i bî-nihayesini velev ki naçizâne olsun tasvir ettiği için bence kıymetli olan o manzumeyi ne zaman okusam bütün mehâfet ve şâ'imetiyle o belâgâh nazarımda tecessüm eder. Hatırat-ı elimesi tesirâtıyla kalbim çarpmaya başlar."(s.46-48)

Kendi başından geçenleri ve hapishanede gördüğü, tanıştığı insanların maceralarını gözlemleyerek anlatan yazar, bazen olayların okuyucuda bırakacağı etkiyi artırmak için mübalâğalı ifadelerle yer verir:

⁶ Muahheren ettiğim tahkikatın bunun İkinci Ordu'ya mensup an-asl-ı Gelibolulu Nazîf Efendi isminde bir mülâzım olduğunu ve arkadaşlarını haber vermesi için pek ziyade tazyik olunarak bu hususta kendisine müddet verildiğini ve yevm-i intiharı müddetin hitamına müsâdif bulunduğunu öğrendim.(s.47)

"Meğer odaların herbirinde bir kan içcinin zevki için
itlâfa mahkûm edilmiş benim gibi birer kurbanın
bulunduğunu sonradan öğrendim."(s.10)

Aynı dönemde hatıralarını yazan diğer yazarlar gibi, Nihad Bey de Abdülhamid'e ve yönetime karşıdır ve her fırsatta kinini dile getirmektedir.

Bu bölümde incelediğimiz dört hatıranın üçünde yazarların, Sultan Abdülhamid döneminde uğradıkları haksızlıkları öne sürerek geçmiş yönetimle ilgili duygusal yorumlar yaptıklarını görmekteyiz.

İlk eserde, Sultan Abdülhamid döneminde tutuklanan insanların denize atıldığı, öldürüldüğü, insanlık dışı işkencelere maruz kaldığı gibi abartılı olaylar anlatılırken; "Bekir Ağa Bölüğü Fâciaları"nda da Padişah'la ilgili amacını aşan, yer yer kanlı olaylara yer verilmektedir.

İsmail Hakkı Bey, eserinin ön sözünde kendisinin de ifade ettiği gibi Trablus'daki bir yolsuzluk olayının intikamı sebebiyle ve İngiliz sefâretine dilekçe verme vak'asına bağlı olarak sürgüne gönderilmiş olmasına rağmen; cezalandırılmasını sadece vatanperverâne duygularına bağlamaktadır.

Mizancı Murad Bey'in eserinde ise diğerlerinden farklı olarak; yazarın, Sultan Abdülhamid dönemini, yurt dışına kaçışını, orada ve yurda döndükten sonraki faaliyetlerini ve bu dönemde çektiği sıkıntıları, hissî ve abartılı ifadelerden uzak, objektif bir bakış açısıyla anlattığını görürüz.

Bu görüşlerden hareketle II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, Sultan Abdülhamid dönemi hadiseleri üzerine kaleme alınan eserlerin, genellikle mübalâğalı ve duygusal yorumlarla yazıldığını söyleyebiliriz.

II. BÖLÜM

İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ / FIRKASI'NI ANLATAN HATIRALAR

A. İttihad ve Terakki'nin Faaliyetlerini, Dönemin Hapishane ve Sürgün Hayatını Anlatan Hatıralar

Otuz üç yıllık Sultan Abdülhamid döneminden sonra Meşrutiyet'in ilânını büyük bir coşkuyla ve umutla karşılayan halk, bir süre sonra hayal kırıklığına uğrar. Sultan Abdülhamid yönetiminden sonra iktidara geçen İttihad ve Terakki yönetimi birçok aydına göre, halkı memnun edememiştir. Bu dönemde de Cemiyet'le aynı düşünceye sahip olmayan insanlar tutuklanarak sürgüne gönderilmiş, çeşitli işkencelere maruz kalmışlardır.

Bu dönemi anlatan hatıralardan bazıları İttihad ve Terakki'nin faaliyetlerine yer verirken, diğerleri de hapishane ve sürgün hayatını anlatırlar.

Bu eserlerden ilki, Resneli Niyazi'nin Meşrutiyet'in ilânını anlatan "Hâtîrât-ı Niyazi Yahut Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmânîden Bir Sahife"¹ adlı eseridir.

Kolağası Ahmed Niyazi, ülkedeki haksızlık ve eşitsizliklerle savaşmak ve hükûmeti 1876 anayasasını geri getirmeye zorlamak için, 3 Temmuz 1908'de dağa çıkarak isyan hareketini başlatır. Bu hareketin sonunda İstanbul hükûmeti 1876 anayasasını yürürlüğe koyarak, II. Meşrutiyet'i ilân eder.

Yazar, "Mukaddime"den önce böyle değerli bir eseri kaleme aldığı için duydukları şükran duygularını ifade eden tebrikleri yayımlayarak başlar

¹ Kolağası Resneli Niyazi, Hâtîrât-ı Niyazi yahut Tarihçe-i İnkılâb-ı Osmânîden Bir Sahife, İstanbul (Sabah) Matbaası- Bâbıâli Caddesi, Numara 7, 1326. Kitabın tamamı 240 sayfadır.

Türk Dili Anı Özel Sayısı'nda, hatıra kitaplarının listesi içinde Resneli Ahmet Niyazi'nin "Havâtîr-ı Niyazi Ev Sahifetun min Tarihi'l- İnkılâbî'l- Osmânî" isimli kitabı da bulunmaktadır ki; farklı bir eser olarak gösterilen bu kitap bizim incelediğimiz kitabın Arapçasıdır.

eserine. İlk tebrik Kolağası Hüseyin Avni ve Mülâzım-ı evvel Yusuf Ziya'dan 7 Eylül 324'te gelmiştir:

"Resne millî taburu kumandanı fedâkârân-ı ihvândan kol ağası Resneli ref'etlû Niyazi Bey'in [Hâtîrâtım] nâmı altında kaleme aldıkları iş bu risâle hey'et-i idârenin ol babda ki emr-i âlisi mucibince bi'l-mûtalâa tarz-ı tahriri silsile-i vukuata harfiyyen muvafık ve mutabık bulunduğunu tasdik ve kendilerini muvaffâkiyât vak'asına zamîme olan şu eserin cem'-i tertibinden dolayı da 'an samimü'l-kalp tebrik eyleriz."(s.4)

İkinci tebrik de 8 Eylül 324 tarihinde Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi tarafından gönderilmiştir:

"Mûmâ-ileyh Niyazi Bey'in iş bu eseri 'indü'l-tedkik balâdaki tasdik mucibince muvafık bulunmuş olmakla ol vechile tasdik ve kendilerini böyle kıymettâr bir eser vûcudâ getirmelerinden dolayı da tebrik eyleriz."(s.4)

"Mukaddime" kısmında yazar, Meşrutiyet'in ilânına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun genel bir değerlendirmesini yapar. Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürdüğü zaman içerisinde çeşitli olayların etkisinde kaldığını; fakat içinde bulunduğu illeti teşhis edemediğini belirtir:

"Tarih-i Osmanîyi dikkatle mûtalâa edenler, bir devrin vukuatını edvâr-ı sâbıkânın i'dâd ve tehiyye ettiği alel ü esbâb-ı müteselsilenin netâyic ü müsebbibât-ı tabiiyyesi olmak üzere kabulde tereddüd etmezler. Binâenaleyh şu veya filan zamandaki vukuatın müessirâtını o zamanın muhitinde değil, zaman-ı sâbıkın vukuatında aramak icab eder. Tarih-i Osmanî dört mühim devre ile vukuat-ı müteselsileyi yekdiğerinden hudud-ı tabiiye ile ayırmış ve yine o suretle yekdiğerine rabt etmiştir. Vukuat, hâdisât hep müselsel ve muttasıl olmak üzere bir ahenk üzerine cereyan etmiştir. (857-699) devr-i zuhur ve te'sisin şanlı temâyülâtı (986-857) devr-i istilâ ve i'tilâyı mucib-i hâdisât-ı mükemmeleyi hazırladığı gibi bu devr-i ikbâl ve kemâlin hıdementihâye ermesiyle gınâ-yı servet ve ikbâl (1180-986) devr-i atâlet ve tevfiğin esbâb ve müessirâtını tehiyye ve i'dâd eylemiştir. (1324-1180) devr-i inhitât ve izmihlâl ise, devr-i sâlisin giriftâr-ı aks-i darbe olan devr-i tevkifin ric'at-ı tabiiyyesi olmak üzere kabul edilebilir. Kanun-ı tabiatın ahkâmına tevfiq-i hareket ederek taklib-i hadisâtta isbat-ı

deha eden devr-i evvel ve sâni hûkemâsına iktifa edememekle bir girdâb-ı izmihlâl ve inkırâz hazırlayan devr-i sâlis ricâli o devr-i ikbâl ve itilânın müessirât-ı ma'kusesi cereyanlarına kapılmakta muztar kaldığı gibi bundan daha müessir bir takım şerâit-i ifsâdiye tahtında muhât olan devr-i râbi' kahramanları da aynı müsebbibâtın taht-ı nüfuzunda adem-i muvaffakiyetle makhûr ve kemnâm olmuşlardır. Yüz elli seneden beri cereyân-ı ruzgâr-ı hâdisâtın anaforlarına kapılarak berdevâ-yı inkırâz ve izmihlâle koşan devlet-i Osmaniye ise bu te'sirât-ı müthişe altında mileti hiçbir vakit nâ-ûmit bulmayarak daima mukâvemetle müsta'id bulmuş, imkân-ı hayattan ümitvâr olarak yaşamıştır. Yalnız devlet dûçâr olduğu illeti teşhis edememiştir. " (s.5)

III.Selim'den başlayarak Meşrûtiyet'in ilânına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir yenileşme, değişme arayışı içinde olduğunu ifade eden yazar, diğerlerinin başarıya ulaşamamasına rağmen bu son inkılâbın başarıya ulaşacağını, çünkü bunun milletin başarısı olduğunu söyler:

"Selim-i sâlisin, Midhat'ın teşebbüsâtı gibi teşebbüsümüzün aksû'l-'amele dûçâr olmayacağından emin olabiliriz. Çünkü teşebbüsümüz, dehâttan bir şahsın teşebbüsü gibi şahsi ve za'if değildir. Teşebbüsümüz umumî, mevkûfiyetimiz millîdir. Binâenaleyh millet saadet halini, emniyet-i istikbâlini hazırlayacak bir kuvvetle mâliktir. Yalnız evet, yalnız ihtiyâc-ı mesâiratla bir davâ-yı müsâbakat açmaktan ictinâb edilmesi, lüzumunda efkârın ittihâd etmesi şarttır." (s.7)

"Mukaddime"den sonra yazar İhvan Cemiyeti'nden bir yüzbaşı arkadaşından, teşebbüs ettiği olaydan dolayı aldığı bir tebrik mektubunu yayınlar. Mektuptan sonra "Başlamadan Evvel" başlıklı bölüm vardır. Yazar bu bölümde okuyucularına hitap ederek hatıralarını yazış sebebini açıklar. Ona göre, nâçiz hizmeti lâıykından ziyade takdir olunmuştur. Bu önemli hizmet kime verilseydi kendisi gibi yapardı. Asıl alkışları ve rütbeleri hak eden millettir; çünkü millet lâıyk olduğu gibi yönetilir:

"Şahsımın, hizmetimin o rütbe-i alkışlara değeri olmadığını anlatmak, isbat eylemek üzere hatıratımı yazmaya mecbur olduğumu söylemek istiyorum. Ben ne yaptım, bilmem? Cemiyetten aldığım bir emri, beni Resne'de bulunduran talih başka bir arkadaşına tevcih

etseydi benden daha az mı çalışacaktı? Anlamak isterim. Harekâtım inkılâb-ı azîm-i Osmanî'nin, evet bu inkılâb-ı kebir-i mûsâlemetin bâis-i yegânesi olmak üzere gösterildikten sonra, şahsım o rütbe büyütülüyor ki müteessif oluyorum. Vîcdân-ı umumiyi 'amiken cerihadâr eden bu hükûm bir hata-yı fâhiştir. Bir iftira-yı mahzûd. Tarz-ı ikbâlî, devr-i cedid-i inkılâbın bu suret-i telâkkisi hakkaniyete, adalete bir darbedir. Hakiki olduğu gibi ifade etmek lâzım gelirse bu şeref-i şahs-ı manevî-i cemiyete ve onu perverde eden kabiliyet-i milliyeye bahşetmelidir. Evet millet! Malumdur ki milletler her vakit lâayık oldukları hükûmetleri bulmuşlardır."(s.11)

Yaptığı işin sadece bir görevi ifâ etmek olduğunu söyleyen yazar, hatıralarını okuyan okuyucuların bu büyük görevin ya da cemiyetin sırlarını öğrenebileceklerini sanmamalarını okul yıllarından başlayarak, olayın teşebbüsüne kadar birçok tafsilâtın yer aldığını ifade eder:

"Evet, tarih-i inkılâb-ı Osmâniyye'nin pek ehemmiyetsiz bir faslını, cemiyetin yalnız marifet-i âcizânem, hissiyât-ı şahsiyem, hatırat-ı kadîmem görülecektir. Binâenaleyh karâin-i kirâmdan cemiyetin suret ve tarih-i tesisinden, cidden şâyeste-i takdis ve tebci olan müesseseyi muhteremesinden malûmat ve tafsilat beklememelerini suret-i mahsusada rica ederim. Esasen bir sır olan büyük hizmeti ifâyâ iktidarım gayr-i müsaittir. Bu dakika-i mühimmeye riâyet mecburiyetiyle hatıratımı bile tamamıyla yazamadığımdan, milletimin kuvve-i nâmiye ve isti'dâd-ı tekâmülüne en vâzih burhanları sayamadığımdan dolayı müteessifim. Bî'z-zarûre ihtiyâr olunan şu noksanı cibr etmiş olmak üzere hatıratımı mektep âlemlerinden başlayarak ibtidâ-yı teşebbüse kadar bî-lüzum bir takım tafsilatla karıştırmaya mecbur oldum. Bâis-i kelâl ü sadâ olan tafsilât-ı za'ideden mütevellid kusurun hüsn-i niyetine bağışlanacağından ümitvârım."(s.12)

Geniş bir Osmanlı tarihi analizinin yapıldığı eserde yazar, olaylarla ilgili düşüncelerine, yorumlarına ayrıntılı olarak yer verir:

"Ne yapayım? Tâbi olduğum komin-i fazilet-perverâne mesleği büyük bir hak olan menfaati bence başka bir yol tutmaya mâniydi. Fakat hükûmetin gafleti acz ve meskeneti, denâeti beni dîrer-gûn itti. Neticesizliğe mahkum olan mesâi-i münferedenin hiçbir vakitte kârgir-i tesir olamayacağım, gâfil ve miskin görünen ahâli-i İslâmiyyenin

müdâfaa-i hukuk-ı İslâmiyye ve Osmaniyye için son damla kanlarını akıtmadıkça Bulgarlar için menâfi' mütezâde ve hususiye teminine asla imkân bulunamayacağını, şu ufacık zaman-ı memuriyetimden gördükleri ders-i ibretten istifâde eylemeleri lüzumunu ve Müslümanlar Hristiyanlar'dan ziyâde hükûmetten dilgîr ve mutazarrır olduğundan bu cihetlerin nazar-ı dikkate alınmasını, uhuvvetin, ittihadın lüzumunu yana yakıla anlatmıştım. İfadâtımdan mütenassih olur gibi göründüler. Kasabalıya, köylülere tamamen emirler verdiler. Her taraftan bir dam-ı iğfâle atabileceklerini zannettiler. Bu benim için daha istifadeli tahrirât icra edilecek noktaları tayine müdâr oldu."(s.44-45)

Yazar, gerçekleştirecekleri olayın plânını yapmak için arkadaşlarıyla toplanacakları anı belirlemelerini, kendisinin içinde bulunduğu ruh halini, olaylarla ilgili duygu ve yorumlarını da ayrıntılı bir şekilde anlatır:

"Cuma günü Cuma namazı vakti münasip bir vakt-i içtimâ olmak üzere umumen kabul edildi. Cuma günü Cuma namazında yüz elli kişilik bir çetenin Resne kışlası civarında içtimâ emriyle intizârı karargîr oldu. Müteneffizân memleket çeteye lüzum görünen fedakârânı hazırlayacaktı. Belediye Reisi Cemal Efendi'nin Manastır'a azimetiyle cemiyeti bu karardan haberdar etmesi ve lâzım gelen mezuniyeti istihsâl ve muavenet-i mukteziyeyi temin eylemesi karargîr oldu. Cümlemiz bir meserret-i azîme, bir heyecan-ı lâtif ile birer ikişer dağıldık. Ben de meserretle haneme döndüm. Bir plân tertibi ile it'âb-ı zihin ediyordum. Akşama kadar ihtisasât tasavvura, tefekküre mâni oluyordu. Bu ilk karara cilve-gâh olan bahçeyi, ihvân cemiyeti, nutku, mesâfihâyı, o manzure-i celâl ve cemâli bir bir pîş-i hayâlimden geçiriyordum. Bu günün bence pek büyük bir ehemmiyet-i mahsusa atf eyleyeceği günlerden biri de bu fi 15 Haziran sene 324 olmak lâzım gelir. Bu şanlı gün ilk defa olmak üzere milletin kılincını çekmek için civânmerdâne, fedakârâne karar verdiği, vahdaniyet-i rabbânîye üzerine sevine sevine ölmeye karar verdiği bir gündü. Bütün gökleri ihâta eden nur-ı hidâyet nâsiylere aks etmişti. İlâhi! O ne tecelli eden cemâl ü celâl Allah'ı kulûb-ı hamiyette mukavemetsiz bir muhabbet hâsıl etmiş, hâzırûnda garip bir heybet, fevkalâde cazibe-perver bir letâfet bahşetmişti. Artık ihtiyâr ve iradeye mecâl bırakmamıştı. Hatırasına bile ebediyyen esir ve aşık olduğum bir manzara-i celâl ve cemâl-i maddiyatıma, maneviyâtıma hakim olmuş, âsmâni bir kuvvet, mağlup olmak imkânı olmayan manevî bir iradât bahşetmişti. Bu kuvvetle ârâm-gâhıma çekildim. Üç günden beri mehcûr

olduğum hâb u rahata kavuştum. Seher vakti uyanır
uyanmaz tertibâta başladım.”(s.68)

Kendisinin de ifade ettiği gibi Cemiyet’le ilgili bilgiden çok, anlattığı olayların detayına giren yazar, bu eserinde II. Meşrutiyet’in ilan edilmesi için yaptığı mücadeleyi anlatır. Özellikle duygularına yer verdiği kısımlarda, dönemin özelliğine uygun olarak Arapça, Farsça kelime ve tamlamalardan oluşan süslü, ağır bir dil kullanan yazar, olaylar ve yorumlarda ise daha sade bir dil kullanmıştır. Cemiyet’in anlatıldığı bölümlerde mektuplar, layihalar konularak anlatılanlar belgelenmiştir.

Bu dönem içerisinde değerlendirdiğimiz ikinci eser de Mizancı Murad Bey’in, “Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdâd”² adlı eseridir.³ Mizancı Mehmed Murad’ın II.Meşrutiyet’in ilânından iki ay kadar sonra tutuklanması ile ilgili hatıralarına yer verilen bu eserle⁴ ilgili Birol Emil şu değerlendirmeyi yapar:

“Gerek kitabın ismi, gerekse kapağına yazılan
“Harbiye Nezâretinde tevkifim ile netâyic-i garîbesi”

ve

“Vükelâ-yı millete hediye-i nâcizânemdir”

ifadeleri eserin mahiyet ve maksadını ortaya koymaktadır. Böylece Murad Bey, II.Meşrutiyet’in getirdiği hürriyete rağmen tevkif edilmesini “Bir pençe-i istibdâd” olarak vasıflandırmakta ve bu tevkifin “netâyic-i garîbesi” ile Meşrutiyet’in tek teminatı bildiği Meclis-i Mebusan üyelerine bir ikaz ve ibret dersi vermek istemektedir.”⁵

Ramazan’ın on üçüncü, Eylül’ün 26. günü Mizan idarehânesinde işiyle meşgul olan yazar, Zaptiye Nazırı’nın kendisini istediğini söyleyen bir sivil

² (Mizan) Muharriri Mehmed Murad, Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdâd, - Harbiye Nezâretinde Tevakkufum İle Netâyic-i Garîbesi - Mahmut Bey Matbaası, Dersâadet, 1326

“Vükelâ-yı millete hediye-i nâcizânemdir.” Kitabın tamamı 93 sayfadır.

³ Eser, günümüz harflerine aktarılmıştır.

Mizancı Mehmed Murad, Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdâd, Hazırlayan: Ahmet Neziha Galitekin, Nehir Yayınları, İstanbul, 1997

⁴ Mizancı Murad Bey’in II.Meşrutiyet Dönemi Hatıraları, Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdâd, Enkâz-ı İstibdat İçinde Züğürdün Tesellisi, Tatlı Emeller Acı Hakikatler, Lâtin harflerine çevirip baskıya hazırlayan: Celile Eren (Ökten)Argıt, Marifet Yayınları, İstanbul, 1977

⁵ Doç. Dr. Birol Emil, Mizancı Murad Bey. Hayatı ve Eserleri, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1979, s.655

polis memuruyla oraya gider ve tevkif edildiğini öğrenir. Böyle bir şeyin olabileceğine inanamaz ve düşüncelerini şöyle dile getirir:

“Aklım yatmadı. Nokta-i iltisâkı taharri edemedim. Mamafih sıkılmadım. Hoşuma gitti diyemem. Kendim için olmasa bile, şu ‘lûtfâ tenezzül edenler’ için üzûlmek, sıkılmak lâzımdır.

Çünkü o dakikada benim hedef olduğum gibi ‘tedbirlerine’ mülk ü vatan her gün her gece mâruz kalmış duruyor idi!

Şu üzüntü bile işin gülünç olan cihetini setre kifâyet edemiyordu.

Onun için yüzüm keder âsârının ma’kûsunu irâ’e ediyordu. Bu hâl hazır bulunanlarında nazar-ı dikkatlerine ilişmekten hâlî kalmadı.

Odada hazır bulunan bîçareler ise cidden acınacak mertebede müteessir idiler. Derûnumdan onları tebrik ediyordum. Zirâ hûsn-i hallerine şehâdet için emsâli nadir bulunur bir tecrübe meyânında bulunuyorduk.”(s.4-5)

Uzun bir süre orada bekleyen yazar, Sadrazam’ın telgrafının uygulanacağı haberini alır ve çocukları aklına gelir, duygulanır:

“Aniden hiçbir şeyden haberdar olmayan iki mazlum yavrum da gözümün önüne geldi. Gurbet devrinde aleyhimdeki neşriyâtta, idama mahkûmiyetimden bir türlü üzûlmüş, ezilmiş; avdetimde Baba Tahir’in (Malûmatı) ve Nazif Sürûri’nin kalemi ile Osmanlılara ilân olunan ‘intikam-ı âlî’ ha bu gün başlarına gelecek, ha yarın diyerek on sene daha ağır çile çekmiş, yakında validelerini kaybettiklerinden dolayı bütün bütün bana düşmüş.

İşte bu iki ciğerpâremın benim mevkûfen Harbiye Nezâreti’ne naklim üzerine düşâr olacakları hâller hatırıma geldi. Sendeledim...” (s.9)

Harbiye Nezâretine götürülen Murad Bey, haketmediği davranışlara maruz kalır. Bir de “Mizan” gazetesinin kapatıldığı habérinin kendisine iletilmesi, onu daha fazla üzer. Özellikle kanuna uygun olmayan davranışların uygulanması konusundaki fikirlerini şu şekilde aktarır:

"Ben pek kötü, ezilmesi vacip bir mahlûk-ı muzır olabilirim. O halde bile Cemiyet beni himâyeten müdahaleye borçluydu, çünkü hakkımda kanunsuzluk icrâ olunuyordu.

'Kanuna tatbik ediniz, istediğiniz kadar ceza ile cezalandırınız orası vazifem değil, fakat kanun haricinde bir câni hakkında bile muamele icrasını tecvîz edemem.'

İşte Cemiyetin kullanacağı lisan buydu.

Esad Paşa'nın ne fikir ve maksad ile geldiğini ketmetmediler. Ertesi günkü zâbitin nûmâyîşleri de görüldü. (Mizan)'ın kapanması lüzumu Şeref Efendi Sokağı'nda tensîb edildi. Ta'tîl-nâmenin sureti oğlumun eline Zaptiye Nazırı tarafından verilirken bir bu gün "vâz'-ı kanun sıfat-ı resmîyesini hâiz" olan mebus... Bey olmak üzere iki a'zâ-yı Cemiyet hazır ve nazır idiler.

Üstte dahi emsalsiz bir tûğ olmak üzere Cemiyetin resmi mürevvic-i efkârı bulunan (Şûrâ-yı Ümmet) benim yüzümden hürriyet-i şahsiyye ile hürriyet-i matbuata Bâbîâlî'nin icrâsına mütecâsir olduğu tecâvüz-i fâhişi 'bir tedbir-i musîb' kurdelalarıyla donatmak bebekliğinden kendini alamadı!!!

Otuz sene imtidâd eden fırtınalarda çalkalanarak tâkatsiz kalmış olan bir yolcu limana usûlen vusûlû sırasında sükûnet ve rahat yerinde böyle kasırgaya rast gelirse hasta olmaz da ne olur?

Bu vak'a mevkûfiyetimin ikinci gecesinde olmuştu. Bâki beş gecede iki saat uyku uyumak nasip olmadı. İş bu ızdırıp-ı derûnumun yüzde doksanı herhalde vatan düşüncelerine, bakiyyesi dahi hâl-i perişanlarını görmekte olduğum evlâdımın, on beş seneden beri çileden çileye düşegelen yavrucaklara merbût idi. Kendime atf-ı nazar etmeye vakit bulamaz, yahut vicdan temizliği önüme perde kesilerek o semtte tevkif-i mülâhazaya mahal kalmazdı." (s.27-29)

Zaman geçmesine rağmen niçin tutuklandığını bir türlü anlamayan Murad Bey, devamlı kendisini sorgulayıp, tutuklanma sebebini anlamaya çalışmaktadır:

"Âkıbet niçin tevkif olunduğumu acaba bilmeyecek miyim? Kânun-ı Esâsi benim gibi kadîm bir mücâhide bu

derece zalim üvey validelik ederse başkalara neler yapmayacak?

İcadlarına kurban olup giden mucidler birer birer hatırımda resm-i geçit icrâ ettiler. Esasen şairliğe meyil ve hevesim olmadığı halde Nevres Kadim'in

'Kendi elimle yâre kesip verdiğim kalem
Fetvâ-yı hûn-ı nâ-hakkımı yazdı ibtidâ'

Lâkin bu hatıraları bile manâsız ve münasebetsiz buldum. Çünkû takip değil, tevbîh olunabilecek bir harekette bulunmadığımdan kat'iyyen emindim.

Bu iş ya büyük bir yanlışlık eseridir. Yahut intikam-cu-yâne bir dolap. Yanlışlık ise elbette çabuk düzelecek.

Dolap ise yine bana zararı dokunmaksızın geçecek. Buna mukabeleten de mağduriyet ve kurbanlık kisvesini giymiş olarak çıkacağım.

Acaba nedir?"(s.29)

Serbest bırakıldıktan sonra gazetelerin; "memlekette alâka kestirilerek geldiği yere def ediliyor" iddiaları esnafı telâşa düşürür. Büyük bir kısmı mahkemelere hücum ederler. Bunun üzerine içerde biriken parasını almaya çalışan Murad Bey, karşılaştığı güçlükleri şu şekilde aktarır:

"Lâkin evdeki pazar çarşıya uymadı. Sekte yine Bâbîâlî'den geldi. İbtida pasaport î'tasında te'enniye rast geldim. Aceleniz ne! Biraz istirahat ediniz de öyle gidiniz dendi.

Sonra aile ile gideceğim haberi mûcib-i merak olmuş. Mûte'ehhil bulunan oğlumun kalıp kalmayacağı sorulmuş, kalması lüzumu ihtar edilmiş. Maksat 'rehin' ise yekten kurûn-ı vustâyâ kadar atladık demektir.

Para almak için Dâhiliye'ye giden oğlum bir maaş getirdi. Biri de yarın verilecekmiş. Öbür paralar Sadrâzam'ın emriyle Hazine'ye geri gönderilmiş. İleride ceste ceste oğluma verilecekmiş.

Artık bunun hikmet-i sâmiyyesini arayınız da bulunuz! Yetmiş bin kuruş alacağım vardı. Aldığım dakikada nisfından fazlasını avuçlarını "resmen" açarak bekleyen esnafa verecektim. Bakiyyesiyle uzun bir seyahate

çıkacağım. Zaten kırk bini vermeyince alacaklılar salıvermeyecekler.

Bu ince hesabın hikmeti nedir acaba? Vükelâ-yı fihâm hazerâtından biri benim gibi bir "müfside" yekten bu kadar para vermenin mahzurunun ihtar etmiş. Gazetelerin muâheze edebileceklerini de münâfıkâne ilâve eylemiş!

Sadrazam dahi refikinın şu ihlâskârâne ihtarını hüsni kabul etmiş!

Bâbîâlî'ye gittim. Dâhiliye Nâzırı'nı gördüm. Bunun maskaralık olacağını izah ettim. İcabına bakacağını vadetti. İki gün sonra va'adin neticesi görüldü. Neyse bereket versin. Yine "aile" dairesinde bir iş görebildik demektir."(s.56-57)

Çocuklarıyla Köstence'ye giden Murad Bey, burada fazla kalamaz. Devamlı aleyhlerinde lâf çıkacağı endişesi vardır ki; postadan gelen haber, bu endişelerini doğrular niteliktedir.

"Çarşıya gidip geldim. Çocuklarda bir can sıkıntısı alâimi gördüm. Bir çok uğraştıktan sonra anladım. Mısır'da İzzet Paşa varmış. Onu da karıştırarak gazeteler bir şey yazarlarsa! Zavallı masumlar!

İnsafsız, namussuz lâf ebeleri! Hasarâtlarının derecelerini görüp ibret alsınlar! İbret alacak yüzleri varsa. Çünkü içlerinden birinin Beyoğlu apartmanlarında, çatana kamaralarında Faik Nedimof'a ne gibi sūfli hizmetler istihzâr ettiği cümlelerin malûmu iken Faik'in aleyhinde neler yazmadı!? Çocukların hakları var. Bu zillet irtikâb edecekleri aşikâr. Ne yapmalı? Pasaportun (vize)sine baktım: "İstanbul tarihiyle Mısır'a" kaydını gördüm. Hele İstanbul'a bir kere gidelim. Düşünürüz dedim. Düşüneceğim de İstanbul'a varıncaya kadar başka tertip bulamazsam kerîmelerimi yalıya yerleştirip oğlum ile Paris'e doğru gitmek idi. Çünkü yalnız bırakılamıyordum.

Bu kararda iken posta geldi, mektupların ikisinde aynı havadisi muhtelif menbalardan yazıyorlardı. Gûya ben Baş Mâbeyinci Paşa'ya müracaatla idare-i müstebîdeyi iade etmek üzere bilmem kaç bin kişi ile hareket için emre müheyyâ olduğumu Padişah'a arz etmesini iltizâm etmişim!

Şu havadisın biri Sahip Beyefendi'nin ağzından biri işitmiş, Sahip Beyefendi de güya bizzat Nuri Paşa'dan işitmiş.

Diğeri de (Yeni Gazete) idarehânesinden makam-ı i'tizârda oğluma aynı havadisi söylemişler!

Öteki 'miş miş'li idi. Bu ise bir hakk-ı sarîhimi talebe karşı mazeret makamında ibrâz olunuyordu.

Artık çok oluyorlar!"(s.62-63)

Aslı olmayan bu haberler, Murad Bey'i bir an önce İstanbul'a dönmeye mecbur eder. İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi sayılmak ümidi kalmayan yazar, kendisiyle muhasebe yaparak, Cemiyet'le fikirlerinin birleşmesinin sebeplerini açıklar;

"Velhâsıl bugün öteden beri mensup olduğum Cemiyet'e a'zâ-yı aile sıfatıyla dâhil olmak ümidi münkat' olmuş demektir. Bu da vâki olan manâsız tecavûzler sebebiyle değildir. Çünkü hizmet-i vataniyye tâliplerinin, öyle sathî tecavûzlerden müteessir olarak geri çekilmelerini tecvîz etmek suretiyle o hizmet-i mukaddesesinin veya sâliklerinin kadirlerini küçültmek istemem. Birleşmemizi men' eden esbâb mü'ehhiren tevâlî eden esaslı sebeplerdir.

Evvelâ –Hürriyet-i müstahsala bir taraftan Cemiyet'in erkân ve efrâdı için dilediklerini yapmak, diğer taraftan başkalar için – Cemiyet'çe hoş görünmediği halde –Kânûn-ı Esâsi'nin bahşettiği hukuk-ı sariha-i medeniyetten istifade etmeye bile müsaade etmemek yolunda telâkki edilmesi.

Vâkı'a buna özür olmak üzere 'bizde hürriyet henüz yenidir, ülfet-i avâma kadar sûi istimalden vikâye etmek lâzımdır' deniliyor ise de iş bu iddia kat'iyyen merdûddur. Çünkü hürriyet her nevi tecavûzlerden masûn olması iktizâ eden ismet-i millîye demektir. Onu vikâye etmek iddiasıyla ahkâmına vâki olan tecavûz –esasen tecavûz olmak haysiyetiyle- onu mahv ve berbad etmek üzere diğer tecavûzleri dâ'i bir kapı açmak demektir. Yani hürriyet tarikatı kat'i surette kendisine tecavûz olunamaması zemini üzerinde teessüs olunabilip başka bir zeminde pâyidâr olamaz. Bunlar pek basit kavâid-i esasiyye-i siyasiyyeden iken tanılmaması.

Sâniyen – Devr-i istibdâdda halkın nefretini dâ'i olmuş olan i'ânelere daha ziyade icrâ-yı nûfuz etmek tarikiyle devam olunmaması ve bilhassa i'âne bedelâtının cihet-i sarfını mübeyyin olarak günû gününe cetveller neşr olunarak manâsız zanlara kapı kapamamsı.

Sâlisen - (Şûrâ-yı Ümmet) gazetesinin Cemiyet'in haysiyetini muhill bir surette intişâr etmesi.

Râbian - İntihâb-ı ümûruna müdahale de asla isabet edememesi.

Zaten Cemiyet'e dahil bulunmuş olsaydım iş bu dört maddenin bu suretle icrâsına mâni olmaya çalışırdım. Muvaffak olamayacağımı görünce dahi Cemiyet'ten bi'l-istifa kat'-ı alâka etmeye kendimi mecbur görmüş olacaktım." (s.76-78)

Eserinin sonunda Murad Bey, ara ara yaptığı savunmaları yoğunlaştırarak; fikirlerini hiçbir şeyin değiştirmeyeceğini, herkes tarafından anlaşıldığını, asılsız suçlamalarda bulunanlar hakkında bu kadar söz söylemenin bile gereksiz olduğunu söyler:

"Bunca meşâgil ü münasebât-ı resmiyye ve husûsiyyem, bunca uyanmış ve sönmüş emellerim, mazhar olduğum bunca eltâf ile dûçâr olduğum bunca felâketler, bunca tabakat u anâsır-ı muhtelif ile temaslarım zerre kadar fikr ü meslek-i aslîmi ta'dil edememiş ve edemeyeceği artık anlaşılmıştır.

Her nasılsa matbuat sütunlarına kadar îsâl edilen bunca zilletlerden sonra bile erbâb-ı idrâk meyânında hakkımda sû-i zanna mağlup olanların vücudunu farz etmekten te'eddüp ederim. Çünkü bütûn ömrüm herkesin gözleri önünde geçtiği için aksini farz etmek kapısından efkâr-ı umûmiyye-i Osmâniyye'nin fikr-i temyizden mahrumiyetini teslim etmek ve dairesine geçirilmiş olur.

Temyiz ve idrakten mahrum olan 'yelkovanlar' vâkıa cereyan-ı havaya göre fikri ve iddialarını ahenk edegelirler ise de bu gibi ciddi mebhaslarda onlar hesaba katılamaz.

İdrâke mâlik oldukları halde vicdandan mahrum ve ağraza mağlup olan 'harharcılara' gelince onlar tarife-i adâpta yelkovanlardan bile pek aşağı kalırlar. Erbâb-ı

vicdân ile ashâb-ı irfan için bu gibilerin tavsîflerine tenezzül bile züldür.

Bu hal-i esef iştîmâl sâri ve müstekreh bir uyuz illetidir. Yegâne çare-i halâs mümkün mertebe görmeyip geçmektir...Yani onlar hakkında bu kadar sözü bile çok görmeliyiz demektir." (s.93)

II. Meşrutîyet'in ilânından sonra tutuklanmasını, serbest bırakıldıktan sonra karşılaştığı güçlüklerle ilgili hatıralarını edebî bir üslûpla anlatan yazar, ayrıca mektup ve telgraf suretlerine, dönemle, Cemiyet'le ilgili yorumlarına da genişçe yer verir.

İttihad ve Terakki yönetimi döneminde hapisane hayatını anlatan eserlerden ilki Hafız Kemal'in "Cemiyet-i Hafiyye İşkenceleri Yahut Bir Sergüzeşt-i Hûnin"⁶ adlı eserdir. Bir gece yarısı kılıçlı ve resmi elbiseli insanlar, yazara, evini aramakla görevli olduklarını söyleyerek içeri girerler ve bütün evi ararlar. Aradıkları 'evrâk-ı muzır'ra'dır. Beklenmeyen bu durum karşısında huzursuz olan aile efratlarından yazarın annesinin dili tutulur. Kendinden emin olan yazar, görevlilerin evde yasak bir yayın bulamayarak gideceklerini düşünmektedir, fakat yanıldığını şöyle ifade eder:

"Validemi bu hal ile ailem halkının yed-i dikkatine emanet ettikten sonra, taharri heyetinin yanına geldim. Ben, hâlâ aradıklarını bulamamış olmalarından heyetin çekilip gideceği zannında idim. Lâkin zannımda pek aldanıyormuşum. Çünkü odaya girer girmez Fatih karakoluna gidileceğini ihtar ettiler. Bu davet-i gayr-i muterakkibeye hayret ve taaccüb ile muvafakat ettim." (s.5)

Polis karakoluna götürülen yazar, oradan Divan-ı Harb-i Örfî'ye sevk edilir. Burada yirmi dört saat kaldıktan sonra, "heyet-i tahkikiye diye sevk edildiğim mahal geniş ve mefruş bir odadan ibaret idi." (s.7) diye tarif ettiği yere götürülür. Orada polis merkez memuru, topçu mülâzımı, muhafızlar

⁶ Sahib ve Nâşiri: Hafız Kemal, Cemiyet-i Hafiyye İşkenceleri Yahut Bir Sergüzeşt-i Hûnin, (Keteon Petrosyan Matbaası) Sirkeci Hoca Paşa, Dersaadet, 1327, Tekrar tab'ı sahibine ait ve mühürsüz nüshaları sahtedir. Kitabın kapağında işkence edilen bir insan resmi vardır. Resmin üzerinde "Cemiyet-i hafiye işkencelerinin en haff kısmı" yazısı bulunmaktadır. Kitabın tamamı 32 sayfadır.

tarafından sorgulanan yazar buraya neden geldiğini onlardan öğrenir:

“Bir cemiyet-i hafıyye-i fesadiye var imiş, İttihad ve Terakki'ye muarızmış, sen de bu fesad cemiyetine dahil imişsin, doğruyu ve bu cemiyet hakkında bildiğini söyle. Ne zaman dahil oldun ve kimin vasıtasıyla girdin. Nerelerde kimin yanında ve ne suretle tahlif edildin ve sen de kimleri tahlif ettin? Doğrusunu söyle...”(s.7-8)

Gizli bir cemiyetin üyesi olmakla suçlanan yazarın ise, ne böyle bir cemiyetin ne de ismini söyledikleri insanların varlığından haberi vardır;

“Cemiyet-i hafıyye-i fesadiyyenin mevcudiyetinden haberdar olmadığımı söyledim. Vücudundan malumatım olmayan bir cemiyete bi't-tâbi reis de olamam. Diğerlerine gelince Ata Efendi cemiyet-i ilmiyye efrâdındandır. Hacı Kaymak ise bu gibi cemiyetlerle intisab ve bu hususât ile uğraşmayacak derecede fakir ve bi-kesdir. Binâenaleyh bunların da şimdi sizden öğrendiğim cemiyet-i hafıyyeye intisab etmiş olmalarına ihtimal veremem...”(s.8)

Anlattıklarına inanmayan görevliler, onu konuşturmak için işkence ederler:

“Bir kâbus gibi omuzlarıma çöken dört kuvvetli elin savlet-i bi-insafânesine mukavemet edemeyen vücudum arkası üstü yatırılmış ve ayaklarım 'falaka' ya rabt edilmişti.

Birbirini takip eden kızılılık sopalarının darebât-ı muntazamasının tabanlarında ikâ eylediği tesir pek müthiş idi. Nâ-hâk yere maruz kaldığım şu işkenceden kurtulmak için tazalluma başladım. Celb-i merhamet maksadıyla söyledığım niyazmendâne sözler bilâkis mucib hiddet ve şiddet oldu.” (s.10)

Bu günleri takip eden günlerde de aynı suçlamalarla karşılaşan yazar, hepsine aynı cevapları verir. Başkanı olduğunu iddia ettikleri cemiyetin varlığından bile haberdar değildir. Fakat söylediklerine inanmazlar ve her gün işkencelerinin derecesini arttırarak, onu konuşturmaya çalışırlar. Nihayetinde suçsuz olduğuna inanmasalar da geçici bir süre için serbest bırakılmasına karar verirler. Yazar o günü ve duygularını anlatarak eserine son verir:

"Ramazan'ın yirmi dokuzuncu gününe kadar hakkında verilecek hükme intizar ediyor ve pek helecanlı dakikalar geçiriyor idim. Nihayet o gün- Pazartesi günü- saat dokuz buçukta tevkifhane müdürü Salim'in odasına celb olundum.

Salim bana hitaben:

- Hacı Kemal bildiğin halde söylemediğin için şimdilik kurtuldun. Buraya yine geleceğine şimdiden kalem ederim.

diyerek Salim tarafından ve biraz nasihattan sonra ve yirmi yedi kadar mevkûf ile beraber tahliye olundum.

Bu kadar işkence ve zulmün neticesinde hak tecelli ederek o mahfel-i zulm ve taaddiden lehû'l-hamd yakamı sıyrabildim." (s.32)

İttihad Terakki döneminde, gizli bir cemiyete mensup olmak suçuyla yakalanarak, çeşitli işkencelere maruz kalan yazar, ön sözde de belirttiği gibi gerçekte yaşadığı olayları anlatmıştır. Genel olarak olaylar karşısında yorum yapmaktan ve diğer eserlerde görülen suçlayıcı ifadelerden kaçınan ve eserinde sade bir dil kullanan yazar, yaşadığı olayları hatıra türünde kaleme almıştır.

Bu konuda bir diğer eser, "Enkâz-ı İstibdâd İçinde Züğürdün Tesellisi"⁷dirki; Mizancı Murad Bey'in, 31 Mart Vak'asından dolayı İstanbul'da tutuklanmasından Rodos'a gidişine kadarki hatıraları anlatılır.

Evinde tevkif edilerek Mercan Mektebi'ne getirilen Murad Bey, bu muhteşem sarayın hangi amaçlarla yapıldığını, şu an ise hangi amaçlar için kullanıldığını düşünür:

"1325 senesi Mayıs'ının 29'uncu günüdür. Mercan Mektebi'nin sol cenâhında mevkûf bulunuyoruz.

Ali ve Fuad Paşaların 'komisyonculukları' devri mahsulü bulunan bu bina-yı âli, bu saray-ı muhteşem birkaç cihetle şayan-ı dikkat-i mahsusadır. Ali Paşa tarafından 'fakir-hâne' olmak üzere inşa ettirilmişti. Bir aralık iki sultan-ı

⁷ Mehmed Murad, *Enkâz-ı İstibdâd İçinde Züğürdün Tesellisi*, Nâşir-i mes'ulü: Ömer Faruk, Tab-ı evvel, Tab ve bayii. (Mühür üzerinde), "Bâbîâli Caddesinde, Numara 26-28, Tefeyyüz Kitaphanesi Matbaa-i Âmedi", Dersaadet, 1329. Kitabın tamamı 78 sayfadır.

âli-şan ile iki damad-ı nev-nejâda birden meşhur debdebe vü dârât olabilmıştı. Mekteb-i idâdî ancak nısfını işgal edebilmiş. Öbür nısf o günlerde... Garip bir şive-i kaderden olarak... İdare-i Örfiyye'nin ve Divân-ı Harplerin bazı mümtaz 'âl'lerine mahbes olmuş bulunuyordul!"(s.2)

Tevkif edilişinin sebebini bilmeyen Murad Bey, bu işte Ahmed Rıza'nın etkisi olduğunu düşünmektedir. Aralarındaki ilişkiyi belirten yazar, bu konuda şunları söyler:

"Bu saraya nakl-i mekân edişimizin garip bir ciheti de... Saray intihâbında tereddütlere dûçâr olmuş bulunan Ahmed Rıza Bey'in âlir gözü ile onu muayene ettirdiği sıraya rast gelmesidir. Fransızlar:

'Les extrénités se touchent' derler.

Birbirimize pek ba'îd olduğumuz halde hayatımın en mühim devrelerinde o zat-ı muhtereme temas etmekten hâlî kalmadım. Hatta evvelce mukarrer olduğu vechile Divân-ı Harbin ilk tedbirine hedef olmuş olsaydım, -teminat-ı vâkıya nazar-ı icraat-ı matlûbenin Ayasofya meydanında muvâcehe-i riyâset-penâhide ifâsına ısrar edegelmiş... Varsın olsun vefa ve mürüvvet!"(s.2-3)

Tahliye olunmayı beklerken kalebentliğe mahkum olduğunu öğrenen Murad Bey, aile fertlerinin tepkilerini ve kendisinin içinde bulunduğu ruh halini anlatır:

"... İki günden beri tahliye olunmak üzere Divân-ı Harb huzuruna davet olunmaklığıma intizâr ediyordum. İşin te'hiri câlib-i merak olmak ile beraber asla dâ'î-i endişe değildi. Böyle bir sırada müebbed kal'a-bendliğe "mahkum" olduğumu öğrenmiştim!?"

Yalnız ben değil, bunu bana haber veren küçük kerimem bile kahkahadan kendi alamıyordu. Divân-ı Harb beni mahkum edecek zemin bulamayınca, Hareket Ordusu Kumandanlığı işe karışmış, güya Rumeli'nin bazı taraflarında efkâr-ı umûmiyeyi teskin etmek için bu harikaya lüzum göstermiş. Bunu da "vatan için fedâkarlıklar icrasına alışmış" olan benden fazla bir nümune şeklinde iltimas ediyormuş!

Şu mahkumiyeti o güne kadar biriktirdiği mesmûâtıyla tevkîf edemeyen oğlum mahkumiyetimin neye binâ ettirdiklerini sahib-i zamana sorar. Makamına mahsus bir tavr-ı hâtîfâne ile:

- Asmadık a, ona şükredin, der.

Doğrusu oğlum cevabı davası nispetinde kanaat-bahş bulamaz. Fakat ben oğlum kadar müşkülpesent olamam, çünkü Hareket Ordusu gelmezden, idare-i örfiye ilan olunmazdan, dîvân-ı harpler teşekkül etmezden beş on gün evvel, İstanbul'dan iki günlük mesafede bulunan bir merkezde, dîvân-ı harbin mahkumlarını mübeyyin olarak tanzim olunan bir defterde, ilk kafiide terfî' edilmek üzere ismimin mukayyed olduğunu biliyordum. Bunu haber alınca, yalnız müverrihlik sıfatı kabardı. Konfiçyüs'den Buda'dan, Licurge'den, Solon'dan, Ebu Hanife'den itibaren... Tokat mebusu İsmail Paşa'ya gelinceye kadar, bilcümle vâzî'-ı kanunları göz önüne getirdim. Usul-i ezeliyye-i muhakemâtta vâki olan şu ihdas-ı harikulâdeye karşı nasıl bir vaziyet alacaklarını tahmin etmek ile iktifa eyledim...

İşte Heyet-i Tahkikiyye Dairesi'nden beni vakitsiz istedikleri saatte şu bir takım ahvâl-i ruhîye içindeydim." (s.6-7)

Mahkûmiyeti kesinleşen yazar, umûmi hapishaneye getirilir. Burada mahkûm bulunan insanları ve onların içinde bulundukları şartları şöyle ifade eder:

"1325 senesi Haziranının altıncı Cumartesi günü ikindi vaktidir. Hapishane-i umûmi avlusunda, galebe içinde, hasır iskemle üzerinde oturuyordum.

Şu hasır iskemlenin o mevkide ehemmiyet-i fevkalâdesi vardır. Çünkü emsalsiz bir "imtiyaz-ı mahsusumuz"dur. Mercan Mektebi'nde mevkûf iken iskemle edinmeye mezun idik. Oradan hapishaneye naklimizde yatak ile beraber gelmiş, gelip geçici "misafir" bulunduğumuz için hapishane usulüne karşı igmâz-ı ayn edilmiş. Fevkalâde olarak müsaade buyurulmuştu.

Zaten İdare-i Örfiye içindeydik. Ahkâm-ı kavânîne vâki olan tecavüzâtın hadd ü pâyânı yoktu. Şu iskemle müsaadesi dahi yegâne olarak lehimizde reva görülen bir (inhirâf-ı kanunî) olsa gerektir.

Etrafa nazar edince ağaçlarla kısmen gölgelenmiş olan o cesîm avlu içinde bir hayli kalabalık mevcuttu. Her sinde, her şekilde, her sanatta, her emelde olarak her milletten adamlar vardı. Daha dün eteklerine varılması şeref addedilen müşirler, şeyhü'l-meşâyihler, muhterem dersiâmm efendiler, feîkler, balalar... Neferler, hâmiseler, doksan yaşında pîrler, on iki yaşında sabîler... Hep bir kazanda kaynamaktadırlar." (s.37-38)

Hapishanelerin insanlara hazırladığı olumsuz şartları gözlemleyen yazar, hapishanelerin asıl maksadının "terbiyehane" olması gerektiği düşüncesindedir:

"Hapishanenin hikmet-i vücudu "terbiyehane" olmaktır. Oradan çıkan şahıs, girerken bulunduğu halden farklı bulunmazsa, maksad-ı esasî kaybolmuş olur. Bu fark dahi terbiyet ve fazilete doğru bir fark olmalıdır." (s.38-39)

Murad Bey, umûmi hapishaneden sonra vapura bindirilmek üzere Sirkeci'ye nakledilir. Her türlü suçu işlemiş bulunan mahkûmlarla bir arada bulunmayı sindiremeyen ailesinin, herşeye rağmen metanetini koruduğunu gösteren şu konuşmayı nakleder:

"... Küçük kızımın bir sözü silsile-i mülâhazâtımı kat' etti. Diyordu ki:

Biri – Haydi, her nev'i gadirlerine, cefalarına katlanalım. Gûya icab-ı hâlmış. Efkâr-ı umûmiye karşı bir tedbir-i muvakkatmış, vatana hizmetin bir nev-i diğeriymiş! Lâkin şu cinayet aletleri sürüsüne bizi katmak tenezzüllerini de mi hoş göreceğiz?

Diğeri- Zarar yok, kardeşim. Onların habâsetleri bize buluşacak değil al! Zarfın zulmeti mazrûfun zıyasını tenkîs etmez, tezyîd eder. Yapanlar yaptıklarına utansınlar bize göre hoştur.

Biri – Doğru ama, babam bunların içinde üzülür, sıkılır, diye merak ediyorum.

Diğeri – Zannetmem, peder bunlarla ihtilâttan yeni bir eser için sermaye toplar, eğlenir...

Sevgili kari'im! Islah kabul etmez bir aile olduğumuza kâ'il oldun değil mi? Belki de içinden bunları Rodos târik-i dünya şövalyelerinin meskenetlerine hapsetmekte isabet var demiş olmalısın!... (s.48-49)

Vapurdaki mahkumların hayatlarını, sürgün sebeplerini irdeleyen yazar, Rodos kalesi içinde kendi siyasî hayatının muhasebesini yapar:

"Rodos kalesi içinde denize nâzır bir odanın penceresi önünde din ve devlete vakfetmiş olduğum otuz beş senelik ömr-i siyasîme atf-ı nazar ediyorum. Kemâl-i azm ile tekrarına hazır olamayacağım pek az harekâtımı görebiliyorum. Bununla beraber 'müebbeden mahkûm kale içinde mahbusum.' (s.75)

O güne kadar yaptıklarında, vicdanını sızlatacak hiçbir leke bulamayan Murad Bey, kendisine karşı yapılan haksızlıklara karşı küskün olan bir insan psikolojisindedir. Özellikle son mahkûmiyetinin haksız olduğunu düşünen yazar, iktidarla ilgili şu yorumları yaparak eserine son verir:

"Ashâb-ı nüfuz ile vâki olan mülâkatlarımda inkılâp devirlerinde en kaçınmak icap eden cihetin 'galip tarafından mağlûp hakkında kanun fevkinde bir muamele ile icrâ-yı garaz edilmesi' olduğunu izah ettim. Çünkü aksü'l-ameli tevli'd eder. Fransa'nın seksen dört sene bu illete mübtelâ olup sükûnet bulamadığını söyledim. Bizim ise dört sene bile buna tahammül edecek halimiz olmadığını anlattım. Nazariyem ordu erkânıyla idare-i örfiye riyâsetince makbul addedildi. Fiiliyât ise aksini gösterdi.

Hâl-i hazırın yegâne halâs kapısı maziye perde çekip bütün kuvâ-yı Osmaniyye'nin müttefikten istikbal temellerini kurmaya çalışmaktadır. Vakit geçmeksizin buna müsâra'at etmezsek tarih bizi mesul eder, ahlâfımızın da bi-hakkın lanetlerine câlib oluruz...Şu kaidede şâz teşkil etmek gûnahtır, fazilete tecavüzdür. Medîd bir müzâyaka-i manevîyyenin ne demek olduğunu acı bir tecrübe ile anlamış ve âleme suhûlet ve saadet ihsânına binâ-yı âmâl eylemiş bulunan müsin ve mürşid bir Osmanoğlu'nu, bir vekil-i peygamberi ortalığın otuz senelik matemini iki kat edecek icraata çok müddet devamı mecbur edilmesinden hoş netice çıkamayacağı nazar-ı insafa alınmalıdır. Binâenaleyh ilk vesileden bi'l-istifade hakiki bir aff-ı umûmi ilânı ve icrâsı elzemdir. Bunu dirîğ etmek vatanın selametine suikast etmekle siyyân olur. Rodos Kalesi 14 Haziran 1325" (s.77-78)

B. İttihad ve Terakki'ye Muhalif Olan Hatıralar

II. Abdülhamid yönetiminden sonra 1908'de idareyi ele alan İttihad ve Terakki Fırkası'na muhalif bir takım faaliyetler baş göstermiştir. Kronolojik sıraya göre, İttihad ve Terakki'ye karşı muhalefeti anlatan ilk eser, önceden bir İttihatçı olmasına rağmen daha sonraları Fırka'ya karşı tavır alıp muhalefet kanadına geçen Şerif Paşa'ya ait "Meşrutiyete Doğru Ben ve Hayatım"⁸dir.

Şerif Paşa, Sultan II.Abdülhamid yönetimine karşı olduğu için, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne girerek, yönetime karşı yapılan çalışmaları destekler. II.Meşrutiyet'in ilânından sonra ise, yönetime geçen İttihad ve Terakki'nin düşüncelerine, faaliyetlerine karşı çıkar ve muhalefet saflarına katılır.

İttihad ve Terakki yönetimine karşı olan muhalefetini anlattığı bu eserinde⁹ Şerif Paşa 'Birkaç Söz' başlığıyla eserinin içeriğini belirten düşüncelerini şu şekilde ifade eder:

"Bizi tâ buralara, bu menfâ-yı ihtiyarîye kadar pür-ümit, fakat bir mertebelere kadar da muzdarip sevk eden maksad-ı mukaddesin, gaye-i muallânın ilahi tecelliyâtına; nedense, bir türlü muhabbet besleyemeyen husemâ-yı meşrutiyet ve hürriyetimiz, şimdiye kadar ne yaptılarsa mücahedatımıza, itikadât-ı fikriyemize karşı değil! Bilâkis şahsımıza, şahsiyetimize yaptılar. Hep o vadi-i mezellekte süründüler durdular. Bizim nokta-i azimetimiz meşrutiyetti; onların ise hedef-i muhacemâtı şahsımız oldu. Biz hürriyet dileyerek; onlar müstekreh, bî-sûd bir cevap 'enaniyet' verdiler. Şimdiye kadar nam-ı mübeccel meşrutiyet için gâh müz'ic, gâh muzdarip ihtiyar eylediğimiz bunca mesai-i ahrarâne de maruz kaldığımız o bir sürü çirkin ve merdûd cüretler hücumlar hep şahsımızı hedef ittihaz ederek

⁸ Türkçe ve Fransızca Meşrutiyet Gazetesi Müdür-i Siyasîsi Birinci Ferik-i Müsta'fi Şerif, Meşrutiyete Doğru Ben ve Hayatım, Nefaset Matbaası, Dersaadet, 1911, Kitabın tamamı 62 sayfadır.

Çift kapaktan oluşan kitabın, diğer kapağında şu bilgiler bulunmaktadır: Paris'te münteşir Türkçe ve Fransızca "Meşrutiyet" Gazetesi Müdür-i Siyasîsi Şerif Paşa, "Mücadele-i Vataniye Muhalefet-i İttihad ve Terakki Cemiyeti", Hasılatı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne, Fiyatı 10 kuruştur, Nefaset Matbaası, İstanbul, 1330

⁹ Eser, sadeleştirilerek günümüz harflerine aktarılmıştır.

Şerif Paşa, Bir Muhalifin Hatıraları -İttihad ve Terakkiye Muhalefet- Nehir Yay. İstanbul 1990

maksad-ı muazzezemizi murad-ı vatan-perestanemizi, bilhassa Meşrutiyet-i Osmaniyyemizi ayaklar altına almak için îkâ olundu. Böyle amâ-yı cehl, garaz-ı vicdan ile ahlâkı, fazileti tiksindiren yararlıkları başa çıkaranlar garibi, hattâ hazini şu ki, bir nikâb-ı meşrutiyetle ortaya atıldılar. Bu asla namuskârane olmayan 'urefatsızca didinmeler çok geçmedi, bütün o hüviyet-i sefîlesiyle, bugün bir derecelere kadar, vazhen meydana çıktı...

Bu risale; esasen millet yolunda, meşrutiyet vadisinde yaşanmış hazin ve cidalgâr bir ömrün tarihçe-i macerasıdır. Ne facialara, ne müessif vicdan-şikâf hadiselerle uğradık; dava-yı muazzezemiz uğrunda ne muzdarip, bedbaht dakikalar, bilhassa - dosttan, düşmandan neler gördük geçirdik... Bütün bu mesâ'il mahiyetiyle, hakikatiyle samimane teşrîh edildi. Emel-i hassamız diğer fırsatlarda olduğu gibi bu vesile ile de elden geldiği kadar vatandaşlarımıza, Osmanlılara efkâr-ı ahravaneyi esasât-ı meşrutiyeti, tecrübelerimize istinaden bast eylemektir. Halk-ı Osmaniye bu sayede, ba-husus hukuk-ı meşrua-yı müdafaa eylerken meşrutiyet-perestâne bir hizmet etmek, bir yol gösterebilmektir ki bence en değerli bir bahtiyarlıktır... O rûbe mültezemdir. Bütün macera-yı müellimi olduğu gibi gösterdim; tayin-i adl ü hakkı ise ma'âli-l fitrîyesini, safiyetini her dem teslim eylediğim, millete umumiyetle akvam-ı muhtereme-i Osmaniye'ye bıraktım. Husemamız hakkımızda bundan böyle de ne kararını musîb görürüm. Esasen vicdan-ı ammenin lehimizde olan tezahürat-ı mesudesi, hakka olan fart-ı inhimâkıdır ki bize daha şimdiden bu yolda şu müdafaayı yazdırdı. Bugün Osmanlılık da âmâl-i terakki, âmâl-i teâlî var. Gayri o muhitte, mütegalibînin iddiasına rağmen, büyük ve asıl bir vicdan yaşıyor!... O halde; 'Hakkı tenvir ukûl için haktır.'

Paris 1911 (s.3)

Şerif Paşa, kendisinin de üyesi olduğu İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, ülkenin yönetimini ele geçirince kendi düşüncelerine uymayanları dışladığını, hattâ öldürdüğünü, ülkenin sorunlarını çözeceğine kendi kazancı için çalıştığını görünce, onların bu tutumuna karşı çıkar ve onları eleştirir. Fakat bu düşünce ayrılığı, Cemiyetin Şerif Paşa'ya karşı tavır almasına, hattâ onu kendisine düşman olarak görmesine neden olur. Meşrutiyet'in ilân edildiği günü büyük gün olarak nitelendiren Şerif Paşa, o günü anlatırken Sultan Abdülhamid yönetimini de eleştirir:

"10 Temmuz büyük bir gündü... Bütün feyziyle tecelli eyledi; o zamanki tezahürat-ı mesude göz önüne getirilirse hayat-ı milliyemizde o günün, harikulâde bir tesir-i füsunkâr icra eylediği teslim edilmek icap eder. Asırlardan beri süregelen müz'ic, muhrub bir idaresizliğin, hükûmetsizliğin müthiş bir akibet-i faciasını temsil eden idare-i sabıka, başta sultan-ı zalîmi olmak üzere halk-ı Osmanîye senelerce süren kesîf bir devr-i esaret, tahammûlsüz ve cehennemî bir hayat-ı kahr u eza yaşattı. Hiç umulmayan bir zamanda Rumeli'de inkişâf eyleyen 'bir muzaharat-ı askeriye' sayesinde gayri millete, umumiyetle millete hakk-ı tabîisi olan Kanun-ı Esasi, alınmak istenildiği için verildi... Halk arasında seye'at-ı istibdâddan olarak bir dirliksizlik, adem-i muaşeret, anasır beyninde ise mahûf bir münâferet vardı. '10'Temmuz, o büyük gün bütün bu çirkin, izmihlâlîkâr kin ve ağrazı adeta sildi, süpürdü."(s.4)

Bu ifadelerin ardından 'İşte ferda-yı zafer' diyerek ülkenin idaresini ele geçiren İttihad ve Terakki'nin yönetimini eleştirmeye başlar. Bu ifadelerin ardından yazar partinin yönetimini eleştirmeye başlar. Partisiyle fikir çatışması yaşayan Şerif Paşa, partiden istifa ederek yurt dışına çıkmasına neden olan olayı ve duygularını şöyle dile getirir:

"Ahrar Fırkası tarih-i istiklâl-i Osmanî namına bir ziyafet verdi. O zaman mevki-i sadareti Kâmil Paşa işgal ediyordu. Fırka-i Ahrar bi't-tabi ziyafete rical-i hükûmeti de davet eyledi. Şeref-i millî, haysiyet-i Osmanîye namına Kâmil Paşa ziyafette hazır bulundu. İşte bu dakikadan itibaren Kâmil Paşa mahva mahkum edilmişti. Koca kahramanlar! Mukaddes, muazzez ünvanlarıyla müstebidane-i hükûm-ferma olmak gayretiyle kuvve-i hafiyye-i İttihadiye var kuvveti hileye, tegallübe verdi. Bundan sonradır ki, gayri asker, bazı zabitan-ı askeriye Meclis-i Mebusan koridorlarını muhasara altına almaya, Bâbîâlî'yi dolaşmaya başladılar. Bu halleri, bu sükûtu görünce biz gayri Meşrutiyet'ten de istikbalimizden de nevmîd kaldık. Tehlike hem de bütün vuzuhuyla, fecaatiyle baş gösterdi. O kadar ki yine devr-i merdûd-ı sabıkda olduğu gibi izmihlâlâle uğrayacağımızı hüznle istidlâl eyledik!.. Bütün bu ahvâl müzebzeb bir idareyi, müthiş didinmeleri canlandırdı. Hükûmet bi't-tabi i'tidâli, kiyâseti, tedbiri unuttu. Hafi ellerin, ihtiraskâr endişelerin mağlub-ı menâfii oldu. Müthiş bir humma-yı efkâr içinde yanan başımızı ellerimizin arasına aldık, düşündük, tal'isizliğimize, halkça, hükûmetçe tal'isizliğimize acıdık, bir sadâ-yı vicdanî

vazifemizi ihtar eyledi. Onun içindir ki Cemiyete sıdk ile hilm ile bir istifanâme yazdık, her zamanki ihtarâtımızı o istifanâmemizde yine kemâl-i nezahatla, vazhen tekrar eyledik. Memleketimizi melûl, mahzun terk ettiğimizizin ferdası istifanâmemizde intişâr eyledi. Ondan sonraki vukuat istifamızın ne rûtbe-i musîb olduğunu bize gösterdi; bundan dolayıdır ki bir taraftan vatanın geçirmekte olduğu müz'ic, takat-fersa ızdırabâtı yüzünden cidden muzdaripken, diğer taraftan da bu cinayata iştirak etmediğimden müsterihim, vicdanen müsterihim.”(s.13-14)

Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesinden sonra, Parti'den istifa ederek yurt dışına çıkmasının ne kadar isabetli bir karar olduğunu anladığını ifade eden Şerif Paşa, konuyla ilgili düşüncelerini şöyle anlatır:

“Zamanın nezaketini, tuttuğumuz yolun netice-i vahimesini tahlil eylerken zamanın sebep-i istifamız, sebep-i iğtirabımız olan iddia-yı malumu o kadar erken, hem de kanlı bir surette teslim eyleyeceğine kani değildim. Tehlikeyi daha uzak, fakat, daha ağır görüyordum. Nagehân hafî bir el bir mavzer! Kurşunuyla bir dimağı deldi. Kalb-i Meşrutîyet'i zedeleyerek geçti. Bundan sonra fikir ve kalem mahkum-ı idam idi!... Ortada müthiş mazlum bir cinayet, Hasan Fehmi Bey, bir şehid-i mazlum!... O şenî cinayetin mürtekibi, o mahluk-ı sefil meydanda yoktu... Öyle ya! Adl-i ezeli de onu icap eder. Yalnız, belki de bir hamîyyet-i mecnunu, bir vücud-ı mesmûmu değil! fakat; heyet-i katile-i asliyeyi ceza-dîde eder. Bu faciayı, Otuz bir Mart hailesi takip eyliyor!”(s.21)

Şerif Paşa, İttihad ve Terakki'nin özellikle 31 Mart olayından sonra, hiçbir muhalefetle karşılaşmadığından dolayı, zalimce davranışlarını menfaatçi uygulamalarını arttırarak devam ettirdiğini gördüğü için, kendi savunduğu düşünceleri anlatan bir gazete yayımlamayı düşünür. Bunun için de Mevlanzâde ile “Serbestî” yi Paris'te yayımlaması için bir sözleşme yapar. Fakat Mevlanzâde'nin tutarsız davranışlarından dolayı gazeteyi çıkaramazlar.

Cemiyet tarafından birçok suçlamalara maruz kalan Şerif Paşa, 'Cemiyet-i Hafîyye' kurucusu olarak da suçlanması üzerine, şu yorumları yapar:

"Fırsat düştükçe bizi irtica ile, istibdâd ile, jurnalcilikle, lekelemek isteyen cemiyet-i mağşûşe nihayet bir müstekreh iftira, bir dolab-ı tezvîr sayesinde emel-i merdûd-ı fısk ve intikamına, 'Cemiyet-i Hafîyye' meselesi dolayısıyla bizi mahkûm ederek erdi. Ne o hükümlerin, ne mahkûmiyetlerin indimizde zerre kadar ehemmiyeti yoktur. Bu hürriyet yadigârlarının! aleyhimizdeki o hükûm-i sahîf-i müstedaneleri hakkımızda verilmiş bir hüccet-i namus ve hamîyyet telâkki eyleriz. Erbab-ı namusu, vatan-perveran milleti sokak ortalarında canavarcasına mahva kadar varan zalimenin, hak-şikenliğe karşı 'asiyandan dolayı eline geçirdikleri şubban-ı memleketi kahr ve ta'zib eyleyen bu insaniyet düşkünlerinin bizi de hukuk-ı medenîyeden iskât ile hiç yoktan müebbed kalebendliğe mahkûm etmeleri, bütün bu cûret-i caniyaneleri yetmiyormuş gibi bir de refikama teşmîl-i garaz ve hıyanetten tevakkî eylememeleri hakk u adl namına şayan-ı nefret bir tecavûz muhinânedir. Husemâ-yı hürriyetimizin ahvâl-i ruhiyelerini, ne derece meziyetten muarra olduklarını iyice bildiğimizden bu müfterisâne savletlerini pek tabîi buluruz. Şüphesiz meşrutiyet-şikenler düşman-ı ahrar olur. Selef-i marufları hakan-ı mahu'da biz emelde olanlara aynı muameleleri, haksızlıkları reva görmemiş miydi? (s.42)

İttihad ve Terakkî'nin bütün faaliyetlerini ayrıntılarıyla, örneklerle, fakat subjektif yorumlarla anlatan Şerif Paşa, eserin sonunda kendi faaliyetlerinin savunmasını yapar;

"Bir zamanlar halkımız, hemen ekseriye-i azîmesi Cemiyet-i İttihadîye'ye adeta perestîş eylerken bu cihad-ı vatan-perverâneye büyük bir hiss-i fedakâriyle giriştim. Tek, oldukça تنها cıdalden, fakat; istikbalden ümitvar olarak çekinmedim. Emindim ki Osmanlılık'ta henüz inkişâf etmeye, meyal-i inbisât-ı güzide bir vicdan yaşıyor, idrak-ı umûmî tezayüd ettikçe ızan, vicdanın da inşirahla tezahür eyleyeceği tabîi idi. Lehû'l-hamd o emel-i muallâya da erdim. Bu gün her türlü tezvîrata rağmen halk hemen ekseriyetle bizimledir, taraftar-ı adl u haktır.

Şimdiye kadar bana hemen her zaman sayıp sövenler ise efkâr-ı umûmîyenin lehimizde verdiği hükme karşı utanmalıdırlar. Hareketimi takbîh edenler, mücahedeme nazar-ı istihfafla bakanlar, mesaim meânia teşkil etmek isteyenler çok oldu. Fakat; hiçbir eser, hiçbir müessir bu muhtac-ı mükâfat olmayan cıdal-ı vatan-perveraneme mâni olamadı. Benim cehdim, cıdalım memleketimizde feyyaz,

meşrut, kanunî bir idare görmek! Öyle bir gaye-i zafer beni bu garazdan, bu gaza-yı dil-firibden alıkor. Zulûmkârların, muhterisleim mukadderat-ı millîyemizden el çektiklerini gördüğüm dakika bu cidal-i velvelerâdarda sulha, sükûna münkalip olacaktır. Ben şahsa, şahsiyete değil, vatana, doğduğum o toprağa medyûn olduğum borçları eda ediyorum. Mükâfatım da yine ona hizmet ederken oraya gömülmek olacaktır.”

1911 Teşrin-i evvel Efrenci (s.55-56)

Eserin sonunda, Şerif Paşa'nın muhalefetini örgütleyebilmek için kurduğu Islahat-ı Esasiyye Fırkası'nın programı verilmiştir. İfade edildiği gibi, eser Şerif Paşa'nın İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yaptığı muhalefeti anlatan bir hatıra kitabıdır. Başından geçen olayları değil, gelişmeler karşısında savunma ve değerlendirmelerini anlatması, eserin hatıra özelliğini zayıflatmaktadır. Olayları kendi bakış açısıyla değerlendirmeden önce, anlatması gerekirdi. Oysa iyi bir tarih bilgisine sahip olmayan bir okuyucu yorumlanan olayları anlamakta güçlük çekebilir.

Ele alacağımız ikinci eser, Rıza Nur'un "Cemiyet-i Hafıyye"¹⁰ adlı eseridir. Sultan II. Abdülhamit yönetimine karşı, Meşrutiyet taraftarı olan Doktor Rıza Nur, II.Meşrutiyet'in ilânından sonra İttihad ve Terakki listesinden Sinop milletvekili olarak meclise girer. Fakat bir süre sonra yönetimini beğenmediği partisinden istifa ederek muhalefet saflarına geçer. Milletvekili olarak görev yaptığı sırada İttihad ve Terakki tarafından "Cemiyet-i Hafıyye" üyesi olmakla suçlanarak mahkûm edilen Rıza Nur, bu eserinde,¹¹ tutukluluk günlerini, İttihad ve Terakki yönetiminin olumsuz faaliyetlerini, dönemle ilgili görüşlerini anlatır.

¹⁰ Doktor Rıza Nur, "Cemiyet-i Hafıyye", - Kara Günler, Esrarengiz Vekayi' ve Fecayi'; (Hükûmette) Kanunsuzluklar, Zulûmler, Divan-ı Harb-i Örfî Hapishanesinde Dayaklar, İşkenceler -

"Şâd olsun bu vak'adan şâd olan gönül

Bir dem belâ ve gussadan âzad olan gönül"

Selânik Matbaası, Dersââdet, 1330, Kitabın tamamı 548 sayfadır.

¹¹ Bu eser, günümüz harflerine aktarılmıştır.

Dr. Rıza Nur, Cemiyet-i Hafıyye, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1997, "Hiçbir değişiklik ve sadeleştirme yapılmaksızın 1914 tarihli Osmanlıca ilk baskısının Lâtin harflerine çevrilmiş şeklidir."

Rıza Nur eserinin giriş kısmında Sultan II. Abdülhamid idaresinde devletin sıkıntılı bir dönem geçirdiğini, 10 Temmuz inkılâbı ile yeni bir dönem başladığını düşündükleri sırada, yeni yönetimin tutumu ile bu sevinçlerinin uzun sürmediğini ifade ederek, eski ile yeni yönetim arasında kıyaslama yapar:

"Devletimiz bir devre-i muhteşeme-i fütûhat geçirdikten sonra padişahların hevesât-ı tıflânesi, sarayların israfâtı, müdirân-ı devletin cehli, askerî takımının ihtilâl ve kıyımları ve umûr-ı hükûmete müdahaleleri ile sükûta giderek inkırâza ramak kalmışken 10 Temmuz inkılâbı ile derin bir nefes alıp taze bir hayat kesbeyledi. Avrupa'da bütün cihanda Osmanlı milleti hakkında güzel ümitler uyandı. Millet bu 'azad-ı millî' bayramlarıyla kaç asırdır görmediği bir sürûr ve şâd-mânîye gark oldu. Fakat samimiyetler, hûsn-i niyetlerle meşhûn olup lâ-yû'ad ve sermedî bahtiyarlıklar vadeden bu 'eyyâm-ı mes'ude' ancak üç, dört aylık bir ömr-i fânî ile üfûl edince, akıbeti sâbıkından müthiş musibetlere müncer olacak muzlim gecelere inkılâb edince hep aydık. Pek az bir zamanda, o ancak 'gayret-i vataniye' bilen , başka şey tanımayan İttihad ve Terakki Cemiyeti indinde 'ahkâm-ı meşrutiyet' bir 'ayet-i mefsûha' haline geçiverdi. Mübareze-i vataniyye 'ilm-i adl ü hak' diye açıp da ortaya çıkardığı 'Kanûn-ı Esasî'yi bu defa cemiyet bizzat yırtarak Abdülhamid'in 'âsiyâb-ı hükûmeti'ni yine onun çarklarıyla mükemmelen kurdu." (s.5-6)

Meşrutiyet'in ilânından sonra yönetime geçen İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, zalimâne icraatlarda bulunduğunu, milleti esir durumuna düşürdüğünü ayrıntılarıyla anlatan Rıza Nur, dönem içerisinde kendi çektiği sıkıntıları şöyle ifade eder:

"Tuhaf, naahs-âlud bir tali'le mi doğmuşum nedir!... Kaza ve kader, tesadüfât-ı kevnîye beni felâketlere atmak için ön sırada ve birinci yapmak, daima mağdur ve mazlum, bîzâr ve muzdarip tarafa mı tefrik etmek dilemiş!... Sevdiğim Sinob'un ilk mebusu oldum; fakat kaderin beni mebusluğa sevki gûna-gûn felâketlere çarpmak kasdındanmış! İlk Osmanlı mebuslarının sinnen en büyük belâlar geldi. Bu sebeple ilk Meclis-i Mebusan'ın kürsüsünde ilk kâtip oldum; fakat bir denî bu kâtiplik yüzünden düşmanlık peydâ edip hakkımda 31 Mart Vak'asını müteâkip Divân-ı Harb'e beni idam ettirecek mahiyetle jurnal verdi. İttihad ve Terakki

Cemiyeti'nden –hâl-i zamana rağmen selâmet-i vatan endişesiyle ilk ayrılan ben oldum ve Meclis-i Mebusan'da ilk muhalif bulundum. Tâli'-i milleti idare ettikleri halde fena yollara gidenlere sırf sevk-i teessür-i vicdan ile nasihat ettim; fakat mukaddes bir heyete sebedip irtidad ettiğime, müstebid ve hain-i vatan olduğuma hükmedildi; idamıma karar verildi¹²; fakat icra edilmedi. Halbuki sonra bizim sözlerimiz aynen zuhur etti. Yine düşünüp insaf edilmedi. Ne olurdu o nasihatler, o samimi iç yanmalarının in'ikası sî-i niyete hamledilmeyip tutulsaydı!... 31 Mart Vak'ası oldu, beni mürettib ve muharrik dediler. Müntehiblerimin ben Mısır'da hâl-i firarda iken hamîyyet ve vicdanıma emin olduklarına dair çektikleri telgrafa cevaben Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa galebe-i gurur ve hakimiyetle gözü kararak yedinde mevcut vesâik-i adidenin benim mücrimiyetimi ispata kifâyet ettiğini, bu sebeple tahte'l-hıfz Divan-ı Harb'ce icrâ-yı muhakememe lüzum olduğunu ve eğer namusluysam gelip kendimi Divan-ı Harb'e teslim etmemi bildirdi. O vesâik neydi, nerede?!...

Artık hıyanetle, irticayla iyice itham olundum. Hayatıma kasdolundu, Hareket Ordusu İstanbul'a girer girmez hanem basıldı. Kezâ bir Cemiyet-i Hafîyye çıktı; müessis, reis diye mahbese atıldım, salb ve idamıma teşebbüs edildi.

Devr-i istibdâdda muzdariptim, rahatım yoktu; çünkü o zamana, o gidişe uyamıyordum, meşrutiyet olsun da yüzüm gülsün diyordum! Eyvah ki meşrutiyet de oldu yine uyamayan tarafta kaldım, yine muzdaribim; belki daha ziyade... Çünkü ortada görülen meşrutiyet tasavvur olunana benzemedi. Muhitine uyamayan mevcudatın behemehâl helâk olması mukadderdir ve helâk oluncaya kadar da mevcudiyetine mugayir şerâit altında kalması zaruridir, yani muzdariptir. Bu kaide-i kat'îyye-i tabîyyeyi biliyorum, amansızdır; fakat biçimsiz, hesapsız, ölçüsüz bir kabada sığlamıyor ki... Demek meşrutiyet tesellisi, ümidi de bir hayâl-i ham imiş! Nihayet ilk hapse girmiş, ihtirasât-ı siyasîyeye kurban olmuş ilk mazlum mebus oldum ve havf u fütûr ile asla değil, fakat sebebini izah etmek istemediğim birçok adem-i imkânlar ilcâsıyla boşuna zorlanmadan ise pûşide-i sükûtu o imkânı buluncaya kadar başıma çekmeyi hayırlı buldum.

Viyana, Kânûn-ı Sâni 326" (s.12-14)

¹² İdam'da münteşir, Görüyorum ki İs Fena Gidiyor, makalemi müteakip Cemiyetçe idamıma karar verilmiş ve bu karar Edime mebusu Talat Bey ve diğer mebus bana söylemişlerdi.

İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra Sinop milletvekili olarak meclise giren Rıza Nur, 1326 senesinin tatil döneminde hem görmediği yerleri gezip görmek hem de milletvekili sıfatıyla insanlarla tanışıp onların ihtiyaçlarını öğrenmek için seyahat hazırlıklarına başlar. O sıralarda Tercüman-ı Hakikat gazetesinde 'Cemiyet-i Hafıyye-i Fesadîye' başlıklı yazılar yayımlanır. Rıza Nur'un da Sofya'ya giderek 'Cemiyet-i Hafıyye'nin orada bir şubesini kuracağı haberleri yayılır. Bu cemiyet hakkında hiçbir bilgisi olmadığını ifade eden yazar, plânladığı seyahatlerin bir kısmını gerçekleştirir. Yalova'dan döndüğü günün akşamı tanımadığı insanlar izinsiz olarak evine girerler. Bu durum karşısındaki şaşkınlığını ve düşüncelerini yazar şöyle ifade eder:

"Yatak odasında masanın başında bir kitap mütalâası ile meşguldüm. Hizmetçi de sofrayı hazırlıyordu. Saat bir buçuk, iki vardı. Sofada gürültülü bir şey, bir hengâmedir koptu. Ani olarak başımı kitaptan kaldırıp çevirdim ve gürültü gelen yere baktım. Hizmetçi kapıyı yarı açmış, benzi atıp şaşırmış. 'Ne istiyorsunuz?' diye bağıyor, hakkını kadınlık acziyle karışık bir halde istî'mâl ediyor. Baştan aşağı iblis bir karanlığa boyanmış gibi menhûs çehreli bir herif içeriye girmeye zorlanıyor. Bir tunçtan heykel koluyla zorladı ve itip cebren girdi. Arkasından bir sürü haşerât daha onu takip ettiler. Sofa doldu. Hapishaneden çıktıktan sonra anladım ki kapıyı çalmışlar, hizmetçi açınca içeriye dalmak istemişlermiş ve daldılar.

...

Bir karanlık köşede kudurmuş bir kelbin gözleri hışm ile, gazab ile nasıl parlar, yanarsa gözleri tıpkı öyle parlayan, şimşek gibi çakan bu kudurmuşlar alayını yüksek ve şedîd bir sâda ile: 'Ne istiyorsunuz?...' dedim. Hiçbir ses yok. 'Sahibinden izinsiz bir meskene nasıl giriyorsunuz? Ne hak ile benim evime girdiniz?...' dedim. Yine cevap yok. Sıra sıra masanın etrafını almışlar, kirli mermerden birer heykel gibi donmuş duruyorlar. Yalnız dışarı fırlamış olan gözlerinde yiyici, kemirici bir manzara, hasmını pençelemiş fakat daha parçalayıp da hırsını yenememiş bir sırtlan bakışındaki manâ vardı.

Hizmetçinin münacaâtı önünde haneye zorla girenler on beş kişi kadar olup Çakırcalı çetesinden fazlaydılar. Rovelver fikrinden büsbütün vazgeçtim. Her ihtimale razı olup kapıyı büsbütün açtım ve sofaya çıktım. Dönmüş, ateş

çakan bu gözler önünde hanemde henüz dört günlük olan hizmetçi dayanamayıp çekilmiş ortada yoktu. Tekrar dedim ki 'Ne hak ile evime girdiniz?!' Biri 'Ev sana ait değil...' küstah cevabını verdi. Aman Allahım! Bu ne hal!... Şu menhûs misafirlerin uğrusuz kademlerinin haneme ne için bastıklarını öğrensem ferahlayacağım; fakat cevap yok. Ey adalet, ey hürriyet! Sana ilticâ ediyorum. Hanesine tecavüzün esbâbını kendi evinde padişah-ı hükûmrân olan, din ile, meşrutiyet ve hürriyetle de böyle olması lâzım gelen hane sahibine bildirmek ve onun bilmesi lüzumu bir medenî heyet-i ictimaiyede yokmuş!... Ben kendini kaybedercesine ve ne yapacağını bilmez hâl-i müellimde hayran ... onlar şakî zamirlerini ifşâdan muhteriz.... Bir müddet böyle kaldık." (s.37-39)

Evin her tarafını arayan görevlilerin, özel hayatıyla ilgili evrakları okumaya teşebbüs etmelerine sinirlenen Rıza Nur, yeni yönetime karşı duyduğu tepkiyi de dile getirir:

"Misafir salonuna girdik. Oradaki elli altmış kadar kitaplar da muayeneden geçti. Ufak yerli bir dolapta çamaşırlarım vardı; onları karıştırmaya başladılar. Baktım ki herif yüzlerce o tozlu kitapları karıştırarak kirden pastan sanki âlemi, medeniyeti taciz ve tahkir ettiği için dâ-i tunca uğrayıp kararmış gibi simsiyah olan hain ve cahil elleri ile beş parmağının birden izini bırakıyor. 'Herif! Pis ellerinde çamaşırları niçin kirletiyorsun?' dedim. Bir şey söylemeksizin gitti ve ellerini yıkayıp geldi. Bu muayeneler esnasında bir gözüm de dışarıdaki evraktaydı. Baktım ki polis taslağı herif önüne yığılmış evraktan birini almış kemâl-i merakla okuyor. Hemen koşup kâğıdı elinden aldım ve diğerleri meyânına koyup: 'Be namussuz, be vazife bilmez, be murdar herif! Bu evrakı ne hak ile sen okuyorsun?! Senin vazifen onları toplayıp amirlerine götürmektir. Okumak hakkı yalnız onlardan bir kaçınındır. Benim sırrıma senin gibi adi herifler de muttali' olacak değil ya. Birinin mektubunu okumasının ne kadar ayıp ve ne kadar namussuzluk olduğunu bilmez misin?!' Dedim. Oh... Bizim polis durmuş adî merakını yapmak için mektuplarımızın mütalâasına koyulmuş... Yaşa, sen ey meşrutiyet polisi! Yaşasın masuniyet-i mekâtib, esrar-ı aile ve hususiyeye riayet!... Bu da bitti. Orasını da kilitledim." (s.44)

Arama sonucu buldukları evrakları alan görevliler, kendilerine verilen emir üzerine yazarı da yanlarında götürürler. Birtakım karanlık yerlerden

geçerek bir odaya götürüldüğünü ifade eden yazar, bulunduğu yeri, kendisine yapılanları sanatlı bir ifadeyle kaleme alır:

"Bizi karşıda bir odaya tıktılar. Arkalarındaki kûfeye doldurup da 'Şişe, lamba. Eskiler alayım.' diye Yahudiler'in sokak sokak dolaşarak sattıkları altmış paralık bir lamba isli şişesi ile yerde yakılmış, bize hazırlanmıştı. Sekiz, on kuruşa satılan ve galiba 'Trabzon sandalyesi' denilen sandalyelerden iki eskimiş sandalye getirdiler. Yanımızda olan dokuz liralık bir servet-i mecmua ve dışarıda kalan yetmiş lira kadar borçla bu dâr-ı felâkete girdik. Şâb-ı emred bir jandarma gecenin sükûtu ve karanlığı içinde acûl ve gürültülü bir yürüyüşüyle geldi, tak diye tüfeğinin dipçiğini yere vurduktan sonra, çalılar arasından sürtünen bir yılan hışırtısı ile palaskasından kasaturasını çekip madenî bir çınlama ile tüfeğine taktı. Mevtâ mezara konup üstü örtülmeye başlanırken kabir tahtası üzerine ilk düşen taşın çıkardığı nidâ gibi bu nakkare-i vedâ artık bütün dünya ile rabıtamızın kesildiğini ilân etmişti." (s.53)

Hapishaneye geldiğinin ertesi günü 'heyet-i tahkikiyye' tarafından sorgulanan Rıza Nur, yalancı şahitlerin de tanıklığı ile suçlu bulunur. Bu sırada birçok gazetede 'Cemiyet-i Hafıyye' ve üyelerinin tutuklanması ile ilgili yazılar yayımlanır. İstanbul Gazetesi'nin 7 Temmuz 1326 tarihli 'Cemiyet-i Hafıyye ve Mühim Bir Tevkif' başlıklı yazısında Rıza Nur'un tutuklanmasına ve Cemiyet'le olan ilişkisine yer verilir:

"Geç vakit haber aldığımızdan Sinop Mebusu Rıza Nur Bey'in tevkifini iş'âr edemedik. Dün akşam alafranga saat on buçukta tevkif edilmiştir.

Sinop mebusunun cemiyete mensup olduğunu mevkûfinden biri istintâkı esnasında söylemiştir. Der'akib gece hulûl edince Rıza Nur Bey'in oturmakta olduğu Beyoğlu'ndaki hanesine gidildi. İbtida taharriyat icra ba'dehu mebus tevkif ve o gece Harbiye Nezâreti'ne sevk, Divan-ı Harb'e teslim edildi.

Aynı günde bir jandarma zabiti de tevkif edildi. Tahkikatten anlaşıldığına göre Cemiyet-i Hafıyye azası Arnavudluk'ta müteaddid beyannâmeler neşretmişlerdir.

Sivas'ta birkaç âzâ keşfedilmiştir.

Samsun'da intişar eden 'Aks-i Sada' Gazetesi mahall-i mezkûrda Demokrat Fırkası'ndan olup da Cemiyet-i Hafiye'ye mensup olan Topalzade Osman Bey'in de tevkiğini iş'ar ediyor.

Bu sabahki Tanin, Cemiyet-i hafiye ve bilhassa Rıza Nur Bey hakkında yeni ve mühim havadisler vermektedir. Taharriyatta yeni vesâik-i ithamiyye bulunmuştur.

Polis İstanbul'da on kadar şube keşfetmiştir. Bunların en mühimleri Rıza Nur ve Mustafa Natık tarafından idare olunanlardır. Mustafa Natık da hapiste olup itiraf-ı cûrm etmiştir. Rıza Nur'un riyaseti altında olan şubede kendisinden daha mühim ricalden biri dahi mevcuttur. Rıza Nur aylardan beri cemiyetin başlıca müessislerinden biri olan rûsûmat memur-i sabıkasından Kemal ile münasebetteydi. Kemal, Paris'e gitmeden evvel 19/19 numaralı Doktor Münir birini mebusa bir kart ile gönderip kendisine itimat edebileceğini bildirmişti. Bu doktor da mevkûftur." (s.97-98)

Birçok gazetede aleyhinde yazılan yazılara yer veren yazar, bunların hiçbirinden haberi olmadığını ve haksızca suçlandığını ifade eder. Kendisini ziyarete gelen milletvekili arkadaşlarıyla bile görüştürülmeyen Rıza Nur, hapisshanedeki insanların maruz kaldıkları işkenceleri ve yalnızlığını duygusal ifadelerle dile getirir:

"Gece oluyordu. Her tarafı derin bir sükût kaplıyordu. Hür insanlar istirahat daldıkları gibi ben de yatağıma uzanıp hazin hazin düşünüyorum, kara hülyalara dalıyordum. Ara sıra derinden sanki yerin dibinden gelir gibi ve zelzele seslerine benzer bir halde müteselsil zincirlerin feryad-ı can-hırâşı karanlık ve sükûtun narin gışâsını yer yer yırtıp zindanın her tarafına doluyordu. Bu geçiyor arkasından bir çığlık, bir feryad-ı meded kopuyordu. Arkasından da inlemeler ve uluma gibi bir şeyler geliyordu. Bir defa yataktan kalkın 'Bunlar nedir?' diye nefere sordum. 'Köpek uluyor!' cevabını aldım. Halbuki bunların köpek uluması değil, bir takım masum benî Adem'in işkenceler, ezalar altında kopardıkları yürek parçalayıcı feryatlar, âh u figanlar, bir takım canından bıktırılmış zavallıların enîn-i nevmidaneleri olduğundan şüphe yoktu." (s.132)

Tutukluluğu sırasında hakkında olumsuz bir çok yazı yazan gazeteler, yazarın beraatinden sonra suskun kalırlar. Haklı olduğunun ispatlanmasından

sonra bile kendisiyle ilgili olumlu haberlere yer vermeyenler hakkında yazar tepkisini şu sözlerle dile getirir:

“Evvelce tevkif edilenlerden yüz kadarı heyet-i tahkikiyye tarafından, yirmi beş kadarı “iki mühim simâ-yı cemiyet!” olan Mustafa Natık Bey ile ben Divan-ı Harb tarafından tahliye edilerek ve ancak bî-günah on dokuz kişi mahkûm olduktan sonra Cemiyet-i Hafiye'nin esassız düzme bir şey olduğu iyice anlaşıldığı ve artık pîr ü pâk serbest gezdiğim halde o aleyhimde olmadık şeyleri yazan Tanin, Sabah, İstanbul, La Turquie, Jön Türk, İkdâm ve Yeni Gazete neden susuyorlardı?! Bir masum mebusa böyle hakaretler yapılmışsa da vatan hadimi(!) olan bu gazeteler neden yek-zebân olarak bağırıyorlar, sütunlar dolusu yazılar yazmıyorlardı? Hani o ilk tevkifimde türlü hakaretlerden sonra, ‘Eğer beraat ederse yine kendini ilk tebrik edecek biz olacağız’ diyen Tanin neredeydi?! Yalnız beraatimi ufak bir veya iki satırla o da hem birkaç gün tereddütten sonra ilan etti. Hükûmetin hatasından, meşrutiyet-şikenane harekâtından, mezaliminden, bir mebusun tevkifinin hürriyete; meşrutiyete karşı ne müthiş bir manâ-yı fecîi olduğundan asla bahsetmedi” (s.426)

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerini, “Cemiyet-i Hafiyye” hakkında öğrendiklerini, bildikleri ayrıntılarıyla anlatan Rıza Nur, meşrutiyet idaresiyle ilgili düşüncelerini, eleştirilerini ifade ederek, eserine son verir:

“Artık halk bîzar oluyor; İstanbul ihtilâl, Arnavutluk, Yemen, Havran, Irak vakit vakit kıyam ediyor. Her yerde falaka devâir-i resmiyeye asılıp halk patır patır sopadan geçiriliyor, cemiyet-i hafiyeler ihdas ve her tarafa ordular sevk edilip feryatlar asumâna îsal, kanlar sel gibi irâka ediliyor, bunların üzerine bir de gurur ve zaferden ‘şoven’ lik ve ‘sekte’ lik inzıam ediyor ve her kim ayrı düşünür ve muhalefet ederse ona ‘hain’, ‘mürteci’ ve ‘istibdad taraftarlığı’ veriliyor. Böylece hükûmet ateş yağdırarak, halk inleyerek vatan bir akıbet-i meşûma doğru yuvarlanıp gidiyor.

İşte meşrutiyet maskesi altında icra-yı saltanat-ı istibdad eden hükûmet-i haziranın ruhu, mahiyeti budur.

Şimdi ba hatifi bir nidâ gelip soruyor. Bu memlekette ‘hürriyet’ var mıdır? Bu suâli duyunca gözümün önünde Nedim’in şu beyti dolaşıyor:

'Yoksa bu şehir içre senin vasf ettiğin dilber Nedim
Bir peri-i suret görünmüş bir hayal olmuş sana''

(s.547-548)

Rıza Nur'un İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra yaşadığı, gördüğü olayları, mektup, gazete yazıları gibi belgelerle de destekleyerek edebî bir üslûpla kaleme aldığı bu eser, başarılı bir hatıra kitabıdır.

Bu dönemi anlatan bir diğer eser de Murad Bey'in "Tatlı Emeller Acı Hakikatler"¹³ adlı eseridir. Yazar, eserinde İttihad ve Terakki yönetimine duyduğu memnuniyetsizliği dile getirmektedir.

Gelecek nesillere siyaset ve meşrutiyeti öğretmek amacıyla yazılan bu eserde¹⁴, Murad Bey'in II. Meşrutiyet'in ilânından itibaren mahkûmiyeti ve Rodos'a sürülmesine kadar meydana gelen olaylar ve hatıraları anlatmaktadır.

Gelecek nesille zamanının nesli arasında ilişki kuran yazar, gelecek nesillere doğru yolu göstermek, kendi neslinin düştüğü hatalara onların da düşmesini engellemek için bu eseri kaleme aldığını 'Mukaddime' kısmında ifade eder:

"Gönül isterdi ki hak ve fazilet meftûniyeti eseri bulunan bu kitap hiç olmazsa batn-ı müstakbelce enzâr-ı garaz u hasede kurban olmasın.

Çünkü yegâne olan maksad-ı neşr, bizde pek mahdûd olan adâb-ı medeniyet ü meşrutiyeti, selâmet-i âtiyyeye medâr olmak üzere, azîz vatandaşlarıma izah etmekten ibarettir.

Fazla bir manâ çıkaranlar, yani bahse zemin olan zevâtı ve ahvâli maksat addedenler, eserin muhît-i hikmetini anlayamadıklarına senet vermiş olacaktırlar.

¹³ Mehmed Murad, Tatlı Emeller Acı Hakikatler, yahut - Batn-ı Müstakbele Adâb-ı Siyasiyye Talimi -, Naşir-i mes'ulü: Tehzâde Ömer Faruk, Çağaloğlu'nda Emniyet Sandığı Karşısında Matbaa-i Âmedi, 1330, Kitabın tamamı 379 sayfadır.

¹⁴ Mizancı Murad Bey'in II.Meşrutiyet Dönemi Hatıraları, - Hüriyet Vâdisinde Bir Pençe-i İstibdâd, Enkâz-ı İstibdat İçinde Bir Züğürdün Teselli, Tatlı Emeller Acı Hakikatler -, Lâtin harflerine çevirip baskıya hazırlayan: Celile (Eren) Ökten Argıt, Marifet Yayınları, İstanbul, 1997

Bugünkülerin böyle yapmalarına bir şey diyemem. Hatta aksini yaparlar ise, şâz addederim. Lâkin gelecek batn-ı mûnevver dahi bunlara imtisâl ederse, ruyhâniyetim mu'azzeb olur. Çünkü azîz vatanın selâmeti batn-ı mûstakbelin, batn-ı hazırâ imtisâl etmemesine menûttur.”(s.3)

Meşrutiyet'in ne demek olduğunu açıklayan Murad Bey, bizde inkılâbı meydana getirmiş olanların, meşrutiyetin amacına riayet etmedikleri için yaptıkları hataları anlatır:

“Meşrutiyet demek efkâr-ı umûmiyyeye müstenid bir hükûmet-i avâm demektir. Efkar-ı umûmiyyeye dahi fırkalar ve mürevvicleri bulunan cerîdeler ve ictimâ'lar mecrâlarından sâdır olur.

Sözde inkılâbı husûle getirmiş olan fırka bir hırs-ı acûzâne ile kıskanarak muhalif fırkaların şekl-i tabii peydâ etmelerine meydan vermedi. Yani gûya âmil-i meşrutiyet, meşrutiyette şart-ı aslîsine ihanet ediyordu.

Diğer taraftan meşrutiyette fırka-i galibe idare-i memleketi der-uhde eder. Âmâl ü makasid-ı hükûmet dahi resmî evraktan ziyade mürevvic-i efkârı addolunan gazetelerden anlaşılır. Bu bâb da dahi Komite azîm hatalar ihtiyâr etti. Felsefe-i siyasiyye itibariyle cahil olduğu kadar cüretkârâne Cemiyet'e ubûdiyyeti iddiasıyla ma'kûsen mütenâsib bir surette lâubâli bir şımarık muharrir hatib-i resmî ittihaz olundu. Mazisi ve hâli buna asla müsait değildi. Onun kıldığı potlar çoğa varıp gavâil şeklini aldığı vakitlerde bile o muzır mürevvici tebdîl etmek lüzumu hissolunamadı.

Bundan hariçte şu netice çıkarıldı ki 'Jön Türk' denilen mahluklar asla inkılâbın âmilleri değildirler. İnkılâb başka bir takım esbâb-ı medeniyye ve mahalliyeden dolayı hâsıl olmuş. Jön Türkler hasîs emellere mebnî inkılâbı benimsemişler, hükûmete musallat olmuşlar. Yıldız Kasrı takımının yerlerine kaimen memleketin hayat damarlarını emmeye koyulmuşlar.

Eski emicilerde, hiç olmazsa altı yüz senelik hak sahibinin rızası ve muvâfakati ardı. Şimdi ise zehâbları doğru olunca sırf tagallüb şeklini almış oluyordu.” (s.25-26)

Yeni devrin idaresini eleştiren yazar, onların, hürriyet, adalet, uhuvvet gibi sözleri her an zikrettiklerini; fakat uygulamada istibdâd devrinden farklı bir şey yapmadıklarını ifade eder:

"Gönül isterdi ki, Osmanlı zimâmdârân-ı umûru mantık dairesinde tefekkür etmeye, ona göre iş görmeye biraz daha ziyade muktedir olsunlar.

Çünkü kavî ile fi'illerin mübâyeneti Maşrık ile Mağrib kadar farklı görülegeliyor. Hürriyet, adalet, uhuvvet, müsâvât avâzeleri her dem tanîn-endâz oluyor. Şu tatlı sözlerin suret-i tatbikine gelince, henüz devr-i Hamidî'den kurtulamadığımız göze çarpıyor.

Evet, hürriyet güzel bir şeydir. Lâkin güzelliği ancak visâl ile anlaşılır. Dairesi zulüm ve istibdâd sedleri ile tahdîd ve avâm-ı nâsdan tecrîd edilirse hürriyet olamaz. İstibdadın şekl-i diğeri olur.

Adalet dahi icrâsı halinde mergûbdur. Fakat adalet âvâzesiyle hikmet-i ezeliyye kavâ'id-i asliyyesini ayaklar altına almaya kıyâm olunursa, 'aliyyü'l-'alâ maskaralık ihtiyar edilmiş olur. Foyası da çabuk meydan çıkar.

Uhuvvet camiine Osmanlıları cem' için tefrika-cûyâne tehditler icrâsı kifâyet edemez. Vâkıfâne irşâdlar lâzımdır.

Müsâvât ise Ali'nin fi'il-i sârihini Veli'ye fuzûlen atfetmek suretiyle husûle getirilemez.

Kanunun vaz'ı umûm için olur. Ahkâmı önünde seviyyet-i mutlak, lüzum-ı vaz'ının maksad-ı gayesidir. Bazen şâzlar görüldüğü olmuştur. Lâkin bugünkü matbuat aleniyeti bu gibi şâzlara imkân ve mazeret bırakmamıştır. Hele böyle bir devirde 'Ruhü'l-Kavânîn'e münâfi şâzlar görülürse eşna'-i zulm, mahz-ı cinayet olmaktan kurtulamaz." (s.47-48)

Meşrutiyet'in bekleneni getirmemesini, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyasî hatalarını anlatan yazar, 31 Mart Vak'asıyla ilgili yorumlarda da bulunur. 31 Mart Olayı'nın irticâi bir hareket olmadığını söyleyen Murad Bey, olayla ilgili şu tespitleri yapar:

"Gönül isterdi ki, bizim rüesâ-yı umûrumuz 31 Mart Vak'asının Meşrutiyet itibariyle sırf 'hareket-i irticaiyye'

olduğunu göstermek gibi bir muhal ile uğraşmaktan artık vazgeçsinler.

Çünkü o hareket, şekil itibariyle te'dîb ve terbiyeyi dâ'î mülhik isyân olmak ile beraber esasen 'hareket-i irticâiyye' yani Kânûn-ı Esâsi'nin ve Meşrutiyet'in aleyhine mahsus ve münhasır bir isyan-ı irticâi değildir. Herhalde dolayısıyla, kısmen dahi müstakilen Cemiyet-i İttihadiyye'nin dâ'î olduğu bir galeyân-ı hamîyyet eseri idi.

Cemiyet-i İttihadiyye'nin yolsuzluklarından nâşî efkârın münevver olan kısmından galeyân hâsıl olmuştu. O galeyân ezhân-ı umumîyye-i memlekete gerginlikten istifade etmek istemişler. Bunlar, acaba, kimlerdi?

Saray erkânının zamirlerinden irticâ kasdı olması tabii... Fakat erbâb-ı kıyâmın iddiaları 'şeriat' dairesinin haricine, husûmetleri dahi nihayet beş on kişinin fazlasına gidemiyordu. İşin zuhûrundan sonra gayrete gelen kûlahçıların mesaisi ise, İttihadcıları düşürüp yerlerine Ahrarcıları ikâme etmektir. Vatanın selâmeti, menfaati itibariyle her ikisi merdûd, menfûr harekât-ı cinâyetkârâne idi." (s.62-63)

Murad Bey, 31 Mart Vak'asının cereyanından sonra evinde tevkif edilişi sırasında; askerlerin evin her yerini araştırmasını, ev halkının feryatlarını, ruh hallerini canlı tasvirlerle, kendi duygularına da yer vererek anlatır:

"Harem sofasındaydık. Selâmlığa inmek üzere yürüdüm. Ah ü figan ile ev halkı üzerime geldiler, bir odanın kapısından içeriye itip üzerime kapıyı kilitlediler.

Yüreğime korku gelmedi. Şaşkınlıktan olmalıdır ki tiyatrodaki bir tablo seyrediyorum gibi geldi. Yalının önüne gelmiş olan vapura bakarak pencerenin önünde durdum. Hattâ kaptan ile te'âti-yi enzâr ettik.

- Harem sofasında bir kıyamettir koptu. Kalabalıktı. İki bizim, iki Zeki Bey'in üç de merhum kayınbiraderimin olmak üzere yalnız yedi genç, yetişmiş muhaddere mevcuttu. Başka kadınlar da vardı. Şimdi bunların içine, yani harem sofasına destursuz filânsız süngülü asker hücum etmişti. Müteessir oldum her şeyi unuttum. Çıkmak üzere kapıyı vurdum. Kim işitecek?

- Allah aşkına! Muhammed aşkına! Siz müslüman değil misiniz? Müslüman iseniz size ricamız var. Eğer babama bir şey yapacak iseniz ibtidâ bizi kesiniz! Kanımızı helâl ederiz...

Bunu küçük kerimem söylüyordu.

- Yahu insaf edin. O çarşafılar, elbiseler helâl para ile alınıp yapılmıştır. Dolapta kimse yok. Süngü ile delik deşik edilirse onlar neye yarar?

Bunu çocuklarımın yengeleri söylüyordu. Aynalı dolabı açıp arkasında benim olup olmadığımı anlamak için mi, yoksa sırf tahrip kasdı ile mi süngü işletiliyordu. Minderler, kanepeler dahi aynı sivri musâfahaya mazhar oldular.

İşittiğim sâir sözleri zikr edemem. Milliyet ve medeniyet nâmına te'eddüb eylerim. İnşallah hatırasını bile zihnimden silmeye muvaffak olurum.

Kapıyı bir daha vurdum. Yine işitmediler. O sırada dışarıdan oğlum geldi. Sofaya çıktı. Kadınları öbür tarafa kovdu. Yalnız küçük hemşiresine söz geçiremedi.

- İşte şu mushaf-ı şerîfe yemin ediniz bakayım! Babamı gözümüzün önünde bir şey yapmayacağınıza, doğruca götürüp hükûmete teslim edeceğinize...

Bunu yine küçük kerimem söylüyordu.

Kapıyı üçüncü defa vurdum ve salladım. Kapı açıldı. Sofaya çıktım. Oğlumun kelimesi üzerine asker hürmetten çıkmıştı. Zâbit oğlumun bildiğiymiş. İkisi beraber olarak yanıma geldiler.

- Ne istiyorsunuz oğlum?
- Hareket Ordusu nâmına sizi Harbiye Nezâretine götürmeye memurum. Onun için geldim.
- Pekâlâ! Paltomu giyeyim, hazırım... Buyurunuz gidelim.

Allah'ın birliğine emanet...! Hak Teâlâ'nın azametine emanet!... Peygamberin şefaatine emanet... Osmanlılığın, müslümanlığın şanına emanet!

Hep bir ağızdan, hem de pâk, masum ağızlardan hıçkırıklara terdîfen tekrar olunan şu ediyye-i sâfiyye'den en

sonraki büyük kerimenin kalb-i elîminden sâdır oluyordu!..."
(s.221-223)

Murad Bey'in aleyhinde yazılanlar ve söylenenler, yeni neslin Meşrutiyet'ten sonra onun aleyhine dönmesine neden olmuştur. Meşrutiyet için verdiği mücadelenin unutulurak istibdâdın iâdesine çalıştığı iddialarına inanmaları Murad Bey'i çok üzer ve yaptıklarının sebebini açıklayan bir konuşma yapar:

"Uzunca söyledim. Hâl-i hazırı, maziye karıştırdım. Manastır seviyye-i siyasiyyesi ile İstanbul seviyyesi arasında azîm fark olduğunu, şu fark-ı azîm ile hikmeti anlaşılmazdan evvel ahvâl-i vâkıa hakkında hüküm vermeye acele etmemelerini tavsiye ettim. Fransa inkılâbına geçtim. Fırka münâza'alarını, galiplerin mağluplara kanun fevkinde gadr ü zulûmlerini, bunun tevli'd ettiği aksû'l-amelleri, bundan dolayı Fransa'nın seksen dört sene gaileden gaileye atlamaktan hali kalmadığını izah ettim. Zengin ve yek unsur bulunan Fransa'nın seksen dört sene çekebildiği öyle gaileleri bizim, hattâ dört sene, çekecek takatimiz olmadığını iddia da ettim.

Hâdis-e-i vâkıanın hareket-i irticâiyye olmaktan pek ziyade olarak efkâr gerginliği semeresi bulunan 'maksad-ı muayyensiz' asker isyanı olduğunu, bununla beraber selâmet-i vatan itibariyle pek mühlik bulunduğu için şiddet-i kâmile ile bertaraf etmek, tekerrürüne kat'ıyyen mahal bırakmamak icab edeceğini söyledim.

Lâkin bunu sūr'at-i mümkün ile icra etmek, birkaç hafta zarfında hal-i tabiiyye, kanun dairesine avdet etmek vacip olduğunu musırır beyan eyledim." (s.319-320)

Konuşmadan sonra, kendisine düşmanca bakan gözlerden eser kalmamıştır. Anlaşılmış olmanın rahatlığını yaşayan yazar, insanımızın vicdanıyla hareket ederek doğruyu yanlıştan ayırt edip, haklıya hakkını vermesindeki erdemini şu cümlelerle ifade eder:

"Hutbemin çok tesiri görüldü. Yirmi dakika evvel bana pek husûmetli olan gözleri taharrî ettim. Onlardan dört çiftini olsun bulamadım. Ayrılırken 'işin içinden namusumla çıkmalıyım' hakkındaki duaları kulaklarımı okşadı!

İşte Osmanlılığın bu saf, pâk, hakikâte meclûb dediğim vicdanı budur!

Ah şu pâk vicdanı kasten suiistimal etmek, tezvîrât u hesâbât-ı hasîse ile ihlâl eylemek ne kadar ayıp, ne rûtbe günah, ne büyük hamiyetsizlik olduğunu bilseler, belki kıyamazlardı.” (s.320)

Mahkumiyetinin sebebini objektif vakalar üzerinde durarak anlatmaya çalışan yazar, eserin sonunda, kişilerin kendisiyle ilgili olumsuz düşüncelere sahip olabileceklerini anlayamadığını, onların ruh hallerini tahlil edemediğini fark eder. Bunun için kendisini savunma amacıyla Divan-ı Harb'e müdafaaname vermiş olduğu için pişmanlık duyar.

“Gönül isterdi ki Birinci Divân-ı Harb-i Örfî'nin mutlaka beni mahkum etmeye memur ve mecbur olduğu hakkında evvelce malûmatım olsun.

Çünkü o malûmat elde olsaydı, âtide mûnderic olan müdaffaanameyi nazar-ı takdir ü temyîzlerine vaz' etmekten ictinâb ederdim. Esnâ-yı muhakemede dûçâr oldukları işkence alâimini kâfi gördüm de tarih nazarında fazla mahcubiyetlere dûçâr olmalarını mürûvvetten tecvîz edemezdim.” (s.359)

Pişmanlığını yineleyen yazar, “Evet mahkûmiyetimizi havsalamıza sığdıramazdık” cümlesiyle başlayan paragraflarla o güne kadar yaptıklarını, verdiği mücadeleyi anlatarak, hakkında verilen kararların haksızlığını ispatlamaya çalışır.

“Tekrar ediyorum ki bâlâdaki müdafaanameyi Divan-ı Harb'de verdiğime nâdim oldum.

Evet (Mizan) gazetesinde 'teheyyükkârâne' ve 'fesad-cû-yâne' neşriyatta bulunmak töhmetiyle beni mahkum edebileceklerini havsalama sığdıramamış, o müdafaanameyi bir gün evvel yazıp vermiştim.

Mizan gazetesi temkin, itidâl, basiret, kanunlara riayet, usûl-ı mer'iyyeye hürmet, halkın esbâbı şikâyetini men' ile sükûnet-i umumiyyesi iade, nimet-i uzmâ olarak kazandığımız medenî alemin teveccühünü muhafaza... Elhasıl her nev'i yolsuzluklardan, ittîrâdsızlıklardan ictinâben meşrutiyet usul ve adabı dairesine hasr-ı

muamele edilmesini tervîc etmek azmine düşmüş bir mücahit, kendini ve vazifesini bilir bir hükûmetin câlib-i şûkranı olacak mertebede hayır-hâh bir mûnekkid-i siyasi idi.

.....

Evet. Mahkumiyetimizi havsalamıza sığdıramazdık. Çünkü din ve devlet gayretiyle hicret etmiş, pek çabuk yeni muhite karışmış, otuz seneden beri selâmet-i mülk ü millet uğrunda mücâhedeye ömrünü hasreylemiş, mektepte, gazetede, memuriyette hep kendi menfaatini umumun menfaatine vakf ve feda etmekten çekinmemiş, vükelâ mesnedinin kapısı addolunan bir makamı itibar ve haysiyetiyle ihrâz etmiş, o sıfatla menâfî-i memleket için ihtiyar ettiği fedâkarlık münasebetiyle huzura celb olunduğu sırada üç mu'tenâ nezaretten birini tercihen kabul ile heyet-i vükelâyâ dahil olmak üzere mükerreren davet olunmuşken, kabul etmedikten mâ'da, on bir gün sonra sâirlere her cihetle gıpta-bahş olan maddî ve manevî hal ve mevkiini, yegâne olan medâr-ı maişetini, evlâd u ıyâlini, aziz vatanını terk ile neşriyât-ı selâmet-cûyâneye başlamış ve vatanın selâmetine medâr olacak tedâbirin ittihâz olunacağı vaad olunarak kendisine bazı şartlar der-miyân olunduğu sırada, tarihte bile emsâli pek nadir olan bir fedâkarlığı kabul ile medenî âlemin nazarında Osmanlılığın şerefine fazla bir cilâ verecek bir hareket-i cüretkârâne ihtiyarından çekinmemiş, Mısır'da gazetesinde alenen 'Bundan sonra ben taç ve tahtın hizmetkârı olamam, ancak millet hizmetkârı olabilirim' demiş ve cebren tayin olunduğu Şûrâ-yı Devlet azalığını ferdâ-yı hürriyette hemen terk ile bunu fiilen ispat eylemiş olan bir adam hakkında 'hırs-ı câh' ile fesad çevirmek gibi fuzulî isnâdların bir heyet-i hâkime tarafından icad ve ilan olunacağını düşünmezdik." (s.369-372)

Bu bölümde incelediğimiz hatıralardan bir kısmı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin gizli faaliyet dönemlerine ait hatıraları içine alırken; bir kısmı da İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin gizli bir cemiyet olmaktan çıkarak parti haline geldiği II. Meşrutiyet döneminde yaptıklarını anlatır.

Bilindiği gibi bu dönem, faili meçhul siyasî cinayetlerin yoğun olduğu bir dönemdir ki; hatıralarda bu olaylara da temas edilmiştir. Dolayısıyla yakın tarihimizle ilgili olarak bu eserler; aydınımızın bakış açısını göstermesi, yakın tarihimizdeki bilinmeyenlere ışık tutması açısından detaylı bilgilere sahiptirler.

III. BÖLÜM

DİĞER DÖNEMLERE AİT HATIRALAR

Tezimizin inceleme alanına giren 1908-1918 yılları arasında basılan hatıralardan bir kısmı da, Sultan Abdülmecid , Sultan Abdülaziz, Sultan Beşinci Mehmed Reşad ve Sultan Altıncı Mehmed dönemlerini anlatan eserlerdir. Bu hatıralar özellikle yakın siyasî tarihimize ilgili bilgileri içermektedir.

Uzun yıllar Osmanlı Devleti'nde çeşitli görevler yapmış olan Mehmed Memduh Paşa'nın üç hatıra kitabını burada değerlendireceğiz. Yazarın basım tarihine göre ilk hatırası, "Serâir-i Siyasiyye ve Tahavvülât-ı Esasiyye"¹ dir. Eser, her ne kadar Sultan Abdülhamid dönemini anlatsa da; yazar diğer padişahların döneminde de görev yaptığı ve eserinde bunu özellikle belirttiği için kitabı bu bölümde değerlendirmeyi uygun bulduk.

Bu eserinde Memduh Paşa, hangi dönemlerde görev yaptığını ve hatıralarının ait olduğu dönemler konusunda şu bilgileri verir:

"Çâr-ı şehriyâr-ı hilâfet medârın edvâr-ı saltanatlarında Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye hizmetlerinde elli beş yıl imrâr-ı evkât-ı hayat ettim. Salifü'z-zikr selâtin-i güzinin esâmi-i sâmiyeleri gurfe-nişîn behişt-birîn Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz ve Sultan Murad ve elyevm saye-sâz-ı saltanat-ı Sultan Abdülhamid Han Hazerâtıdır. En son memuriyetim on üç sene mûmted olan Dâhiliye Nezâreti olup bundan bi'l-istifa çekildim. Elli beş senenin altıncı yılında Bâbîâli'den Mabeyn-i Hümâyun Kitâbeti'ne memuriyetle mübahi ve bir zaman sonra yine Bâbîâli'de ve da'ir-i devlette nâil-i eltaf-ı padişahî olarak mühim vezaif ile iştigal ve müddet-i tuvile zarfında sadr-ı esbâk Reşid ve Ali ve Fuad ve Yusuf Kâmil ve Saffet Paşalar gibi fetânetle mevsûf ve ma'ruf eâzım ve efâzım-ı vükelânın maiyetlerinde ve bunlara peyrev-i zevât-ı dirayet-semâtin müsahebetlerinde mübahesât ve mükâlimâttan evvel ve

¹ (Mehmed Memduh Paşa), Serâir-i Siyasiyye ve Tahavvülât-ı Esasiyye,

Dış kapağı olmayan eserin sonunda "1Teşrin-i evvel, sene 324" tarihi ve Dâhiliye Nezâreti'nden Mûsta'fi Memduh" kaydı bulunmaktadır. Kitabın tamamı 22 sayfadır.

ahir esrar ve malûmat istihsal eyledikten ma'ada müstakilen re's-i idarede bulunmakla dahi nice umûra muttali olduğum cihetle zîrde tahrir kılınacak mevat lââyık-ı itimad olur me'mulündeyim." (s.3)

Ailesinden ve geçmişinden bahseden yazar, daha sonra, dönem içinde kendi faaliyetlerine ait bilgiler verir. Sultan Abdülhamid dönemindeki icraatleri değerlendiren yazar, İçişleri Bakanlığı'na tayin olduğu dönemdeki faaliyetlerini anlatırken, 1896 Ermeni ayaklanması ve halkın reaksiyonu hakkında da dönemi aydınlatıcı bilgiler verir:

"Avusturya sefirinin acibü'l-me'il çektiği telgrafname meclisi durgunluğuna koydu. Cevânib-i ecânibden ta'rizas ve tehdidat ve mülkte mahall-i asâyiş-i harekât-ı devlet için vahim netâyic beslediğini cezm eylediğimden İstanbul payitahttır. Katl ü gâret devam edecek midir. Kendimi tehlikeye atmak sayılırsa da Rabbime sığınarak Kasımpaşa ve Hasköy semtlerine azimetim, hakkında bâri-i istizân olunsun zeminindeki teklifim üzerine huzur-ı şâhâneye arz-ı keyfiyet kılındıkta gidilmek emrini aldığımdan refakatimde fakat dört süvari askeri ile Okmeydanı'na vardım. Cihattan kurşun sesleri işiterek ve arabalara konmuş maktul ecsâda bi't-tesadûf teessûf edilerek Kasımpaşa'ya esb-sûvar olduğum halde indim. Çoluk çocuk bakiyetü's-süyûf Ermeni familyalarını tahrip olunmuş ebniye derûnuna doldurulmuşlar. Hepsi de yirmi dört saatten beri aç ve susuz, perişan ve nalân olduklarını görüp bunlara tesliyetler vermeye ve yiyecek ve içecek tedarikine çalıştığım sırada başka mahallâtta hücum olunuyor haberini alınca atıma atlayarak dolu dizgin süvarilerle beraber mahallelere yetiştim. Muhacematı şiddetle men' ve def'e can-siperâne uğraştım. Tecavüzât durduruldu. Mahallâtın sokak başlarına jandarma neferâtı koydum. Büyût ve mesâkin ahalisi olan Ermeniler bindiğim atın üzengisini tutarak siyânet ve muavenet-i vak'aya giryan giryan arz-ı şükran ettiler. Çapulcuların eyâdi-i zalimanesinde insan itlâfına tehiyye kılınmış sopalar toplattırılarak bunlardan iki adedini nümüne olmak için Saray-ı Hümayun'a getirdim. Hükûmet ister ise nüfûzunu yürütür. Oralarca iğtişâşın önü alındı. Her tarafta şu vechile davranılmış olsaydı araka-i dimaya ve itirazat-ı suferâya bahaneler hasıl olmazdı dedim. Şu icraat üzerine Dâhiliye Nâzırı mevaki'-i hadisâta bâ-irâde-i seniyye i'zam ve iade-i sükûna ihtimam kıldı. İzahatı verilerek evvelce Avusturya sefirinden gelen telgrafnameye cevap yazıldı. Dâhiliye Nezâreti'ne taalluk eden daha nice mevâd-ı

mülkiye ve siyasiye vardır ki devlet ve milletin muhafaza-i hukuk ve menâfi-i menazırından levayih takdimiyle arz-ı mütalaat olunmuştu. O misilli maruzat enzâr-ı evvelü'l-besâre ayrıca vaz' edilmek mukarrer bulunduğundan hakâik-i umûr-ı hurde beyenân-ı basiretin dikkatlerinden dûr kalmayacaktır." (s.20-21)

'İcmal' bölümünde Mehmed Memduh Paşa, Sultan Abdülhamid dönemini değerlendirerek, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kendisine yönelik sergilediği tavır karşısındaki düşünce ve duygularını dile getirir:

'Serâir-i Siyasiye ve Tahavvûlât-ı Esasiyye' serlevhâsiyla yazdığım iş bu evrakta hayli hafâya ve mezâyâ mündemicidir. Fakat maksad-ı aslı nâkısama ait olarak hükûmetin piş-i nazarında icra edilen muamelât-ı kanun-ı şikenâneyi tevzîh ve teşrîh ile bu işte bir fâil aramaktır. Her ne kadar sûtûr-ı sâlifede mevkûfinden zevât-ı sâirenin dahi esâmisi hikâyeten zikredildiyse de kimsenin müdafaa için dava vekili bulunmadığından muamelât-ı vakı'a da nîk u bed ve kabul u red kendilerinin vicdanlarına râcidir. Takdir rabb-ı kadir-i mümteniü't-tağyîr olduğu cihetle eğer ki sernuş-ti ezeli görüldü. Lâkin Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyet-i muhteremesi erkânı yapılan muamele-i mezkûrenin çirkin bulunduğunu ve kendilerinin buna malûmat ve rızaları olmadığını teminat-ı kaviyye ile ifade etmiş olmaları itminân bahş-ı beyanattan görünmekle beraber ortada bir fiil-i sabit olarak memleket içinde mahall-i inzibat her ne zuhura gelirse zabıtaca bilinmek ve men'i esbâbına tevessül edilmek vazife-i asliyyeden iken zabtiye dairesine getirildiğimi Zabtiye Nâzırı Ziver Bey işitti de tedbir-i ittihazına bedel-i sükût etmesi mûcib-i mes'uliyet değil midir. Heyet-i vûkelâda müsted'iyât-ı acizi bir ay durdurularak neden dolayı izahat-ı i'ta ve icâb-ı mu'addelet icra buyurulmadı. Sebeb-i galeyandır denilecek ise meskenime tecavüz etmek cûretinde bulunanların amir-i muhbiri kimlermiş. Hükûmet niçin zâhire çıkarmadı. Taarruzdan masuniyet-i mesâkin-i madde-i kanuniyyesine muvafık ve hakkaniyet ve insafa mutâbık teşebbüsâtta imsak iltizâmı şân-ı hükûmete lâayık mıydı. Meselâ galeyan-ı dermiyân edilmekteyken mevkûfin ne mecburiyetle istisna mecrasına konuldu. Muhâkem-i adliye ve Divan-ı Harp kararlarıyla mahkûm olmuş ve memâlik-i şâhâne kıtaatına sürülmüş ve ecnebi diyarlarına can korkusuyla sığılmış olan politika müttehemleri yegâne vesâdıt-ı istirham-ı ahkârânemle bâ-irade-i seniyye aff u itlâka mazhar oldukları vakitler ve caniler Meclis-i Mahsus-ı Vûkelâ müzakerâtını

muhtevî mazbata-i ma'ruza mucibince hapishane-i umûmiyeden çıkarıldıkları bir zamanda devr-i istibdâd imha ve Kanûn-ı Esâsî'nin teceddüd-i mer'iyyet ahkâmı ile adl-i vedât ihya edildiği âvan-ı hürriyet-i ünvanda ne Meclis-i Mebûsan ve ne Heyet-i Ayân ve ne de Divan-ı Âli rey vermeksizin vûkelâlık makamında daima mâ-fevkinden aldığı evâmire tevfikten vezaifince ikdam ve gûşîş ve Devlet-i Osmaniyye'nin hıdemât-ı mühimmesinde elli beş yıl lehû'l-hamd ve'l-minne hiçbir muhakeme görmeyerek sa'y u verzeş ibrâz eden emektar bir bende-i sıdk-ı şî'âr acaba kanunun hangi maddesine tatbik ile otuz gün müddet-i mezellele dûçâr edildi. Devlet ve milletine mesai-i hasene sarfıyla ihtilâller arasında kurşunlar atılan yerlerde nakîne-i ömrünü hesaba saymayan bu âcizi temdîd-i mevkûfiyet yüzünden elsineye velvele düşürerek isnadât-ı gayr-i muhakkanın safahat-ı matbuatta intişârına vesile verilmekle teşhir ve seken-i bilâd enzarında tenfir neden iktiza etti. Daire-i Harbiye'ye konulmuş olanları Bizans İmparatorluğu zamanında adalar menfâ-yı mücremin olduğuna kıyasen topluca bir adaya dökmek ve mutasarrıf olduğum hane ve ailemin dahi mevâkı'-ı mûte'addidede mülkleri olan büyût ve menazil dururken âcizlerini mevkûfin-i saire ile ma'en adaya göndermek teb'id manâsını mutazammın olmakla şu tertip-i tesrîb-i mesâğ-ı kanunîye takrib olunabilir mi. Ezmân-ı mazide ailemin efrâd-ı müsadahat-ı nihâdi mu'tena mesanid devleti namus ve hatiyyet gözeterek hüsn-i idare etmiş olup elyevm o aileye reis tanınmak sıfatıyla namusa muntakil ve indimde kıymet-i hayata mu'âdil bir meselenin hallini talep etmekliğim zaruriyet-i maslahattan olmasına mebnî heyet-i mübeccele-i Meclis-i Mebusan Kanûn-ı Esâsî ahkâmına nıgehban bulundukları haysiyetle min külli'l-vücûh gadr u zulme atılmış olmaktan giriftâr enbûh-ı endûh bulunduğum için takip-i hakk-ı meşrûda kendilerinin bî-garaz vicdanlarına müracaat eyledim. Keyfiyetin heyet-i mü'teminece tetkikiyle behre-yâb-ı cevap nısfet-i nisâb olacağımı ümit ederim. Ol bâb da.

1 Teşrîn-i evvel sene 324

Dâhiliye Nezâreti'nden Müsta'fi Memduh " (s.21-22)

Mehmed Memduh Paşa'nın basım tarihine göre ikinci eseri olan "Feverân-ı Ezmân"²da da Sultan Abdülhamid döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu anlatılmaktadır. Fakat birinci kitap için

² (Mehmed Memduh Paşa), Feverân-ı Ezmân, Dış kapağı olmayan eserin, son sayfasında "15 Teşrîn-i evvel, sene 324" tarihi ve "Dâhiliye Nezâreti'nden Müsta'fi Memduh" yazısı bulunmaktadır. Kitabın tamamı 13 sayfadır.

söylediğimiz gerekçeler, bu kitap için de geçerli olduğundan, eseri bu bölümde değerlendiriyoruz.

Memduh Paşa, askeriye ve hazinenin durumunun iyileştirilmesi için yapılan toplantıların birinde savunduğu fikirleri ve konuyla ilgili değerlendirmeleri şöyle anlatır:

"Bedelât-ı askeriyyeyi tezyîd ile hazine-i maliye varidâtını arttırmak hayâlâtı bir gün meclis-i mahsus-ı vükelâda müzakere olunduğu sırada gayr-i müslimden de asker alınarak mükellefiyet ta'min edilmez ve muhafaza-i vatan maddesi cümleye râci' bulunmakla şu yola gidilmezse devlet akibet-i nedâmet çekecektir fikrini dermiyân eylemiştim. Rey-i acizânemin yabana atılamayacağını heyet tasdik etti ama teklif-i vâkı' karin-i kabul olmaz zehâbı tervîc-i merama mani tutularak ekseriyet-arâ esasen müttehid iken mücerred mizac vakte muhalif gidilmemek üzere bu tedbiri ileriye bırakalım dediler de yapılan mazbataya Dâhiliye Nâzırı gayr-i müslimden de asker alınmak re'yinde bulundu mealinde kısa bir ibare konuldu. Şeref-sâdır olan irâde-i seniyye ekseriyetin kararını icra merkezinde olmasıyla devlet ve millet için hayat ve memât meselesinde işin doğrusuna gidilmedi. Sebebi ise gayr-i müslimden alınacak asker sadakat ve emniyette müslümanlara hem-ser sayılmayacağı ve Osmanlı efrâdından müteşekkil ordu asırlarca âlemde kahraman-ı savlet görülmüş olmasıyla diğerlerinde öyle cesaret olamayacağı misilli tevehhümât-ı ezhânda câygir ve binaenaleyh rey-i kemterânemin mehcûr-ı takdir ettiğini bilirdim. Lâkin Devlet-i Osmâniyye'nin te'sisinden sonra devşirme usulüyle gayr-i müslimden de hizmet-i askeriyyeye erler getirildiği safahât-ı tevârihte mukayyet u mestûr ve top yoluna gidenler daima İslâma inhisâr edince nüfusumuzun refte refte tenâkusa uğrayıp vesâit-i müdafaaya hâlel-i tareyânı mülâhazası hadşe-bahş erbâb-ı akıl u şuur olmaktan nâşi reyimin mazbataya dercinde müdâhene iltizâmıyla serzeniş zuhurundan tehâşi eylememiştim.(s.3-4)

Sultan Abdülhamid yönetimine karşı yapılan faaliyetlerin merkezinin Selânik olmasının sebeplerini maddeler halinde açıklayan yazar, yönetim değişikliği ile ilgili görüşlerini açıklarken, Kanûn-ı Esâsî'nin ilân edilmesi ile ilgili fikirlerini de belirtir:

"Devlet-i Osmâniyye istibdâd ile pâyidar olamayacağından taklib-i idare elzem idiğine çoktan kâniydim. Zaman şu emniye-i mes'udeyi suhûletle ihsan eyledi. İnkılâbımız âvânında azim-i şükre şâyândır ki Avrupa devletlerinin takallübâtı ezmânında olduğu gibi çok çok kanlar dökülmedi. Hanümanlar yıkılmadı. Buna en başlı sebeplerden biri de iftihar-ı bişmâr ile söylerim zabıta-i maneviyye tabir-i essahla hüsn-i i'tikâd millet-i İslâmiyyedir.

15. Teşrîn-i evvel sene 324
Dâhiliye Nezâreti'nden Mûsta'fi Memduh"(s.12)

Mehmed Memduh Paşa'nın bir diğer eseri de "Mir'at-ı Şuûnât"³ tır. Sultan Abdülmecid zamanında devlet hizmetine giren Memduh Paşa, Sultan Abdülaziz, Sultan Beşinci Murad zamanlarında ve daha sonraları çeşitli memurluklarda bulunmuştur. Bu süre içerisinde şahit olduğu, başkalarından dinlediği olayları dört bölüm halinde bu eserde⁴ anlatmıştır. Yazar, olayları hangi kaynaklardan, ne şekilde anlattığı hakkında şu bilgileri verir:

"Her devirde bir muktezâ-yı takdir ezeli şu'ûn tecelli eylemek tabiî olmakla (Mir'ât-ı Şuûnât) ünvanıyla bir mecmua tertip ve tanzimine ve safha-i mir'atta suver-i gûna-gûn celâdâde-i uyûn olacağından şu eserin dört fasla taksimine niyet eyledim. (Fasl-ı evvel levha) fasl-ı sâni (nevha) fasl-ı sâlis (karha) fasl-ı râbi' (devha) isimleriyle tevsîm kılındı. Lâkin devha asr-ı Abdülhamid Hanî'ye ait olmak lâzım gelecekse de Sadaret Mektupçuluğu'ndan Maliye Mektupçuluğu'na tahvil-i memuriyetim vuku' bulmasıyla Mecâlis-i Vûkelâ müzâkerâtını istimâdan bi't-tabî dûr kalınmıştı. Devha ise hıyâban-ı devlete zılâl-ı endâz olacak bir diraht-ı ser bülend demektir. Bunun her nihâli

³ Mehmed Memduh, Mir'ât-ı Şuûnât, [İzmir, Ahenk Matbaası], 1328, Fiyatı: İki kuruştur. Kitabın tamamı 172 sayfadır.

Kitabın kapağında yazarın kitabın içeriğini ve yayımlanma sebebini açıklayan şu yazısı bulunmaktadır.

"Sadaret mektupçuluğunda otuz altı sene evvel tahvil-i memuriyetimde şu eseri yazmıştım. Münderecâtına atf-ı nazar edilince görülecek vesâik ve mübâhis-i mühimmede Sultan Mahmud-ı Sâni ve Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz Han ile Sultan Murad-ı Hâmis Hazerâtı devirlerinin saray politikasıyla o asırlarda bulunan vûkelâ-yı devletin etvâr u müşavirlerine ilm-i icmâl hâsıl olur. Mahlu' Abdülhamid Han'ın eyyâm-ı saltanatında ise tarihe râci'-i âsâr meydana konuldukta men edileceği gibi mürtebî için dahi tehlikeyi mucip olurdu. Binâenaleyh kaleme aldığım salifü'z-zikr eser evrâk-ı perişan arasında saklı kaldı. İnkılâbât-ı ahire sebebiyle nice memnû meşrû hükmünü aldığından bu kere tab u neşrini tasvip eyledim."

⁴ Eser, sadeleştirilerek günümüz harflerine aktarılmıştır.

Mehmed Memduh, Mir'ât-ı Şuûnât, - Tanzimattan Meşrutiyete 1-, Sadeleştiren: Hayati Develi, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990

meyve yetiştirebilir ama nahl-i âbidar-ı sanat talkîh ile isâr-ı ismâr edeceğinden devha-yı bostan-ı tarazân-ı dânişin kalem aşısına terk ve uzaktan temaşa-yı bâr u berk olunmasını muvafık hâl gördüm. Zira semada sitâre havada siyah bir sehâb-ı pâre-tend bâd-ı zuhuruna işarettir zannını bana ilkâ eyledi. Tend-bâd tabiri irâd olunmasına sebep Sultan Abdülhamid Han'ın ahd-ı hümâyununda şunun bunun ta'zibi muhâl hükümünü almış ve bu kere teceddüd-i saltanat akîbinde, teminen tanzim kılınmış olan Kanun-ı Esâsi'nin ilân-ı resmiyesine bi'l-umum halk muntazır bulunmuştu. Evet idare-i devlet Meşrutiyet usulüne gireceği ve teba-ı Osmanîye mütesaviyen adalet ve emniyet ve hürriyet göreceği hîn-i ferah rehinde Rumeli kazaskerlerinden Gürcü Şerif ve Muhyiddin Efendiler ve Kastamonu Valisi esbak mir-i mirandan Ramiz Paşa ve sadaret-i evrak müdür-i sâbıkı Rıza Bey mu'terezâna lisan-ı isti'mâl ederlermiş ihbarına mebni sarayda in'ikâd eden Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da mârûz-zikr zevâtın teb'idlerini Şurâ-yı Devlet Reisi Midhat Paşa teklif ü şiddetle ısrar etmesi üzerine nâçar mucibince iradesi verdirildi. Bilâ muhakeme nefyin suhûleti asr-ı cedîd hükümdarına öğretilince nüfuz u kuvvet-i kavânininde riayet etmemek esasının vaz'ı vehm ü endişeme bâis olduğundan ve öyle ihbarâta mübteni muamele-i ib'âd menâfi-i muaddelet halât-ı icad eyleyeceği ve bunun tendbâddan muzır tahribata vesile göstereceği bedîhi bulunduğundan yeni devrin vukuâtını sebt ü imlâyâ hâmerân olamadım. Maa-hazâ evvelce Bâbiâlide ve Mabeyn-i Hümâyun Kitabeti'nde ve Âmedi Odasında ve Meclis-i Vükelâ'nın müzakerâtını zabt u tahrir işinde ve Sadaret Mektupçuluğu'nda iken cereyan eden mehâm-ı umûra vukûfum olduğu ve elde bazı vesâik-i mühimme bulunduğu misilli pederim Mustafa Mazlum Paşa merhum vaktiyle vükelâ-yı saltanat-ı seniyyeden olup kendisinden mesmû'um olan sözler dahi bu kitaba geçeceğinden mezâya şinasan indlerinde lâyük-ı nazar olur ümidindeyim." (s.3-5)

Görev yaptığı dönemleri ayrıntılarıyla anlatan yazar, Abdülmecid Han'ın tahta çıktığı dönem ve babasının o dönemdeki memuriyeti hakkında aşağıdaki bilgileri verir:

"Abdülhamid Han cülûsunda ordular bozulmuş ve Donanma-yı Hümâyun ihaneten Mısır'a teslim edilmiş olduğunu ve saltanat-ı seniyyenin zaaf-ı tâm ile muhât bulunduğunu ma'-teessüf anladı. Tali'-i lâmi' Abdülmecid Hanidir ki Mısır mesele-i sâilesinde dahi Reşid Paşa'ya

meydan-ı mükâleme açtı. Mehmed Ali Paşa ise Fransa'nın teşvikâtına kapıldığından istilâ eylediği kıt'aâtı iade hususunda imtinâ ediyordu. İngiltere politikası Mısır'da Fransa nüfusunun tefvikini çekemeyeceği sebebiyle Reşid Paşa memâlik-i şâhânede müstevlîyi çıkartmaya uğraşıyordu. Mehmed Ali'yi müttefikten tehdit ve icbâr için İngiltere Devleti Rusya ve Avusturya ve Prusya devletlerini muahedeye bağladı. Fransa'yı ittifaktan hariç bıraktı. Akdedilen muahedenin muktezâsı Devlet-i Aliyye'nin kuvvetine o devletler müzaheret gösterecek mağsubât harben istirdâd edilecekti. Taraf-ı saltanat-ı seniyyeden tebligât icrası zımnında Rifat Bey (bilâhare vüzerâtla Hâriciye Nâzırı olan zattır) Mısır'a gönderildi. Maslahat yine hüsni suret bulmadı. Avdet etti. Ba'de pederim oraya i'zâm ve devletler canibindende memur-ı mahsusları vesâitiyle karar-ı düveli Mehmet Ali Paşa'ya ifhâm olundu. Pederimle kendisi mükerreren görüştü konuştu. Arz-ı mütalâat ve Donanma-yı Hümayun'u teslime müsara'at ettiğinden Mısır valiliği kuyûd-ı lâzime tahtında veraset veçhiyle bâ-ferman-ı hümayun Mehmed Ali Paşa uhdesinde tevcih buyuruldu. Paşa müşârûn-ileyh pederimin etvâr u güftârından hoşlanmış olmasıyla bir müddet mürûrunda Mısır Kapı Kethüdâlığı memuriyetine nisbını inhâ eylemesine mebni iktizâsı devletçe ifâ kılınmıştır." (s.11-12)

Sultan Abdülaziz'in cülûs dönemini anlatan yazarın, Padişah aleyhinde olan kişilerin faaliyetleri ile ilgili gözlemlediği şu olay tarihî değere haizdir:

"Sultan Abdülaziz Han'ın cülûsuna müsâdif yevm-i malûmun şeb-i şaşaa-i pâşende şehráyin olunur ve Sadrazam yalısında ziyafet-i resmîye tertibiyle vükelâ ve sūferâ davet kılınmak adetti. Bu kere makam-ı sadarete Mabeyn Baş Kitabeti'nden bir tezkere-i hususiye gelip cülûs gecesi ziyafetinden sarf-ı nazar edilmesi ferman buyurulmuş olduğu tebliğ kılınınca bu keyfiyet Sadrazamı düşündürerek galiba padişah ahvâlden merak ediyor: İstenildiği gibi olsun lâzım gelenlere tezkire ile malûmat verilsin emrini itâ eyledi. Bir haftadan beri Mabeyn-i Hümayun'dan vuku' bulan tebligata beyne'l-havas ehemmiyet verilmekte olması dikkati câlib oluyordu. Mecâlis-i Aliyyeye memur edilen Midhat Paşa Meclis-i Vükelâ'nın eyyâm-ı muayyenesinden fazla olarak her gün sadaret dairesine gelir ve Serasker Avni Paşa dahi ikinci vaktine karîb vürûd ederek Sadrazamla konuşurlar. Şeyhülislam vükelâ vapuruna rûkûbu ihtiyâr etmekle bunlar vapurun yan kamarasında mahfice oturarak şu mevki-i

çarhın devranında hariçten ses duyurulmasına mani bulunmasıyla içeride ne sözler döndüğünü kimse işitemeyeceğinden dert üstü murad üstü misillince baş başa vererek söyleşirlerdi. Vükelâ-yı sâire güvertenin etrafında dünyadan haberleri yok sigara içmekle meşgul olurlar.”(s.69-70)

Süleyman Paşa'nın 'Hiss-i İnkılab' isimli kitabında da anlatıldığı gibi bu gizli görüşmeler yalnızca devlet işlerinin değerlendirilmesi değil aynı zamanda Sultan Abdülaziz'e karşı gizli bir işbirliği faaliyetidir.

Abdülaziz Han'ı ve onun faaliyetlerini detaylarıyla anlatan Mehmed Memduh Paşa, Padişahın ölümünden duyduğu üzüntü dolayısıyla kırk beyitlik bir mersiye yazar ki; bu, dönemin birçok devlet adamı gibi yazarın da şairlik yönünün olduğunu gösterir.

Abdülaziz Han'ın vefatından sonra Sultan Murad tahta çıkar; fakat Padişah hastadır. Bu durum vekiller arasında huzursuzluk yaratır. Halkın Padişah'ın hastalığını öğrenmemesi için tedbirler alınır. Vekiller sık sık kendi aralarında toplantı yaparlar. Yazar tarihimizde çok önemli bir yeri olan Sultan Abdülaziz'in intihar veya katledilmesi ile ilgili olayların arkasından Padişah'ın kayınbiraderi Hasan Bey'in vükelâ meclisini basması olayını da anlatır. Sadrazam'ın yaptığı toplantıların birinde Reşid Paşa öldürülür. Toplantıda bulunan yazar, bu tarihi olayı şöyle anlatır:

“Hâriciye Nâzırı Reşid Paşa, müste'ciren yalıda olduğundan Sadrazam henüz sahilhanelere nakletmemiş vükelâ meclise gelsinler demesi üzerine Raşid Paşa'ya malûmat verilmemişti. Meclisin in'ikâd edeceğini duymuş sadaret dairesinde müşârün-ileyhe tesadûf eyledim. Benden keyfiyeti suâl etti. Malûmat i'tâ olunmamak sahilhanede bulunuyor rahatsız kalınmaması mülâhazasına mübteniddir. Emr-i sâmi bu vechile oldu dedim. Mühim işlerim vardı. Meclisin teşekkülü çok isabet bende geleceğim. Müzakere ederiz. İki üç gün için İstanbul'da konağıma inecektim. Tamam vesiledir cevaplarıyla gece mecliste bulunacağından dolayı sūrūr-ı mevfūr gösterdi. Raşid Paşa elbisesini güzel yaptırırsa da şapşal tarzda gezerdi. O gün kıyafetine baktım. Akşam darû'z-zifafa gidecek derecede endamına ziynet ve çehresine başkaca

tarâvet vermişti. Sâirleriyle beraber Midhat Paşa'nın konağına geldi. Taamdan evvel neşeler ser-şâr ve simalarda asâr-ı ibtisâm bedîdârdı. Yemekten kalkıldı meclis odasına girildi. Girit ve Karadağ cihetlerince harekât-ı serkeşâne zahir olacağını müşir-i mahremâne mürûd-ı evrak okundu. İktiza edenlere evâmîr u talimatı mutazammın şifre-i telgraf müsveddesini kaleme aldım. Gördüler. Tafsilli olsun denildi. Amedci bey diğerini tesvid etti. Bu da matluba muvafık sayılmadı. Midhat Paşa şekli-âhirde ayrıca yazdı. Kezalik uygun değil ne acayip hâl zihnimizi toplayamıyoruz dediler. Hâzirûn ser-be-ceyb tefekkür-i samt u sükut hükûm ferma kalıpta kasvet-i hüveyda olarak duruluyordu. İşte bu hinde canî Hasan meclise atıldı yapacağını yaptı. Bîçare Raşid Paşa davet olunmamıştı. Meğer ahirete med'uvv imiş. İçimize tehâlikle girdi adem-i âbade sefer eyledi." (s.98-99)

Sultan Murad Han döneminin ayrıntılı olarak anlatıldığı bölümden sonra resmî yazışmalar yer almaktadır. Mehmed Memduh Bey, kitabında kendi gözlemlerini bir hatıra üslûbu ile sade ve yalın bir biçimde değil, resmî Osmanlı yazı dili üslubunda anlatmaktadır. Arapça ve Farsça'da bile çok az kullanılan kelime ve terkiplere yer verilen eserlerde, noktalama ve imlânın da yok denecek kadar az olması kitapların anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bu yönleriyle her üç hatıra da zor bir Osmanlı Vak'anûvis diliyle yazılmış intibaini vermektedir.

Bu döneme ait ele alacağımız bir diğer eser, Süleyman Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in hal'ini ve Sultan Beşinci Murad'ın tahta çıkarılmasını anlattığı "Hiss-i İnkılâp"⁵ adlı hatırasıdır. Eser, basım tarihi itibarıyla Mir'ât-ı Şuunat'dan önce olmasına rağmen, Mehmed Memduh Paşa'nın birbiriyle bağlantılı üç kitabını bir arada incelemek için bu kitabı sonraya aldık.

⁵ Rumeli Harp Orduları Umum Kumandanı Merhum Süleyman Paşa, Hiss-i İnkılâp - yahut Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hâmis'in Cülüsu- Tarih-i tahriri, 1293 (Kitabın sonunda "1293"ün hicrî tarih olduğu, rûmî tarihin "92" olduğu notu düşülmüştür.) Tanin Matbaası, İstanbul, 1326, Kitabın tamamı 64 sayfadır.

Süleyman Paşa'nın oğlu Sami Bey'in eserle ilgili açıklama yaptığı 'İfade'⁶, bölümünde, kitabın Bosna-Hersek'te yazıldığını ve Süleyman Paşa'nın kendi yaşadıklarını üçüncü şahıs ağzından anlattığını öğreniriz:

"Pederim merhum bu eseri Sultan Aziz-i mağfurun hal'ini müteakip ve metn-i kitapta Eğinli Kasapzâde Hüseyin Sabri Paşa hakkında not suretiyle verdiği malûmata göre, 1293 tarihinde ve galiba Bosna Hersek'te bulunduğu sırada yazmışsa da şahs-ı sâlis tarafından yazılmış gibi kaleme almıştır. (s.2)

Sultan Abdülaziz'in tahta çıktığı günden beri, Osmanlı Devleti'nin zayıfladığını, milletin işkencelere maruz kaldığını ifade eden Süleyman Paşa, bunun sebebini, devletin cahil bir hükümdarın yönetiminde bulunmasına bağlar. O dönemde Askerî Mektepler Nâzırı olan Süleyman Paşa ile memleketi bu durumdan kurtarmak isteyen Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa gibi paşalar, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirerek, Sultan Murad'ı tahta çıkarmayı plânlarlar. Bu işin ne zaman ve nasıl yapılacağı konusunda çıkan fikir ayrılıkları karşısında şu konuşmaları aktaran Süleyman Paşa, niyetlerini de açıkça ortaya koyar:

"Süleyman Paşa 'bizim Sultan Aziz'in şahsına hiçbir garazımız yoktur. Belki kendilerinden şahsî olarak lütuf da gördük. Murad Efendi Hazretlerinden de şahsî bir menfaat taleb ve kaydında değilim. Bu işe mücerret milleti görünen hatr u tehlikeden kurtarmak için teşebbüs olunuyor. Kendileri de efrâd-ı millettendirler. Biz bu kadar fedakârlık gösteriyoruz. Bir kısmını da onlar deruhte buyursunlar' dedi.

Kapelyon ile beraber Midhat Paşa ve Ziya Bey yine askerin gelip Murad Efendi Hazretlerini saraydan alması bahsinde müştereken sebat ettiler. Süleyman Paşa gündüz saat beşte gelip saraydan Efendi Hazretlerini alıp çıkarmak pek mahûf ve muhâtıralıdır. Bu muhâtıraya karşı maksada nailiyetten sonra millet için ne istifade teveccüh edecek? Bana kalırsa Efendi Hazretleri şimdiden meşrutiyet-i idareyi dahi taahhüt buyurmalıdır dedi.

⁶ Bu eser, Süleyman Paşa'nın kızı tarafından sadeleştirilerek günümüz harflerine aktarılmıştır.

İnkılap Hissi yahut Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi ile Beşinci Murad'ın Tahta Çıkarılması, Yazan: Harp Orduları Umum Kumandanı Süleyman Paşa, Yeni dile ve yeni harflere çevirerek bastıran kızı Mediha Gezin , Berksoy matbaası, İstanbul, 1953, 2. basım

Midhat Paşa dahi bu kavli müeyyed olarak Evet muradımız bir despotu kaldırıp yerine bir diğer despot getirmek değildir. Elbette böyle olacaktır. Cûlûsları anında bir hatt-ı hümâyûn neşrederler. O arzu hâsıl olur dedi.” (s.23-24)

Yapılan plânlar ve alınan önlemler sonunda Süleyman Paşa, Sultan Murad'ı saraya götürmek için, onun bulunduğu daireye gelir. Bu olayı detaylarıyla ele alan Süleyman Paşa'nın ifadelerinden, Sultan Murad'ın yaşadığı tereddütleri ve içinde bulunduğu ruh halini de öğreniriz:

“Nihayet kapının önüne geldikte, Murad Efendi Hazretlerine hizmet edenlerden birkaç kişi ile birkaç tavaşi göründü. Bunlara (Kapıyı açın. Efendimizi isterim) dedi. Mûmâ-ileyh biraz ta'lil ve tereddüt ile beraber kapıyı açmak için dahi iyice uğraşmaları üzerine kemâl-i hiddet ve tehevvrle (Çabuk olunuz. Efendimize haber veriniz. Dışarı teşrif etsinler) diyerek a'lâ-yı savt etti.

Her ne hâl ise kapıyı omuzlayıp açtılar ve hizmetinde bulunanlardan bir iki kişi içeri girdi. Bunlar Süleyman Paşa'nın zaten şahsını bilmedikleri gibi mirlivalığa dair bir alâmet-i farikası olmadığı ve berveche meşrûh belinde siyah bir kayış bulunduğu cihetle Murad Efendi Hazretlerine Bir binbaşı sizi istiyor derler. Müşârûn-ileyh hazretleri dahi (İçeri gelsin bakayım göreyim kimdir. Onun üzerine çıkayım) demeleri üzerine dışarıya Süleyman Paşa'nın yanına gelerek (Efendimiz sizi görmeyince çıkmayacak. Buyurun içeri girin) dediler.

.....

Süleyman Paşa içeriye girerken hizmetinde bulunanlar (Efendi Hazretleri şayet korkar) sözüyle rovelverin bırakılmasını teklif ile elinden almak istediler. Paşa-yı mûmâ-ileyh (Başıbozuğa silah teslimi namus-ı askerîye dokunur) diyerek kapıda duran yüzbaşı Necip Bey'e rovelverini teslim etti. Ba'de kapıdan içeri girdi.

Murad Efendi Hazretleri o aralık merdivenin üzerinde salonvâri bir mahalde bulunmakta ve validesi dahi başı örtülü arkasında durmaktaydı. Süleyman Paşa kapıdan içeri girer girmez yanında bulunan lala Süleyman Ağa (Bu Süleyman Paşa'dır) demesiyle.....Süleyman Paşa dahi bir temennâ ederek (Buyurun teşrifinize muntazırız. Asker sizi bekliyor) der.

.....

Onun üzerine Murad Efendi Hazretleri Süleyman Paşa'ya doğru teveccüh ederek arkası sıra kapıdan çıkıp Süleyman Paşa'nın akdemce verdiği talimat mucibince derhal kapının önündeki bölük selâm durdu ve askerin arasına alınarak Süleyman Paşa önünde olduğu halde dış kapıdan çıkardılar. Murad Efendi Hazretlerinin bulunduğu daireden dış kapıya gelinceye kadar iki tarafta bulunan karakollar kâmilan selam durdu. Dış kapı haricinde bulunan bölükle Mektep-i Harbiye şakirdanı dahi selâm durdular ve Süleyman Paşa'da seğirderek kılınç çekip ve askerin başında durup selamladı.

.....

Dış kapıdan takriben yirmi otuz hatve açıldıktan ve Dolmabahçe karakoluna müteveccihen eczahanenin önüne doğru yaklaştıktan sonra Serasker Paşa Dolmabahçe tarafından fayton-sûvâr olarak zuhur etti ve Murad Efendi Hazretlerini gördüğüyle arabayı durdurup müşârün-ileyh hazretlerini arabaya aldı." (s.43-46)

Bütün bu olaylardan haberi olmayan Sultan Abdülaziz ve saraydaki görevliler, Sultan Murad saraya gelip de biat topları atılınca, durumun farkına varırlar:

"İşte bu ana kadar Sultan Abdülaziz vak'adan gafil ve bî haberdî. O gece kurnasından Fahri Bey nöbetçiydi. Askerin saray kapılarını kuşatmasını kapıcılar evvel emirde gördüklerinde bir manâ veremeyerek bazıları talebe-i ulûmun ayaklanmış olmasına haml ile sarayı muhafaza için geldiklerine zâhip oldular. Nihayet mârû'z-zikr Mabeyinci Fahri Bey'e ilâm-ı keyfiyet olunarak mîr-i mûmâ-ileyh Camlı Köşk'ün kapısını açtırıp askere baktıkta ne yapacağını şaşırarak Sultan Abdülaziz'i ikaza cesaret edemedi.

.....

Velhasıl birinci biat topu atılınca kadar Sultan-ı müşârün-ileyh ahz-ı malumât edemedi. Top sesi üzerine müteyakkız olarak gemilere doğru atf-ı nazar eyledi ve gemilerin donanmış olduğunu görünce Murad'ı cûlûs ettirdiler deyip yatağından kalktı ve giyindi." (s.53)

Bu olaydan sonra, sarayın etrafı kordon altına alınır ve Sultan Abdülaziz'in hemen saraydan çıkarak Topkapı Sarayı'na gitmesi gerektiği, eğer diretirse neticenin vahim olacağı bildirilir. Bu durum karşısında Padişah, kendisinden beklenen olgunlukta bir tavır sergiler:

"Başkâtip Atıf Bey cümleden evvel davranarak Murad Efendi cûlûs etmiş ve Efendimizin de Topkapı Sarayı Hümâyûn'un'da istirahatleri ferman buyurulmuştur. Bu söz üzerine İkinci Hazinedâr kalfa: Gözleriniz kör olsun... Hepiniz biliyordunuz da ihtar etmediniz. Cümleniz birliksiniz diye itâle-i lisan etmesiyle Sultan Abdülaziz: Sus artık. O lâkırdının sırası geçti. Sakomu getirin. Yusuf'la Mahmud nerede? Çağırın der. On bir kadın ve beş tavaşı ile Yusuf İzzettin Efendi'yi ve Mahmud Celaleddin Efendi'yi beraber alarak kayıklara rakiben ve karakol sandalları etrafında olduğu Topkapı Sarayı'na çıkar ve tehiye edilen arabaya rakiben Kasr-ı Hümâyûn'a nüzul ve duhûl eyler." (s.57-58)

Sultan Abdülaziz'i tahttan indirerek, Meşrutiyet'i ilân etmesi için Sultan Murad'ı tahta çıkaranlar, istibdâd taraftarı olanlarla karşı karşıya gelirler. Çıkan anlaşmazlık sonucu Meşrutiyet idaresinin kabul edilip edilmeyeceğini kararlaştırmak için bir meclis kurulur. Eski yönetimin devam etmesi kararının çıktığı toplantıyla ilgili aşağıdaki ifadeleri aktaran Süleyman Paşa, kısa sürede istenilen yönetime kavuşulması dilekleriyle eserine son verir:

"Velhâsıl huzzârdan Cevdet Paşa Saffet Paşa ve Seyfeddin Efendi gibi birtakımları tarafeyne mülâyim-i lisan-ı isti'mal ve Raşid Paşa ve Server Paşa gibi bir azı da meşrutiyet-i idare lehinde gayet mütehâşiyâne birkaç söz sarf edip Şeyhülislâm Hayrullah Efendi ve Hüseyin Avni Paşa ve Yusuf Paşa ve Galip Paşa ve Kayserili Ahmed Paşa ve Redif Paşa gibileri de hemen hiçbir söze karışmayarak müzakerât-ı cariyeyi istimâ' ve Rıza Paşa ve Halet Paşa ve Fetva Emini Halil Efendi gibi birkaçı da efkâr-ı sadareti takdiren tervîç-i kaide-i istibdâd ettiler.

Hattâ Halil Efendi vûkelâya hitaben (Efendim siz ümenâ-yı devletsiniz. Maşallah cümleiniz akıllıdan ve umûr-ı dîdesiniz. Anadolu'nun Rumeli'nin bir takım cehle-i etrâkını toplayıp da onlardan istifsâr-ı rey ve tedbir mi edeceksiniz. Her işi adilâne rû'yet ediniz. Şayet bir meselede iştibâh vâki olursa fetva-yı şerife müracaat ediniz) dedi.

Bunun üzerine Saffet Paşa ve Cevdet Paşa ve Süleyman Paşa hoca efendinin kavli-i sahîfini red ile Anadolu ve Rumeli'nde reylerinden istifade olunur birçok adamlar olduğunu ve bu kavlin merûhiyetini delâil-i adide ile serd ü irâe ettiler.

Biraz kıl u kâlden sonra hasm-ı netice-i karar meclis-i âtiye bi't-ta'lik dağılındı ve sonra da içtima müyesser olmadı.

Hemen cenab-ı vahibü'l-âmâl maksat-ı aksâ-yı millete vüsûl-ı ihsan eylesin. Amin" (s.63-64)

Kendi hatıralarını üçüncü şahıs ağzından anlatarak çok sık görülmeyen bir anlatım şeklini kullanan Süleyman Paşa'nın bu eseri, Sultan Abdülaziz'le ilgili birinci dereceden kaynak özelliği taşıyan önemli bir hatıra kitabıdır. Bu gruba giren bir diğer eser de Ruşen Eşref Ünaydın'ın Sultan Reşad'ın ölümünü ve Sultan Altıncı Mehmed'in cülus ve kılıç alayını anlattığı "İki Saltanat Arasında"⁷ adlı eseridir.

Ruşen Eşref'in, "İki Saltanat Arasında" adlı hatırası da Sultan V. Mehmed Reşad ve VI. Mehmed dönemlerini anlatmaktadır. "İki Saltanat Arasında", "Altıncı Sultan Mehmed'in ilk Muâyedesı" ve "Altıncı Sultan Mehmed'in Kılıç Kuşanması" başlıklı üç bölümde incelediği eserde yazar, Sultan V. Mehmed Reşad'ın vefatını haber aldığı günkü olayları ve ayrıntılı olarak tasvir ederek başlar eserine:

"Bu gün Çarşamba, 3 Temmuz 1334, bu vefat haberini aldığım vakit saat yedi buçuğu geçiyordu. Yıldız caddesinin alt başındaydım, iftar topları atıldı. Sultan Hamid-i Sâninin saltanat devrinde üzerinden korkusuz geçilmeyen cadde gayet tenhaydı. Güzergâhdaki yeşil pamaklıkların önünde sıra sıra çınarların hafif kıpırdanmalarından kalkan tozlardan başka Yıldız'a bir de ben çıkıyordum. Akşam ezanları okunuyor; keder haberlerini ekseriya geç duyan payitaht fevkalâde bir tarih anı geçirdiğinden gafil, sakın ve müsterih iftar ediyordu.

⁷ Ruşen Eşref, İki Saltanat Arasında, - Altıncı Sultan Mehmed Han'ın ilk muâyedesı ve kılıç alayı-, Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, Dersaadet, 1334. Kitabın tamamı 42 sayfadır."Metin haricinde dört kıt'a resmi hâvidir."

Gayet sıcak günden sonra gurup tarafında savruk duman renklerinde bulutlar, tozlu çınar yapraklarında ince çisiltiler vardı. Gecikmiş kırlangıçlar kısa ve keskin ötüşerek bilmem nerelere uçuyorlardı. Yalnız meydana yaklaştığım vakit bir otomobil tozlar arasında bir an göründü, içinde bir silindir şapka ile, bir Avusturya zâbit şapkası ancak seçebildim, yine tozlar arasında kaybolup gitti. Hamidiye Camii'nin minaresinde kandiller yanmış, beyaz parmaklıklı, pencerelerinden kuvvetli elektrik aydınlıkları çamlara kadar vuruyordu. Bu meydanda halâ korkunç bir ıssızlık vardı!..." (s.5-6)

Sultan V. Mehmed Reşad'ın vefatının ayrıntılarını öğrenmek için Saray'a giden yazar, oradaki durumu ve Padişah'ın vefatından duyduğu üzüntüyü dile getirir:

"Yaverân dairesinin pencereleri aydınlıktı. İki tarafında iki genç asker nöbet bekleyen kapıya yaklaştım. Onlardan birisine soracağım zâtı sordum.

"Şu yandaki kulübeye!" dediler... Orada mütedeyyin hademeler, alçakça bir sininin etrafında iftar ediyorlardı. Biri beni görünce redingot gibi uzun, yakası devrik ve sırmalı siyah setresini giydi.

"Az bekle iftar ediyorlar!" dedi. Yine girdi. Yemeklerine devam ettiler. Beni içeriye haber verecek kapıcı, unutmamak için sıfatımı ve ismimi tekrarlıyor, arkadaşları da onun hafızasına yardım ediyorlardı. Debdebeden hoşlanmamış halîm Sultan Mehmed'in sade, sessiz sarayının eşiğindeydim. Kumlu yolların kenarlarına arka arkaya dizilmiş otomobiller görüyordum. Durgunluklarıyla sarayın içinde fevkalâde bir hadise olduğunu ilan eden o makineler şu insanlardan daha belîğdi. Kapıcılardan biriyle konuşmaya başladım. İkimizde de doğrudan doğruya hadiselerin hakikatini açıkça görmeye cesaret edemeyen iki şarklı adam temkini vardı. Olmuş bitmiş bir şeyin etrafında ikimizde birbirimize karşı vâzıh birer vaziyet alamıyorduk.

- Zât-ı şahânenin rahatsızlığı ağırca diyorlar! dedim.
- Allahuâlem! dedi.
- Pek mi ağır?
- Öyle zahir!
- Ümitsiz diyorlar.
- Vallah, galiba öyle.
- Halet-i nüzû'da imiş.

Bir az tereddütten sonra:

- Vâkıâ, öyle olmalı. Bilemiyoruz ki!
- Yoksa emr-i hak mı vâki oldu!

İçini çekerek:

- Sizler bâkil! O mübarek, mertebesine erişti. Biz kullarına da Allah böyle gecelerde ruh teslim etmek nasip etsin! dedi.

Uzun ömrü sayısız mahrumiyetlerin ağı zincirini süregelmiş, ihtiyar saltanatının kısa devri bilmem kaç ihtilâlin, bilmem kaç muharebenin, bilmem kaç memleket ziyâ'ının kederleriyle bütün bütün üzölmüş masum bahtsız Padişah'ın bizden birkaç yüz adım ötede yattığını artık derin bir sızıyla tahlil ediyordum." (s.7-9)

Mâbeyin erkânına takdim edilen yazar, oradakilerin Padişah'ın ölümünden dolayı üzüntü içinde olduklarını ve yavaş sesle birbirlerine padişahla ilgili anılarını anlattıklarını gözlemler. Yazar, anlatılan bu hatıralardan birini şöyle nakleder:

"Bir üçüncüsü hulûk-ı sultanın memleketine karşı pek derin bir şefkat beslediğini şu küçük misâlle arkadaşlarına anlatıyor:

- Ben bir yeis günlerini, bir de meserret günlerini gördüm. Edirne sükût ettiği gün akşama kadar yemek yemedi, üzüntüsünden hiç konuşmadı. Her hatırladıkça gözleri yaşla dolu dolu olduydu. Edirne tekrar alındığı gün de sevincinden duramıyordu. Her bendesinde muvaffakiyet haberini bizzat lütfediyor. Bu milletin refahı için dualar ediyordu. Son derece neşeliydi!" diyor..." (s.11-12)

Padişah'ın cenaze töreninde bulunan yazar, oradaki duygu yüklü havayı da aktarır:

"Merasim nihayet bulunca, tıpkı başladığı zamanki gibi üç defa daha selâm havası vuruldu. Umûm 'Padişahım çok yaşa' diye bağırды. Tekrar hademeler alkış tuttular. O esnada yeni hükümdar, selefinin musalla taşında bekleyen tabutuna doğru gitti. Harika-i saadet kapısının çinileri önünde veliahtla birlikte durdu. İhtiyar bir hoca musalla taşına çıkmış, şimdi tükenecek sanılan geçkin sesiyle:

‘Bu mağfûru nasıl bilirdiniz?’ sualini haykırarak tezkiyeye başladı. Dünyanın sultanları ve gururları ne az payidar şeyler! İşte biten ve başlayan saltanat gözlerimizin önünde karşı karşıyaydılar. Göğüslerden derin bir inilti çıktı: ‘İyi biliriz!’ Ve duadan sonra eski Sultan, sâbık maiyetinin omuzlarında bâbü’s-sa’âdeye doğru tehliller, tekbirler arasında ilerlemeye başladı. Dolgun vücutlu bir maiyet neferi ile taşıyordu. Bâbü’s-sa’âdede Şeyhülislam cenaze namazını kıldırdı. Yeni padişah da bastonuna dayanarak, kardeşinin tabutunu orta kapıya kadar hüzünle teşyi’ etti.

Yâ Rabbi! türlü türlü hâl’lerle, biatler, cenazelerle alaylar görmüş şu ihtiyar servilerin arasında tiz mersiye sesleri, vakur ve fasılâdâr tekbirler Kubbealtı meydanını ne garip bir tesirle dolduruyordu. Dinimizi, tarihimizi, hayatla memâtı bunun kadar yakından duyuran hiçbir manzara görmedim.

(4 Temmuz Perşembe 1334) " (s.22-23)

Sultan Vahdettin’in cülûs törenini izlemek için Dolmabahçe Sarayı’na giden Ruşen Eşref, Sultan Reşad için tutulan matemini törene aksetmesini ve yeni Padişah’ın kişiliğini aksettiren davranışlarını gözlemler:

“İzzet Paşa saçağı vükelâ ile başlayan sol cenaha geçirdi. O zaman askerler kısmı merasime başladı. Büyük salonda, tâ alt başa doğru geniş bir murabbâ teşekkül ediyordu. Vazifesini bitiren dizildikçe hatlar ve zaviyeler daha vâzıhlaştı. Askerlerden sonra her nezâretin erkânı birer birer hükümdara tebriklerini arz ettiler. Bütün bu merasim hürmetkâr bir sükût içinde geçti. Her muayede de kubbesinde ve sütunlarının boşluğunda mızıkalar aks eden bu salon belki ilk defa olarak bu kadar sessizdi. İnsan bu sükûtta geçen halifenin taze matemini anıyor, selefine karşı gösterdiği hürmetten dolayı yeni sultan hakkında daha derin bir ünsiyet duyuyordu. Vakur ve mültefit padişah büyük rütbeye hâiz memurları huzuruna ayakta kabul etmek lütfunu gösterdi. Simasında asırlardan beri temâdi eden nadir ve kadîm bir asalet, şöhretleri âlemi tutmuş bir hanedanın heybet ve nezâheti mahsustu. Vaziyetlerinde, bakışlarında huzurundakilere hürmet ilkâ eden bir azim aşikârdı. Nihayet tahtın etrafında hükûmet ricâlinden ibaret bir ta’zîm halkası teşekkül etti.” (s.31-32)

Yazar cülûs törenini de canlı tasvirlerle, edebî ifadelerle anlatır:

"Yüksek kubbeyle, top top sütunlar arasında, kafes kafes yıldızlı parmaklıklarla çevrilmiş yukarı kattaki mızıka tekrar selâm havasını çaldı. Geniş şapkalı kadınların çıplak başlı ecnebi erkeklerin omuzlarından mütecessis mütecessis sarkıttıkları görölüyordu. Yine alkış sadâları arasında halife-i rûy-ı zemin çekildi.

Hükûmet erkânı dağıldıktan sonra ikinci bir muayede daha oldu. Onda da padişah bendegânın tebriğini kabul etti. Kordonlarıyla yaverler, sırma göğüslü, kıvrık kılıçlı resmî kıyafetleriyle mâbeyinciler ve kâtipler, siyah redingotları ve kırmızı fesleriyle narın bacaklı uzun harem ağaları, sorguçlu kalpakları, sırma şeritli mavi ceketleri ve kırmızı pantolonlarıyla maiyet-i seniyye sūvari bölüğü zâbitleri, kıpkırmızı formalı, maiyet piyade zabıtları, mızıka-i hümayun ve hademe-i şâhâne erkânı, sırmalı yeşil şalvarları, yeşil cepkenleriyle iri yarı hamleciler, sırmalı kırmızı şalvarları, kırmızı cepkenleriyle levent arabacılar kavs-ı kuzahın yedi rengi ihtiva eden bir kurdela gibi harelene harelene ilerlediler. Hep efendilerinin sırma püsküllü sırma saçağını öptüler. Hükümdar da yine aynı merasime aynı salona geçti.

İşte Altıncı Sultan Mehmed Han'ın ilk muayedesini Dolmabahçe Sarayı'nda böyle oldu.

10 Temmuz Çarşamba 1334" (s.34)

Sultan Altıncı Mehmed'in kılıç kuşanma töreni anlatılırken, oradaki manevî duygu da hissettirilir:

"Şeyh, yeşil atlas örtülü bir ufak kürsüde duran, damla damla altın benekli, uçuk yeşil kadife kaplı kında mahfûz kılıncı aldı. Faruk-ı a'zamın eli sürülmüş emaneti bir mukaddes ele kavuşmuş gibi kucakladı, öptü, öptü. Esmer alnına parlak siyah gözlerine, hafif siyah sakallarına sürdü. Ve sonra Padişah'ın elmaslar içinde pırıldayan göğsüne ellerini hürmetle hafif hafif dokundurarak kılıcın ince kurdelerini omuzuna geçirdi. Halifenin göğsüne doğru eğilmiş durarak 'sûre-i fethiyi' fasîh ve müessir okudu.

Huşû, bu Kur'an'dan başka her sesi boğmuştu." (s.41-42)

Bu hatıralar, özellikle yakın siyasî tarihimizle ilgili bilgileri içermektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Mehmed Memduh Paşa'nın burada

incelediğimiz ilk iki kitabı Sultan Abdülhamid dönemi ve ana hatlarıyla Kanûn-ı Esâsî'nin ilânını anlatmaktadır. Fakat yazar, adı geçen diğer Padişahlar döneminde de görev yaptığı ve yer yer bu dönemlere atıflar yaparak bağlantı kurduğu için bu bölümde değerlendirdik. Mir'ât-ı Şuunat, yazarın adı geçen dört döneme ait hatıralarını da kapsarken "Hiss-i İnkılâp"ta Sultan Abdülaziz'in hal'i ve Sultan Beşinci Mehmed Reşad'ın tahta çıkması anlatılır. "iki Saltanat Arasında" da yazar, Sultan Beşinci Mehmed'in vefatıyla, Sultan Altıncı Mehmed Han'ın cülûs törenini, kılıç kuşanmasını anlatmaktadır.

Dil ve üslûp itibariyle son derece ağır bir devlet yazışma dili özelliği taşıyan, henüz noktalama işaretlerinin yerli yerinde kullanılmadığı Mehmed Memduh'un üç eseri de adetâ yapılan icraatların müdafaası özelliğini taşımaktadır.

Meşrutiyet'in ilânı amacıyla gerçekleştirilen Sultan Abdülaziz'in hal'i olayında birinci derecede görevli olan Süleyman Paşa, olayları üçüncü tekil şahıs ağzından aktararak değişik bir anlatım yöntemi kullanmıştır.

Türk Edebiyatı'nın önemli yazarlarından olan Ruşen Eşref'in eseri, diğerlerinden farklı olarak canlı tasvirleri, sade ve akıcı üslûbuyla edebî değere hâizdir.

IV. BÖLÜM

SAVAŞ VE ASKERLİK HATIRALARI

A. 1908 Öncesini Anlatan Hatıralar

Savaş ve askerlik hatıraları içinde, gerek baskı tarihi, gerekse ele aldığı konunun tarihî eskiliği açısından değerlendireceğimiz ilk eser, Rüşdü Paşa'nın "Yemen Hatırası"¹ dır.

Bilindiği gibi Yemen, Süveyş Kanalı'ndan geçen gemilerin Hint Okyanusu'na açıldıkları bölgede bulunması bakımından özel bir stratejik öneme sahipti. Süveyş Kanalı'nın taşıdığı stratejik önem yüzünden, Osmanlı Devleti son yüzyılında ciddi problemler yaşadı. Özellikle bölgeye hakim olmak isteyen İngiliz ve Fransız güçlerinin yarattığı karışıklıklar, isyanlar Osmanlı Devleti'ni zaman zaman çok tehlikeli ve zor durumlara düşürdü. Yemen de buna benzer özellikleri sebebiyle, özellikle İngilizler'in bölgeye hakim olma isteklerinin sonucu olarak, isyan ve kargaşaya sürüklendi.

Rüşdü Paşa'nın bu hatırası, Yemen'de İngilizler tarafından teşvik edilen İbn-i Ayz isyanını, buraya gönderilen askerlerimizin başından geçen acı olayları ve yazarın Yemen hakkındaki gözlem ve değerlendirmelerini anlatmaktadır. İki sene Yemen'de bulunan yazar, "Mukaddime" kısmında eserin içeriği ve yazılış amacı hakkında bilgi verir. Önemli olduğu için aynen alıyoruz:

"Cennetmekân Sultan Abdülaziz Han Hazretleri'nin zaman-ı saltanatlarında Asırlı İbn-i Ayz'ın isyanı ve Asırlılar'ın Hadîye'ye kadar gelmesi üzerine bir fırka-i seferiye tertip edilerek 1287'de Yemen'e sevk olunmuş ve Yemen'in bu gün elimizde bulunan mahalleri daire-i itâata alınmıştı. O günden bu güne kadar kırk seneye karîb bir zaman geçti. Bu müddet zarfında Yemen'de bulunan altı milyon müslümanın mevcûdiyetinden istifade edemedik ve bu büyük kıtanın varidâtından dahi istifâdemiz olmadı.

¹ Piyâde Mirivalarından Rüşdü, Yemen Hatırası, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaâdet, 1325, Kitabın tamamı 201 sayfadır.

İstifâdeden sarf-ı nazar Yemen evlâd-ı vatan için bir maktel haline girdi ve hazine-i devlet için dahi büyük büyük zararlar tevellüd eyledi. Yemen'e giden efrâdın nısfı geriye dönmüyor. Kırk sene zarfında Yemen'e giden mecmuundan sağ kalarak memleketlerine avdet bahtıyarlığına nâil olabilenleri tenzil eylesek yüz bin ve belki daha ziyade efrâd geriye kalır ki bu mevcudun makteli ve medfeni Yemen olduğu nazarımıza müthiş bir surette çarpar.

Bu gün Yemen'in varidâtından habbe-i vâhîde Dersaâdet'e gelmediği gibi ihtiyacât-ı mahalliyeyi dahi tesviyeye kâfi gelmiyor. Efrâdın hîn-i sevkinde ve esnâyı istibdâllerinde vapur navullu ve kanal akçesi gibi mesârifâtı nizamiye hazinesi tesviye eyliyor. Ordunun melbûsatını adeviyyesini ve edevât-ı lâzimesini hubhânesini Dersaâdet gönderiyor. Zabitanın siparişâtını ve efrâdın esnâ-yı istibdâllerinde ve zâbitânın ordudan kat'-ı irtibatında yedlerine matlûbât-ı mütedâhileleri yerine ancak verilebilen senedât-ı mahsûsayı vilâyetler ve nizâmiye hazinesi tesviye ediyor. Ordunun temin-i iâşesi ve terfihi için hemen her sene külli miktarda akçe ve erzâk gönderilerek muavenet ediliyor. Birkaç senede bir dehşetli surette zuhur eden iğtişâşât üzerine ayrıca gönderilen kuvvet yüzünden edilen mesârifât dahi bu ta'dâd olunan zararların yekûnuna ilâve olunursa Yemen'in bu gün neye mâl olduğu bilâ teemmül meydana çıkar.

Bu azîm fedâkârlıklara mukâbil istihsâl olunan netice ise maksadımıza tevafuk etmeyecek bir netice-i ma'kuse olduğunu bâlâda ta'dâd eylediğim ahvâl-i isbata kâfildir. Bugün Yemen'de ancak kuvvetimize istinâden oturabiliyoruz ve oturabilmek için de bir nisbet-i mütezâyide üzerine ordumuzu takviyeye mecbur oluyoruz. Bu hâlin devamı müşkül ve belki müstehildir ancak bir nokta vârid-i hatırdır o da acaba ettiğimiz fedakârlıkları ve mesârifâtı yolunda mı etmiyoruz veyahut etmesini mi bilmiyoruz. Bu emekleri bu paraları yolunda sarf etsek Yemenliler'i ordumuza ve Yemen'i hazinemize muâvîn bir hâle koyabilir miyiz. Bu mülâhazaya bu suâle evet cevabını vermek ve Yemen meselesini lâyıkiyla teşrih eylemek maksadıyla bu eseri tertip eyledim. Yemen'de bulunduğum iki senenin bir kısmını ordunun sevkîyatını temin için Hadîde'de ve diğer kısmını dahi fırka-i islâhiye ile beraber merkez-i şekâvet olan Kuflîetü'l-Azire kadar devam eden yedi mâh süren harekât-ı askeriyede geçirdim. İfadâtım müşâhedâtıma ve tedkikâtıma müsteniddir. Harp eylediğimiz mahallerin ve geçtiğimiz yolların haritalarını dahi o vakitler refâkatimde

bulunan mülâzım-ı evvel Salih Efendi merhuma tersîm ettirmiş ve vekâyi-i harbiyyeyi kaydeylemiştim. Azîm fedâkarlıklar ihtiyârî ve bir çok arkadaşlarımızın kanı bahası olarak 314'de teskin edilen iğtişâşâtta suret-i hareketimizi ve icrâ olunan tedâbiri kûşe-i nisyâna atmaktan ise belki ahlâfın istifadesine mucib olur zu'muyla meydana koymaya muvâfık gördüm ve mezkûr haritaları dahi ilâve eyledim. Bu eserin neşrine ictisâr ettiren ikinci bir sebep de bu düşüncemin tesiridir.”(s.2-4)

Karadeniz iskelesinden Yemen'e gitmek için gönderilen Hadîde Vapuru'nun içinde bulunan yazar, askerlerin olumsuz şartlarda yaptıkları yolculuğu, onların sağlıklarının bozulması karşısında aldığı tedbirleri anlatır:

“6 Haziran sene 314'de Karadeniz'den aldığı efrâd-ı cedîdeyi hâmilan Dersaâdet'e Salı Pazarı önüne gelen Hadîde Vapuru'na bindim. Ekle gayr-i salih peksimedîn yerine levâzım dairesinden ihzâr olunan bu peksimet vapura getirildi. Efrâd-ı müddet-i medîde iskelelerde beklemişler ve vapur dahilinde de iâşeleri bu küflü peksimete inhisâr eylemiş olduğu cihetle ekserisinin za'if halleri yüzlerinden anlaşıyordu. Vapur dahilinde ağır hastalar olduğunu dahi vapurdaki sıhhiye memuru ihbar eylediğinden on dört ağır hastayı Gümüşsuyu Hastahanesi'ne gönderdim. Vapur da hareket etti. Efrâd-ı müddet-i medîde sıcak yemek yemediklerinden ve iskelelerde iyi bakılmadıklarından bakımsızlığın dostu olan hastalık dahi efrâda musallat oldu. Beyrut'a vapurun vusûlünde efrâdın ahvâl-i umûmiyyesini iyi görmedim. Hastagânın miktarı dahi tezayyid eylediğinden mes'uliyeti üzerime alarak efrâdı Beyrut'a çıkarmaya ve dahil-i jurnal ettirerek iki üç gün sıcak yemek yedirmeye ve hastalarını bi't-tefrik, sağlamlarını getirmeye karar verdim.” (s.7)

Yolda karşılaştıkları güçlükleri ayrıntılarıyla anlatan yazar, Sultan Selim Han'dan başlayarak ayrıntılı bir şekilde Yemen'in tarihini, ordusunu anlatır. Hadîde'ye geldiği zaman, oradaki askerlerle, memurlarla ilgili gözlemlerini ve yorumlarını ise şöyle ifade eder:

“Hadîde'ye geldiğim zaman ilk önce nazar-ı dikkatimi bir iskelenin olması celb etti. Vapur iki mil mesafeye yaklaştı. Zenburklar geldi. Askeri vapurdan Zenburklar'a aktarma ettik. Zenburklar'dan urban efrâdı sırtlarına alarak nakleylediler. 87'den 314 tarihine kadar bir iskelenin

yapılması ve tüccarın getirdikleri eşyanın ve efrâdın ve muhadderâtın bile sırtla iskeleye çıkması Yemen'e edilen himmetin derecesini anlattı.

Hadîde'de Yemen'in iskelesi olduğu halde asker için kışla yapılmamış mevcut asker hasırdan yapılmış ırbişler içerisinde bulunuyor. Kumandan bile icâr ile tutulmuş bir hanede ifâ-yı vazife eyliyor. Sanki iğreti oturuyormuşuz gibi davranılmış hükûmet malı olarak yapılan mebâni hükûmet konağı ile iki koğuşu nâ-tamam muntazamca bir hastahaneden ibaretti. Bir hoca ile idare-i maslahat edilen bir de rüştiye mektebi gördüm. Himmet bu kadar memurlara gelince bir mutasarrıf bir kumandan bir hakim usulünde mahkeme-i nizâmiye ve mahkeme-i ticâret gûmrük nazırı duyûn-ı umumiye nazırı muhasebeciler velhâsıl memurlar kalabalık addine ve mesu'a bakarsak iş başka türlü . Buralarda memur yerine memurların azlığı nazar-ı dikkati celb edecek derecede ve mebâni-i mevcûde ise nazar-ı hayreti mucib olacak surettedir. Yekdiğerine zıt iki idare. Acaba hangisi doğru, tedkik edelim. Hadîde'de bulunan memurlarımızın birisine de aldıkları muhassesâtı hesap etsek bu muhassesâtın beşte biri kadar bir akçeyi Hadîde'de 27 sene zarfında imarât için sarf olunan akçeye ancak ma'âd buluruz." (s.66-67)

Her iki tarafın da ordu düzenini inceleyen Rüşdü Paşa, ordumuzun başarılı olabilmesi için alınması gereken tedbirleri, yaptığı incelemeler sonucu şöyle belirtir:

"320 harekât-ı askerîyesinin esasını vücûda getiren ve Asır kumandanı Ahmed Paşa ile mutasarrıfı İsmail Bey'in şehadetini ve maiyetlerindeki kıtanın mahvını intâc eden Asır meselesi ve 320'deki Şehâre bozgunluğu bu gibi hareketlerde düşmanı lâyıklî tahmin etmemekliğîn ve ilerlenen arazide meşâyihin evlatlarını rehine olmayarak hod be hod hareketin seyyiâtıdır. Devlete bu gibi harekât pek pahaliya mâl olur. Yemen'de düşünmeden hareket etmemelidir. Hiçbir hareketi tâlî'e terk etmemelidir. Hûcur'da büyük bir kuvvet olduğu ve topçu dahi lüzumu nispetinde bulunduğu halde aylarca 450 metre mesafede eşkiyanın barınması garip gözükür. Eşkiyanın topu olmadığı ve en ziyade ordumuzun tefevvuku top yüzünden olduğu ecelden eşkiya topa karşı barınmayı pek iyi biliyorlar ve kanlı tecrübelerle öğrenmişlerdir. Araziden istifade ederler. Mahfûz mahaller ihzâr ve bu mahalleri hedef teşkil etmemek için yer tesviyesiyle beraber husûle getirerek top

ateşinden ziyan görmezler. Asker hücum mesafesine yaklaşır yaklaşmaz top ateşi geldiği anda meydana çıkıp seri ve endahatlarında sıhhat olmak şartıyla eyledikleri ateşleriyle ilerleyen kıtayı zedeler ve ufak bir bozgunluk bunların cesaretlerini artırarak cenbiyyeleriyle² askerin üzerine hücumlarını mucib olur. Memleketleri olması ve o surette alışmaları cihetle eşkiya bizden daha ziyade yürür olduklarından bozgunluk zuhurunda askeri pek az zamanda ihtar ederler. Mevâkı'a müstenid harekâta emsâli gibi mevâkı'a istinâden çekilenebilir ise de mevâkı'a müstenid olmayan kıta katiyyen ric'at cihetini nazar-ı mütalâaya almamalıdır. Bir çok mahallerde sebat harbi kazandırmıştır. Ric'at mahv-ı intâc etmiştir.(s.108-110)

Eserinin sonunda Yemen'in ticaret, ziraat, sanayi, adalet gibi alanlarda kalkınması için yapılması gerekenler konusundaki görüşlerini anlatan yazar, "Yemen hakkındaki son sözüm, Yemen ıslâh olur ancak mütevakkıfı esirgenmemeliden ibarettir."(s.201) sözleriyle eserine son verir.

Anlattıklarını resmî belgelere dayandıran yazar, savaşın yanı sıra, Yemen'in gelişip kalkınması hakkında yapılması gerekenler konusundaki fikirlerini, edindiği bilgileri anlattığı eserinde, bölgenin kültürünü yansıtan kelimeler ve ağıdalı bir dil kullanmıştır.

Bu konuda ele alacağımız ikinci önemli eser de halk arasında 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi'ni anlatan "Tarihçe-i Vak'a-i Zağra"³ dır ki edebiyatımızda daha çok "Zağra Müftüsü'nün Hatıraları" olarak bilinir. Eski Zağralı olan ve 93 Harbi'ni yaşayan Zağra Müftüsü bu eserinde⁴ savaş sırasında orada bulunan müslüman halkın maruz kaldığı işkenceleri,

² Ucu eğri hançer gibi bir silahtır. Eşkiya tüfenk ve cenbiyyeyi iyi isti'mal ederler. Cenbiyyelerin üzerinde mevcut noktalar o cenbiyye ile kaç kişi telef edildiğini irâ'e eder.

³ Sâbık Eski Zağra Müftüsü ve Cemaat-i İslâmiyye Reisi Merhum Hüseyin Raci, Tarihçe-i Vak'a-i Zağra, Nâşiri: Topçu Mümtaz Binbaşılardan Necmi Raci, (Hümiyet) Matbaası, Nur-ı Osmanîye Civarında, Şeref Sokağında, Numara 23, 1326, Kitabın tamamı 185 sayfadır.

"Aziz kavim idik a'dâ zelîl kıldı bizi

Esir bend-i belâ ve sefil kıldı bizi

Mugayyır hakkın atıp hapse bir nice eyyâm

Mûzik-i ye's ü sitemde alîl kıldı bizi"

"Her hakkı mahfuzdur. Nâşirin mührüyle mahtum olmayan nüshalar sahtedir."

⁴ Bu eser, sadeleştirilerek günümüz harflerine aktarılmıştır.

Tarihçe-i Vak'a-i Zağra, Yazan: Hüseyin Raci Efendi - Zağra Müftüsü - Baskıya Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser , İstanbul,1973

mallarını mülklerini bırakarak İstanbul'a göç etmeleri, çektikleri sıkıntıları anlatır. Oğlu Necmi Raci'nin yayımladığı bu eserin "İfade-i Nâşir" bölümündeki şu ifadeler de eserin içeriği hakkında bilgi verir:

"1293'de vuku'a gelen Rus-Türk muharebesi hengâmında Rumeli-i Şarkî dahilinde kâin Eski Zağra kasabası bir müfreze-i kalîl ile Ruslar tarafından bilâ-harp zabt u teshîr olunarak ahâlî-i müslime haneleri derûnunda taht-ı muhasarada kalmıştı. Kasaba-i mezkûre ile civar köylerinde bulunan Bulgarlar Ruslar'ın inzimam-ı muavenetiyle İslam aleyhinde izah-ı nâ-kabil fecâyi-i icra ederek tarih âleminde o derece mülevves sehâyif vücuda getirmişlerdir ki tahatturu bile insanın tüylerini ürpertir.

....

Ne hacet! Eserin mütalâasıyla Rus-Türk muharebesi hengâmında Rumelililer'in dûcâr olduğu fecâyî hakkında, velev mücmelen olsun, bir fikir hâsıl eylemek mümkün olacaktır." (s.2-3)

Hüseyin Raci Efendi'de eserinin "İfade-i Müellif" kısmında kitabın içeriği ve yayımlanması hakkında şu bilgileri verir:

"Bin iki yüz doksan dört sal-ı hicriyyesinde Rusya Devleti'nin Devlet-i Âliye aleyhinde açtığı muharebe-i muharribede Ruslar'ın birinci defa Balkan'ı tecavüzle Kızanlık ve Zağralar'ı istilâsı zaman-ı Eski Zağra kasabası Mekteb-i Rüştîye muallimi bulunduğum halde ahâlî-i müsellime meyanında ailemle esir ve mahbus kalmış ve pek çok mesâib ve mehâlik geçirmiştım. Müteakiben Süleyman Paşa merhumun Zağralar'ı istirdâdı üzerine Dersaâdet'e vuku'bulan hicret-i acizanemizde vuku'ât ve hadisât-ı meşhûdenin istimâ'ına gösterilen rağbet ve arzu-ı umûmiye mebni emir ve iradelerine inkıyâdı vecibe-i zimmet bildiğim bazı zevât-ı azâmın işaret-i alîyeleriyle bu 'Vak'a-i Zağra' nam tarihçem hikâye tarzında yazılmıştı. Yazılan parçalar henüz müsvedde halinde iken istihsah ve mütalâasına görülen rağbet-i umûmi risale şekline konmasını iktizâ ve bazı zevât-ı kiram tab' ve neşrini iltizâm eyledi. Derhal Maarif-i Umûmiye nezâret-i celîlesinden verilen ruhsata mebni vaz'-ı destgâh olunmak üzere iken Plevne vak'a-i müteallimesi zuhur etmekle her emel mübeddel-i elem olmuş ve bu risalenin tab'ı da geriye kalmıştı. Bununla beraber pek çok zevât-ı âliye istinsah etmekle neşr olunmuş ve mütalâa edenlerin tahsinlerini

kazanmıştı. Muharebe-i mezkûreye vukuf-ı tamı bulunan ümerâ-yı askeriyyeden bir zât-ı hak-gû eser-i mezbûru mütalâa ederek tesadûf eylediği sehviyât ve nekâisini tashih ve ikmâl maksadıyla verdiği izahât ve malumât-ı sahiha, ve serdar-ı ikrâm Merhum Abdi Paşa'nın Dîvân-ı Harb'e verip müehheren elime geçen lâyiha-i malûmesine ibtinâen yeniden tashih ve ta'dil, ve pek çok vukuât dahi tezeyyül edilerek iş bu nûsha keşide-i silk-i sûtûr kılınmıştır.

Eser-i acizi beyne'l-üdeba ele alacak kadar olsun bir meziyet ve fazileti hâiz değilse de münderecâtı câlib-i mütalâa olmuştur.

Mûsait bir zamanda tab' ve neşri hakkı ferzend-i ercümendim Topçu Mümtaz Yüzbaşısı Ahmed Necmeddin Ca'lallah u ahrâr-ı ah hayren min evlâh oğluma terk ve tevdi' ederek hat-ı destim olan bu mecelleyi kendisine yadigâr ve vesile-yi dua ve tezkâr kıldım...

Fî 5 Şabanü'l-muazzam sene 1314 ve

Fî 27 Kânûn-ı evvel sene 1312

Garka-i cûrm ü hatâ, hayır dua muhtâcı

Mustafazâde Hasanzâde Hüseyin Raci" (s.5-6)

Hüseyin Raci Bey, giriş kısmında, savaşın çıkış sebebini, alınan tedbirleri, Osmanlı Devleti'nin savaşa bakış açısını ayrıntılı olarak anlatır. Yazarın ifadesine göre, Rusya devleti, Kırım Savaşı'nda kaybettiği askeri şansını tekrar kazanmak için Panislavizm fikrini yayar ve Avrupa kıtasındaki memleketlerin ayaklanmasını sağlar. Avrupa'nın müdahale etmemesi sonucu, Hersek, Karadağ ve Sırp isyanları başlar ve Rusya Osmanlı Devleti'ne harp ilân eder. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Rusya'nın tekliflerini kabul etmeyerek son ana kadar savaşılması gerektiğini Meclis-i Umûmi'de kararlaştırır. Osmanlı hudutlarının kontrolü ve eksikliklerinin tespiti için Abdülkerim Nadir Paşa görevlendirilir. Fakat Tuna Nehri hakkında geniş bilgisi bulunan Tuna kumandanı Hüseyin Paşa'nın İstanbul'a alınması ve onun yerine atanan Atıf Paşa'nın zamanında Tuna'ya gelmemesi sonucu, düşman Tuna boğazını tutarak, önemli noktalara asker yerleştirir. Kısa sürede Tuna boyunca Osmanlı askerinin iki misli kuvvet yığarak, Dobruca tarafındaki kasabaları zapteder. Bulgarları'nda katılmasıyla kısa sürede

Balkanlar'da ilerlemeye başlar. Yazar, böyle bir durum karşısında, Osmanlı Devleti'nin tedbirsiz davranışlarını, halkın bilinçsizliğini şöyle ifade eder:

"Mesâibin takibi zamanında Serdâr-ı Ekrem'in manevrasına her taraftan müdahale olunarak plânlarını icraya meydan verilmedi. Esnâ-yı harpte başkumandanın azli değil tevbihini bile erbâb-ı âra tecvîz etmezken öyle nazik bir zamanda serdar-ı müşârûn-ileyh bilâ cûnha azl ile taht-ı tevkife alındı. Ve bir takım ikbâl-perest ve harîs şöhretlere meydan açıldı ve ümera beynine tohum-ı fesat saçıldı.

Düşmanın Zîştovi'den mürûrunu müteakip tertip edilen manevraların hükümsüz ve koca ordunun kumandasız kalması ve evvelce Balkanlar'ın muhafazasına tayin kılınmış olan Edirne'deki fırkadan güzide on üç taburun Ruslar'ın Tuna'yı tecavüz eyleyeceği bir sırada kaldırılıp Sohum'a ve neticesi akîm bir işe gönderilmesi Balkan hatt-ı ehemminin muhafazadan tahliye edilmesi erbâb-ı basiret indinde ağlanacak bir fâciyken Sohum ve Batum cihetlerinde değersiz ufak tefek nümâyişlerden görgüsüz safderûn ahâli neşelenmiş ve Tuna boyunda kuvve-i dâfiyanın noksanı ve mûnaât-ı tabiiyenin fıkdanıyla ümeranın hod-serâne harekâtından nâşi düşmana adem-i mukavemeti hud'a-i harbiye ve nâ-müstahkem koca Balkan'ın hâl-i tabiîsini tecavüzü mahal bir sed-i müteyyin zannetmişler."(s.12-13)

Ruslar'ın Tuna'yı geçerek Zîştovi'yi zaptedip birçok insanı katletmesine rağmen Balkanlar'a girmeyeceğini düşünen Miralay Hulusi Bey'in konuşmasını aktaran yazar, durumun vehametini de ifade eder:

"Müşârûn-ileyh Hulusi Paşa o gün Zağra'da esnâ-yı sohbet ve mübahatta Şıpka istihkâmını iki taburla muhafaza mümkün idüğünü ve Hayın Köyü Boğazı'nın fenn-i harpçe ehemmiyeti olmadığını beyân ile demişler ki: Vûkelâ-ı fihâm hazerâtı işi bilmediklerinden telaş ederler de biz de onların telaşlarından için telaş gösteririz. Ancak bizler işimizden kalırız. Efendim, telaş edecek bir şey yoktur; arkada Şumnu'da bu kadar asker varken Moskof budala mı Balkanlar'ı geçsin! Üç tabur asker buralarının muhafazasına kâfi iken Cenâb-ı Hak bize on iki tabur asker verdi, ne telaş etmeli? diyerek çocuklarca bile ehemmiyet-i müsellemler olan Hayın Köyü Boğazı'nı ehemmiyetsiz gösterdi; ve böyle ninni

ve manilerle hükûmet-i mahalliye ve ayân-ı beldeyi çocuklar gibi uyuttu!!!” (s.18-19)

İlerleyen düşman ordusu karşısında Osmanlı ordusunun durumunu, halkın telâşını, yapılan zulümlerin inanılamayacak derecede olmasını, yazar, canlı ifadelerle anlatır:

“Ehemmiyet-i zamaneye binâen Edirne'den tayın almayarak Zağra-i Cedîd'e aç çıkan taburlara kasaba-i mezbûrede çorba verileceği zaman aldıkları şiddet-i ta'cil emri üzerine çorba kazanları döktürülerek mezkûr cumartesi sabahı Şıpka cihetine acele hareket ettirilmişti. Asâkir-i merkûmeye yirmi ikişer deste fişek verilip zaten elbiseleri iki üç kat olmak ve şiddet-i hararet o gün derece-i intihada bulunmakla o dağ parçası şehbâzlar hazan-dîde yapraklar gibi yollara dökülüp kalmış, ve açlık susuzluktan pek çoğunun Eski Zağra'ya gelemeyecekleri yolculardan haber alındığından derhal İslâm ve Yahudiler'in genç ü dinçleri ve bazı ihtiyarca İslâm kadınları torbalarla ekmek ve destilerle sular yetiştirmiş. Ve çanta ve tüfeklerini yüklenip akşam ezanı güç hâl ile Eski Zağra'ya muvasalat olunmuşsa da yollarda dökülüp kalanlar bütün gece gelmeye çalıştılar. Ferdâsı günü gelecek askerin istikbaline daha mükemmel surette tedarik ve hazırlık görölüp hattâ Yahudiler bile mahsus araba dolusu ekmek ve katık ve sigara ve fiçılarla su çıkardılar, ve Zağra'ya üç saatlik mesafede ve konak mahallinde askere tevzi' eylediler ve muazzezen Zağra'ya isâl olundular. Bu vechile bir miktar daha asker geçip artık arkası kesildi. Kızanlık ve Şıpka'daki asâkirin miktarı da on dört tabur haber veriliyordu. Halbuki sekiz taburmuş.

Tırnovi'nin teslimini ve Zıştovi ve Servi ahâlisinin düşmandan gördükleri mezâlimi Tırnovi Nâibi Dersaâdet'e geçerken Zağra ve Kızanlık'da yana yakıla söylediğine inanılmayıp mûmâ-ileyhin cebânet ve vahşetine hamlolundu, ve hicret sevdasına düşen ahâli ise hükûmet tarafından men ile firar edenler bile yollardan çevrildi. Vâkı'a barbarlık zamanında bile hiçbir devlet-i zalimenin icra etmediği gaddarlıklar rivayet olunduğundan inanmamakta ma'zurduk; ne kadar gafilmişiz... Halbuki Rusya'nın bu defaki muharebesi kavâid-i harp haricinde ve adeta haydut ve eşkıya sıfatında bir harp ve Bulgarlar vasıtasıyla Balkan'ı zabt ve tecavüz olduğu hiss olunamamıştı...” (s.19-20)

Türkler'e dost gibi davranarak onların acılarını paylaştıklarını ifade eden Bulgarlar, Ruslar Zağra'ya girince onların Türkler'e yaptıkları zulümlere eşlik ederler:

"Kiliselerden muttasıl çanlar, çalınır ve silahlar köşe başlarında toplanırken fakirhaneye gidip evlâd ü iyâlimin ve komşuların mümkün mertebe helecanlarını teskin ve def ve çocukların, sokağa çıkmalarını men' eyledim; şiddet-i hümûmdan evde duramayıp civarımızda kâin rüştiye mektebine giderek nihâni bir mahalden i'dânın harekâtını seyretmekteydim. Düşman Kızanlık kapısından beş on süvari Kazak'ı ve komite, askeriyle birkaç bin Balkanlı Bulgar çapulcuları birlikte ve General Skobelev, önde olarak şehre girip rüştiye mektebi yanındaki cami-i şerif meydanında toplu bulunan eslihayı derhal Bulgarlar paylaştılar. Bulgar mektebi kızları yek renk beyaz elbiseleri lâbes ve başlarında, rengârenk kurdele ve çiçeklerle mütelbis olarak muntazam bir surette gelip deste deste çiçekleri, ve mahsusiye yaptırılan simit ve ekmekleri, General Skobelev'in üzengisini öperek takdim, ve Kazaklar'ı tatyîp ile seviçlerinden güya paskalya ve şenlik ediyorlardı. Her nasılsa rüştiye mektebi kapısı açılarak birkaç Balkanlı Bulgar delikanlısı içeriye girip bir hayli çiçek yoldular ve hain, hain bakarak çekip gittiler. Arkalarından kapı kilitlenmekle mektep-i mezbûre bu birinci istilâda Rus'un çerk-i pâyinden azâde kaldı; ama müehhiren herşey oldu. Kızanlık telgraf hattını pare pare edip ellerinde kangal kangal telgraf telleri ve küçük, büyük sokaklar dolusu Bulgar serserileri nara-i mestâne vurarak hükûmet tarafına geçtiler. Hükûmet ve telgraf ve rûsûmât dairelerini zapt ile zaptiyeleri mahbese ilka ve buldukları eşyayı yağma eylediler. Telgrafhane'nin cam ve çerçevelerini hurdahaş, ve rast geldiklerini dilhıraş etmişlerdir."(s.37-38)

Zağra'ya giren Ruslar, kasabayı yağmalayıp insanlara zulmetmektedirler. Evlerine kaçmak zorunda kalan insanlar, korku ve telaş içindedirler. Hüseyin Raci Bey, bu olaylar karşısında kendisinin ve etrafındaki insanların psikolojisini canlı ifadelerle aktarır:

"Fakir ü nâtuvân taaluâtla hane-i kemteriye kapanıp beklerirler ve güya, can alıp vermekle uğraşıyorduk. Gece saat dördte gaflet basıp oturduğum yerde biraz uyuyakalmıştım. Komşunun kapısını Bulgarlar'ın delâletiyle Kazaklar, daha doğrusu intikamcı Bulgarlar, kırmaktayken

beni uyandırdılar. Hanemiz halkı ağlaşır ve titreşirler ve kimi havf-ı can ile bayılır ve bazıları şaşırıp, kuyuya atlamaya çalışırlar. Irz ve can havliyle derhal cümlesini samanlığa çıkarıp samanlar içine sakladım. Komşudaki gürültü ve silah sesi de ilerleyip kadın ve çocukların acı acı çağırışmaları işitilince, dizlerim kesilip yere düştüm; itlâf olundular havfiyle kendimi kaybettim. Hükûmet varmış kıyasıyla kayın biraderim hükûmet konağına tazallum-ı hâl ve istimdada koştular! Böyle tehlikeli bir vakitte onları sokağa salıvermek mutlak şaşkınlık eseri idi. Her ne hâl ise merkûmlar birkaç mühlike geçirdikten sonra muarefeleri bulunan birkaç Bulgar'ın muavenet ve himayetiyle bir saat geçerek bilâ aman ve's selâme avdet eylediler. Mezkûr komşu kadınlar da bir Bulgar hanesine ilticâ ile halâs buldukları yine Bulgarlar'dan öğrenildi. O esnada yukarı samanlığa çıkmıştım. Güya on bin asker şiddetli muharebe edercesine dünyayı bir patırtı ve şamata tutmuş, bir girye işitiliyor ve henüz şafak da uç gösteriyordu." (s.39-40)

Müslüman halka yapılan eziyetleri, hapse girdiği zaman kendisinin ve oradaki insanların maruz kaldıkları işkenceleri çarpıcı tasvirlerle anlatan yazar, Süleyman Paşa komutasındaki ordunun Zağra'ya girmesinden sonra diğer tutuklularla birlikte hapis haneden çıkar. Bir süre sonra düşman ordusunun ilerlediği haberinin gelmesi üzerine kasabanın boşaltılması gerektiği söylenir. Süleyman Paşa'nın halka kasabayı boşaltmamalarını tavsiye etmesine rağmen, telaşa düşen halk, hiçbir şeyini almadan yola çıkar. Hüseyin Raci Bey, ailesinin o günkü telâşını şu şekilde ifade eder:

"Bizim çocuklar ayakkabılarını almadıkları gibi, ne altımıza serecek kilim ve döşek, ne yemek pişirecek tencere ve çömlek alınmış, ne de yolda su içecek maşraba ve ibrik konulmuştu. Hele kenar-ı şehirde, civarımızdaki askerler bir tencere ile bir abdest ibriği verdiler...." (s.90)

O günü mahşer gününe benzeten yazar, uğradıkları felâketten çıldıracak dereceye gelerek evlerini yakan insanların ruh hâlini ve kasabanın durumunu gözler önüne serer:

"Yevm-i mezkûrda hicrete kıyam eden ahâli artık biz gidiyoruz. Bize ev, mülk, lâzım değil; fıkır ü ilhânesiyle her tarafa ateş bıraktılar. O gece fakirhane ve civarı, umûm çarşı, kebir-i saat kalesi, varoş, alev içinde yanmakta ve

câbeha tûfekler patlamaktaydı! Garip değil mi ki şu manzaradan müteessir ve müteessif olanlar pek azdı!..."(s.90)

Her şeylerini bırakarak göç etmek zorunda kalan Zağra halkı, Edirne'de üç hafta kaldıktan sonra İstanbul'a gidebilir:

"Edirne'de bulunduğumuz üç hafta zarfında Dersaâdet ve Filibe'deki ihvândan ve Komanova müftüsü dâder-i ekremim Mustafa Efendi tarafından telgrafname ve Filibe eşrâfından Hocaâzâde Efendilerden ve ehibbâdan taziyet ve tesliyetnameler alarak müteselli oldum. Husûsen ecle-i rical Devlet-i Aliyye'den beyne'l-akran mümtaz ve serferaz bir zât-ı âlinin ailemizle beraber âcizlerini Dersaâdet'e bi't-telgraf daveti dil-i mürdemi ihya eyledi. Bunun üzerine Ağustos'un on altıncı günü şimendiferle Dersaâdet'e müteveccihen hareket olundu." (s.105)

Ruslar'ın Tuna'yı geçtikten sonra Zağra'daki halkın telâşını, Bulgarlar'ın işkencelerini, halkın göç etmesini bizzat yaşadığı için detaylarıyla anlatan Hüseyin Raci Efendi, daha sonra ana hatlarıyla 93 Harbi'nin Rumeli'de cereyan eden kısmını ve ordunun müdahaleleri hakkında bildiklerini anlatarak eserinin nesir kısmına son verir. 364 beyitten oluşan nazım kısmında ise hicreti, insanların yolda karşılaştıkları güçlükleri, İstanbul'da yaşadıkları sıkıntıları anlatır.

93 Harbi'nde yaşanan acıların birinci ağızdan anlatıldığı bu hatıra kitabı, tarihî öneminin yanında, sade ve akıcı üslûbuyla edebiyatımız için de değerli ve örnek bir eserdir. Yahya Kemal Beyatlı'nın eser hakkındaki değerlendirmeleri, kitabın önemini göstermesi açısından dikkate şâyândır:

"Türkçe'de bu nesir nümûnesi ayarında güzel bir parça görmedim. Muharrir işgâle uğramış bir Türk şehrinin hapishanesinden mahpusların zincirden boşanır gibi çıkışını naklediyordu, bu kadar. ... Bu kırâatin teessürü iliklerime kadar geçti, Zağra Müftüsü Raci Efendi doksan üçde, General Gorko'nun Eski Zağra'ya ilk defa nasıl girdiğini müslûmanların çoluk çocuk, kadın, ihtiyar nasıl kesildiklerini, sonra Süleyman Paşa ordusunun melekû's-sıyâne gibi yetişip Eski Zağra'yı nasıl kurtardığını, müslûmanların cehennemî bir mâtemden birden bire delice

bir sevince nasıl geçtiklerini, mağlûbiyetten sonra da ikinci ve son felâketi, İstanbul'a doğru o acıklı hicreti bütün sahneleriyle naklediyordu. Lâkin nasıl temiz, yavaş ve duygulu bir naklediş. Tarihçe-i Vaka-i Zağra'yı Faliş Rıfki gibi Türk nâsirlerine gösterdim. Onlar benden ziyâde hayrân oldular. Bu kitap Türkler'in vatan edebiyâtında en samîmî, yüksek bir şâheserdir."⁵

93 Harbi'ni anlatan diğer bir eser de, Hüseyin Raci'nin oğlu Necmi Raci tarafından kaleme alınan "Neler Çektik"⁶ adlı manzum eserdir. Yazar, "İfade-i Mahsusa" başlıklı bölümde, savaştaki zulümlerden, halkın çektiklerinden bahsederek, bu eseri neden yazdığını anlatır:

"Rusların 1293 seferinde Eski Zağra'ya istilâsı hasebiyle hanelerimiz dahilinde mahsuren geçirdiğimiz on bir günlük hayat-ı elîme, o zamanın azgın ve vahşi Bulgarları'nın Ruslar ile müttefikten ve müttehiden ahâli-i müslime hakkında reva gördükleri ve el'ân tasavvuru bile tüyleri ürperten, ruhu taklis eden, kalbi kemiren mezâlim ve fecâyî, bütün dehşetiyle pîş-i rikkat-i çeşmimde duruyor!...

En vahşi hûn-hârların bî- aman gaddarların, insaftan bî-nasib canavar (cânver)ların bile akla getirmedikleri, hattâ tahayyül edemeyecekleri eziyetler, işkenceler ile kolları bağlı olarak katledilen şühedâ-yı mazlûmin vatanın metrûk-ı ebedisi bî-keslerin, dulların sessiz sedasız eşkâbe-i hazin akıtması, öksüz ve yetim kalan nice binlerle masumların ve öyle canhıraş, feryâd-ı nevmidânesi elân gûş-ı tesadûf ve telehhüfûmden tanin endâz oluyor da o tesirât-ı elîmenin sevkiyle beni bî-ihtiyar:

Ne idi cürmü şîr-hârların
Mehd içinde olan nizârların
O sabiler o yaşta kaldı yetim
Beni giryân eder bu fikr-i elim

sözleriyle giryende ediyor... bütün mevcûdiyetim fecâyî-i sâbıkanın tahattürüyle titriyor...

⁵ Yahya Kemal, Cocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hatıralarım, İstanbul Fetih Cemiyeti, 3. baskı, İstanbul, 1986, s.148-149

⁶ Topçu Mümtaz Binbaşılardan Necmi Raci, Neler Çektik, - 1293 Osmanlı - Rus Seferi Fecâyî-i Hâtıratımdan -, (Hürriyet) Matbaası, Dersaadet, 1326, Fiyatı 40 paradır. Kitabın tamamı 20 sayfadır.

"Dost gadrında kanlı hançer ile
Pîş-i tahtında bir alay cellâd
Duruyorken şu seyf-i hümiyet
Parladı söndü şem'-i istbdâd"

....

Devr-i istibdâdın düşman-ı vatandan daha müthiş,
daha zalim hafiyelerinin meydan-ı zulm ve i'tisâfda
serbestâne at oynattıkları sıralardaydı ki mezâlim-i
mesbûkanın ve netice-i harb olarak vukua gelen hicretin
icap ettirdiği fecâyîin binde birini bile musavver olamayan
yüz on dört beyitten ibaret şu değersiz eseri "Neler Çektik"
nâmı altında yazmıştım.

Neler çektik neler bilsen elinden hasm-ı bî-dâdın
Zebûn-ı kahır olduk dest-i cellâd-ı istibdâdın

Eserim, sergüzeşt-i hazinimden bir parçadır. Vatanım,
düşmanım zir pâ-yı levsinde ezilmiş, halen yabancı ellerde
mürteiş ve naledâr bulunuyor... Hamdallah necm-i hüdâ-yı
hürriyet ufk-ı mesud-ı vatandan i'tilâ etti. Hevâyı saf-ı
serbesti derununda eşi'a-pâş neşat oluyor. Vatanın artık
mülevves ayaklar altında kalacağını, yabancı, zalim hûn-hâr
ellerden rehayâb olacağını kalbime, elem-gâh-ı
mevcudiyetime ilhâm ediyor...

....

Anaları ağlatan, babaları inleyen, zevcelere kan
kusturan, daha âğuş-ı mâderde iken bî-kes kalmış
masumları hûn-âbe-i iftirak akide mütevverim eden, zalim,
hûn-hâr, vahşi, merhametsiz müstebidlerin, canilerin artık
vücut-ı hebâit-i âlâdelerinin ortadan kalktığını müjdeledi. Bu
haber-i beşaret ile zulüm-dîde-gân-ı millet oh! diye geniş
geniş nefes aldı. Ben de sâgir-i hürriyetten aldığım neşve-i
cesaretle, şu küçük eseri saha-i intişâra vaz' ediyorum.
Eserim beyne'l-üdeba ele alınacak değeri haiz değildir.
Ancak ümid ederim ki hatâiyyât-ı mevcude, erbâb-ı liyâkat
ve iktidarın nazar-ı mûsamahalarıyla mestûr olur.

Eyüp: 30 Kânûn-ı evvel 1324" (s.2-6)

Necmi Raci, önsözündeki ifadelerinden ve metinden anladığımıza
göre, savaş sırasında henüz çocuktur. Rus ordularının ve Bulgar
gönüllülerinin Zağra'da ve çevresinde yaptıkları saldırı ve mezaliminin
kendisinde bıraktığı etkiyi mesnevî nazım şeklinde anlatmaktadır.

Yazar, "Esnâ-yı Muhasarada" (Eyüp, 20 Teşrîn-i evvel 317) başlıklı
şiiirinde Zağra kuşatmasını, "Harp ve Harpten Sonra" (Eyüp, 25 Kânûn-ı sâni
317) da Zağra'daki direniş ve Zağra'nın düşmesini, "Hicret" (Eyüp, 1 Şubat
317) de göç yollarında çekilen sıkıntıları, "Yolda" (Eyüp, 12 Şubat 317) isimli

şiiirde; kadın, çocuk, yaşlı ve hastalardan oluşan göç kabilelerinin yolda çektiklerini, "Pîş-i Muhâcir" (Eyüp 1 Mart 318) de gene yolda karşılaştıkları zorlukları, "İnâyet Ola!.." (Eyüp 12 Teşrîn-i sâni 319) da açlık ve yoksulluk içinde sıkıntı çeken insanların durumunu, hissî ifadelerle anlatır.

Necmi Raci, şiirlerinden oluşan bu kitabını, 30 Kânûn-ı evvel 1324 tarihinde Eyüp'te yazmaya başlamış ve 12 Teşrîn-i sâni 319'da bitirmiştir. Manzum bir hatıra olarak değerlendirilebilecek olan eserde yazar, özellikle göç sırasında yaşadıklarını ve gözlemlerini anlatır. Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerin çokça kullanıldığı eserde, dil de oldukça ağırdır.

Kronoloji sıralamasına göre incelediğimiz hatıralardan, 93 Harbi'ni anlatan bir diğer eser de Ahmed Muhtar Paşa'nın kaleme aldığı "Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sânisî"⁷ dir.

1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'nda başkomutan olarak görev yapan Ahmed Muhtar Paşa bu eserinde⁸ savaş sürecinde yaşadıklarını, gözlemlediklerini anlatır.

Eserden⁹ öğrendiğimize göre, Hersek Bosna umûm kumandanlığından Girit vali ve kumandanlığı memuriyetine tayin olunan Ahmed Muhtar Paşa, on iki gün Girit'te kaldıktan sonra, aldığı emir üzerine 12 Şubat 1292 (28 Şubat 1877) tarihinde İstanbul'a gelir. O gün Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan "meclis-i kebîr-i fevkalâde"ye katılır. Bu mecliste Rusya İmparatorluğunun hoşnutluğunu kazanarak savaştan vazgeçilmesini sağlamak için, Karadağ ülkesinin büyütülmesine karar verilir. Karadağ hakkında bilgisi olduğu için, bu konudaki görüşleri sorulan Ahmed Muhtar Paşa'nın verdiği bilgiler üzerine, Karadağlı komiserlerle görüşmeler yapılır.

⁷ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sânisî, -1294 Anadolu'da Rus Muharebesi-, Mekteb-i Harbiye Matbaasında tab' olunmuştur, Dersââdet, 1328, Kitabın tamamı 395 sayfadır.

⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sânisî, -Anılar 2-, Sadeleştirerek Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Yücel Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996

⁹ "Hayat Serüvenimin İkinci Cildi" anlamına gelen bu eserin birinci cildini, yaptığımız araştırmalar sonucunda bulamadık.

"..... Zopçe; ve Banan, ve Piva, ve Drobnak, ve Yezere nahiyelerinin bir vakitten beri Karadağ ülkesinden fark olmayıp oralarda hiçbir müslüman dahi olmadığı, ve sırf ahâli-i Hristiyanîye'yi hoşnut tutmak için devlet mahal bi-mahal içlerinden birisini reis nasbederek gûya oralarının zabıta memuru olmak üzere yerinin ehemmiyetine göre ona yüz ve iki yüz asâkir-i muvazzafa harcı verip cûmlesini bu suretle iâşe eylemekte, ve vergi nev'inden bir şey dahi almamakta olduğu, gibi olan vaziyetleri velhasıl hâl ü şarları tamamiyle izah edilerek bunların Karadağ'a terki, devletçe düvel-i muazzamaya verilen tashih-i hudud vaadini yerine getirmekle beraber, hem devleti bir bâr-ı azîmden kurtaracağı, ve hem de Ruslar'la beynimizde vuku'ı zaruret rengini almış olan harb-i beliyyesini bertaraf edebileceği şerh ve izah edildiğine binaen reis tarafından âraya müracaat olundukta, Şeyhülislam Hayrullah Efendi'den başkası birer birer hep bu reyde olduklarını, bildirmişlerdir. Gerçi Şeyhülislam'ın dahi vicdanen bu reyde olduğu şüphesizse de vâki' olan şu hareketi mücerred ihtiyatkârlık olup ancak avam-pesendâne birşeydi. Bunun üzerine Cevdet Paşa bana hitaben bazı sual irâd ederek cevabını aldıktan sonra Şeyhülislam'a dönüp: Ne buyurursunuz? dedikte: Evet, fi'l-vâki' öyledir, cumhura muhalefet kuvve-i hatadandır; ben de o reydeyim, demesiyle rey-i mezkûr ittihad-ı âra ile karargir olduğundan, keyfiyet mâbeyn-i hümâyûn başkâtibi olup hazır-ı bi'l-meclis olarak müzâkerâtı dinlemekte olan Said Efendi (ahiren sekiz dokuz defa sadrazamlık ve a'yan reisliği eden Said Paşa'dır) vasıtasıyla şifâhen arz-ı atebe-i aliye kılınması üzerine gelen irâde-i seniyye-i şifahiyede, mademki keyfiyet meclisce karargir olmuştur, benim de makbulüm olmakla, Karadağ Komiserleri'yle bu esas üzerine feth-i müzakerât için bizim komiserlerimizde intihab olunsun; diye buyurulmuş olduğundan, Hâriciye Nâzırı Saffet Paşa'yı birinci, beni ikinci komiser olarak intihâb eyledikleri cihetle derhal irâde-i seniyyesi de gelmiş olduğundan, iki gün sonra müşârûn-ileyh Saffet Paşa'nın konağında, Karadağlı komiserleri olan Bojo ve Istanko ile bi'l-ictimâ akd-i meclis olundukta, bu ve gerek bunu takip eden çend-i ictimada balâda zikrolunan Zopçe, Banan, Piva, Drobnak, Yezere, nahiyeleriyle beraber Nikşik ve İşkodra tarafından da Medon¹⁰ kalesi terk olunursa, Karadağlıların terk-i muhaseme edebilecekleri, komiserleri taraflarından kelâm-ı nihâi olarak bildirilmesi

¹⁰ Medon Kalesi, Podgoriçe Ovası'na nazır bir dağda, eski derebey kaleleri tarzında birşeydir.

üzerine, keyfiyet bâ-irâde-i seniyye Bâbrâli'de mün'akid Meclis-i Vükelâya konuldu." (s.3-5)

Karadağlı komiserlerle yapılan görüşmeler olumlu sonuçlanmaz. Bu arada Rusya'nın savaş malzemelerinde bozukluklar çıktığına dair söylentiler üzerine, Rusya'ya savaş ilân edilmesine karar verilir. Bu kararı doğru bulmayan Ahmed Muhtar Paşa, aldığı emre uyararak Erzurum'a gitmek üzere yola çıkar:

"Rusya Devleti'nin mühimmât-ı harbiyesinde fesat zuhur etmiş. Hattâ: sandıklarda baruta bedel kömür tozu bulunmuş; diye bir söz çıktıydı. Keyfiyeti ta'mik ettiğimde, bu söz Mahmud Celaleddin Paşa'dan çıkmış, ve ona da gûya bir Polonz söylemişmiş. Binâenaleyh Rusyalı'ya ilân-ı harp edip istihsal-i galibiyet etmeye, zaman pek müsait olduğundan, ka'ta fırsatı kaybetmemeliymiş!... Fesûbhanallah... Çed gün sonra Hâriciye Nâzırı Saffet Paşa ile, Mâbeyn-i Hümâyûn müşirliği sıfatına dahi hâiz olan müşârûn-ileyh Mahmud Celâleddin Paşa'nın odasında tesadüfen birlikte bulunduğumuzdan, bu kömür tozu meselesini açtığımda, müşârûn-ileyh bizi de iknaya çalışmıştı?... Saffet Paşa dedi ki: Canım onlar cephanesini hariçten tedarik ediyorlarsa , biz de hariçten alıyoruz. Onlara İsevî'dir, diye fenasını verip de bize Muhammedî olduğumuz için mi iyisini vermişler?... demişti.

...

Şu hâl tamamiyle reyimin hilâfına olduğundan ictimâ-ı ahîr için Hâriciye Nâzırı'nın konağına gitmemek ümidindeydim. Ertesi günü Bâb-ı Seraskerî'de Redif Paşa ve Serdâr-ı Ekrem Abdülkerim Paşa ile otururken, seraskere hitaben Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'nden gelen bir telgrafnamede: 'Londra'da mukîm-i saltanat-ı seniyye sefiri Musurus Paşa'yı İngiltere Hâriciye Nâzırı Lord Derby davet ederek, Rusya sefir-i fevkalâdesinin şimdi imzalatmak üzere getirdiği bir kıt'a protokolü hasbe'l-amâl İngiltere Devleti kabul ve imza edemediğinden, bu günden sonra Devlet-i Aliyye kendini Rusya devletiyle muharip bilmelidir' demiş olduğu beyânıyla , ona nazaran ifâ-yı muktezâsı bâ-irâde-i seniyye tebliğ olunur, denilmişti. Bu telgrafnameyi okuyunca artık İstanbul'da kalmayıp hemen merkez-i memuriyetim olan Erzurum'a çıkıp gitmekliğim lüzumunu hissettiğimden Redif Paşa'nın keyfiyeti bâ-telgraf Mâbeyn-i Hümâyûn'a bildirilmesi üzerine, çend dakika

sonra alınan cevapta: Bahriye Nezâreti'yle bi'l-muhabere Muhtar Paşa'yı yarın Trabzon'a götürmek üzere İzzeddin Vapuru Sirkeci önünde ihzar ettirildiğinden Anadolu ve Rumelice Serdâr-ı Ekrem ve Muhtar Paşa ile bi'l-müzâkere umûmi bir harp plânı tanzim olunarak, bu gece müşârûn-ileyhüma ile beraber Mâbeyn-i Hümâyûn'a gelinip takdim edilmesi irâde-i seniyye-i cenâb-ı padişahî iktizâ-yı âlisindendir; denilmişti. Onun üzerine, üç beş maddeyi hâvi umûmi bir harp plânı yazılarak, ertesi günü, birlikte götürölüp takdim edildi. Yazılan şey, hülâseten: Her tarafta müdafaa halinde kalınmak ve Donanma-yı Hümâyûn marifetiyle bahr-ı siyah bir düziyye taranılmaktan ibaretti. Ertesi günü, Sadrazam ve Hâriciye ve Bahriye Nâzırları ve Mâbeyn-i Hümâyûn Müşîri dahi beraber olduğu halde, mezkûr plânı huzur-ı hümâyunda okuduk. Ve ol vechile icrasına karar vererek çıktık. Ve ertesi günü vapura binmekliğim, ve ol vechile bir daha Mâbeyn-i Hümâyûn'a gelmekliğim irâde-i seniyye iktizâsından olduğu bana tebliğ olundu. Ertesi günü gittiğimde, ol vechile namlarına yapılmış ma'-mahfaza güzel bir çift rovelver tabanca ihsan buyurdular. Veda edip 11 Rebiû'l-evvel 1294 tarihine tesadûf eden 14 Mart 1293 tarihinde İzzeddin Vapuru'na binip Trabzon'a müteveccihen hareket ettiğimden, İstanbul'da bir ay kalmış oldum."(s.10-11)

Savaş ilân edilmeden Erzurum'a giden Ahmed Muhtar Paşa, orada bulunan ordunun taarruz edecek durumda olmadığını görür ve düşmanın taarruz edebileceğini düşündüğü bölgelerde gerekli tedbirleri alarak Kars'a doğru hareket eder. Yazar, savaşı objektif olarak aktarmak için, bütün resmî yazışmaları, telgrafları eserinde yayımlamıştır. Savaşla ilgili hemen bütün bilgileri bu belgelerden öğreniriz. Paşa'nın Seraskerlik makamına çektiği aşağıdaki telgrafname de savaşın gidişatı hakkında bilgi verir:

"Rusyalı'nın bu gün tecavüz-i hudud eylediği sabahleyin mücmelen arz olunmuştu. Sonradan dest-res olunan malûmata nazaran Gümrü civarında hududun müteaddid yerlerinden bu gün şafakla beraber tecavüz ederek, zaten kordonlarda perakende bulunan süvari ikinci alayından yüz elli kadarını kâmilan esir veya mahvetmiş ve ondan sonra ilerlemekte bulunmuştur. Miktar-ı sahîhi henüz anlaşılamamışsa da gerek süvari ve gerek piyadesinin külliyyetlice olduğu ileride Subatan'da bulunan Ahmed Muhlis Paşa tarafından bildiriliyor. Şimdi akşamdan sonra mûmâ-ileyh Muhlis Paşa livasından verilen işarete nazaran

düşmanın Şüregel'de vâkî Kars suyunu dahi müteaddid mahallerden tecavüz etmekte olduğu anlaşıldığından ve önümüzdeki ovalarda süvarisiz hareket kabil olamayıp elde muavene süvarisi olmadığı gibi şurada burada hizmette olan beş yüz nizamiye süvarisinden başka süvari bulunmadığından, ve Kars'ta yalnız otuz sekiz piyade taburu olup, bunlarda henüz talimsizce bulunduğundan, hüdân-gerde külliyyatlı süvari karşısında bir fenaliğe dûçâr olunmak üzere ileriki piş-dârin geriye alınması esbâbına teşebbüs olunmuştur. Ardahan telinin bugün peyda olan kırıklığı ve Beyazıd cihetinin, uzaklığı münasebetiyle haylice uğraşılmışsa da, o cihetlerin ahvâlinden henüz malûmat alınamamıştır. Fakat Şüregel'de bazı tüccarın, ve ötekinin berikinin idhâr eyledikleri, bu defa tahkik kılınan zahirenin nakliyatına ait vesait ikmal olunarak, bu gün kaldırılacağı sırada iş bu tecavüz vuku' bulmuş, ve bu cihetle mezkûr zehirleri dahi yedine geçirmiş olduğunu şimdilik arz eylerim.

[12 Nisan sene 93 –an- Kars]
Ahmed Muhtar" (s.53-54)

İstanbul'dan aldığı emir üzerine, kumandanlığa vekâleten İsmail Paşa'yı bırakan Ahmed Muhtar Paşa, İstanbul'a hareketinden sonra savaşın durumu hakkında şu bilgiyi verir:

"İstanbul'a hareketimden sonra devletin beyrinde 19 Kânûn-ı sâni sene 93 tarihinde Edirne'de imza olunan mütareke-i umûmiyyeye değin Ruslar Erzurum ovasında yerleşmiş, ve akd-i mütareke şerâitinden biri de Erzurum'un akd-i sulha değin muvakkaten Ruslar'a terki kaziyyesinden ibaret bulunmuş olduğundan, ba'de İsmail Paşa Erzurum'da bulunan askerle çıkıp kış kıyamet bir günde Erzincan'a gitmiş ve Ruslar'da Erzurum'a girmiş ve ba'del-musalaha herkes yerli yerine çekilip gitmiştir."(s.313)

İstanbul'a gelen Ahmed Muhtar Paşa, Yıldız Sarayı'nda yapılan toplantıya katılır. Orada Rus ordusunun Balkanlar'ı aştığını, bunun için Çatalca'da bir denizden diğer denize kadar müdafaa hattı kurulmasının kararlaştırıldığını öğrenir. Paşa, orada bulunanların kendisinden Çatalca hattına gidip oradaki görüşlerini bildirmesini istemeleri üzerine, bu şekilde karşılanmaktan dolayı duyduğu üzüntüyü dile getirir:

"Sübhanallah dokuz ay dağlar başında kar yağmur altında açık saçık enva' mehn ü meşakkate hedef olarak

yokluk içinde iş gören ve namus-ı devleti muhafazaya sa'y eden velillahü'l-hamd bir gûna kusuru olmayarak düşmanın adedinden pek dîn bir kuvvetle muzafferiyeti muzafferiyet üstüne kazanan bir başkumandana hoş geldin sa'yin meşkûr olsun gibi sözler şöyle dursun ne vakit geldin diyen bile bulunmadı. Eğer şöyle sıkıntılı bir zamanlarına rast gelmeseydim acaba ne muamele görecektim? Ve ilallahü'l-müşteka demekten başka çarem yoktu. İşte hazin-i kalple gece yarısından sonra haneme gelip geceyi geçirerek ertesi günü yani 29 Kânûn-ı evvel sene 293 aliyyü's-sabah şimendiferle Çatalca hattına gitmek üzere Sirkeci İskelesi'ne giderken tebeddül-i vükelâ vukû'unu yolda haber aldım. Meğer gece meclisimiz dağıldıktan sonra Edhem Paşa'nın yerine Hamdi Paşa sadarete, Mabeyin Başkâtibi Said Paşa Dâhiliye Nezâreti'ne ve ilh zevât azl ve tasyib edilmiş ve arkadaşım Yusuf Paşa'da Mâliye Nezâreti'nden bi'l-înfisâl Trabzon Valiliğine tayin kılınmışmış. Binâenaleyh Bâbîâlî'ye uğrayıp yeni sadrazamı gördükten sonra Sirkeci'den trene binip lâ-havl-hân olarak Büyükçekmece ve Hadımköy'üne vardım. Beygirim ve eşya-yı seferiyem İstanbul'a o gün dahil olacağı cihetle adam bırakarak onları vapurdan çıkınca yanıma celb ettim." (s.360-361)

Kırgınlığına rağmen görev yerine giden Paşa, oradaki faaliyetlerini de resmî yazışmalarla birlikte anlatır. Önemli bir savaşın başkomutanı olarak görev yapan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, eserinde bütün resmî belgeleri, telgrafları yayımlayarak, ordunun eksikliklerini, İstanbul hükûmetiyle olan ilişkileri, insanların savaşa bakış açılarını çok yönlü olarak görmemizi sağlamıştır. Bu nedenlerden dolayı eser, yakın tarihimizi aydınlatan önemli bir hatıra kitabıdır.

B. 1908 Sonrasını Anlatan Hatıralar

1908 inkılâbından sonra meydana gelen olayların en önemlilerinden biri de savaşıdır. Ülkede siyasi ve sosyal sıkıntıların yaşanmasına neden olan bu dönem savaşlarını anlatan hatıralardan, kronolojik sıraya uygun olarak inceleyeceğimiz ilk hatıra H. Cemal'in Balkan Savaşları'nı anlattığı "Yeni Harp"¹¹ adlı eseridir.

Bilindiği gibi, 1912-1913 yılları arasında devam eden Balkan savaşları, Doğu ve Batı cephesi olmak üzere iki cephede cereyan etti. Kasım ayı içinde her tarafta yenilen Türkler, Şükrü Paşa'nın savunduğu Edirne'yi Bulgarlar'a teslim etmek zorunda kaldılar. Fakat II. Balkan Savaşı'nda Edirne geri alındı. Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olan Balkan Savaşları'nda binlerce insan katliâma maruz kaldı.

Kitabın, "İfade" bölümünde yazar, bizim savaşlarımızdaki ruhumuzu anlatan kitaplar olmadığını, o maksatla yazılmış kitapların da ruhtan, gerçekten uzak birkaç sayfadan ibaret olduğunu, kendisinin böyle önemli bir noksanı tamamlamak için bu eseri kaleme aldığını belirtir:

"Seferberliğin ilânıyla bütün harbin devamı anında yazabildiğim hatıratın sahife-i siyahına sığınan esbâb-ı felâketi bu gün enzâr-ı ibrete vaz' ediyorum.

Bu kitap bir tarih-i harp değildir. Hakikî bir hikâye-i ibret ve bizde yaşayan bir ruhtur.

Osmanlılar asırlardan beri harp ettiler, esir oldular, esir aldılar, safahat-ı harbin her şeklini gördüler. Fakat hiçbir harpte yaşayan ruhu izah etmediler...Edirne'de muhasarada bulunduğum zaman askerimi teselli etmek ve muhitimin maneviyâtına hizmet etmek üzere bir kitap-ı ibret aradım.

¹¹ H. Cemal, Yeni Harp, - Başımıza Tekrar Gelenler -, Edirne Harbi, Muhasarası, Esâret ve Esbâb-ı Felâket, Şems Matbaası, Dersaadet, 1332, Her hakkı mahfuzdur. Kitabın tamamı 542 sayfadır. Fiyatı 10 kuruştur.

Münderecât: Seferberliğin ilânı, hudutlarda ne yaptık, Edirne'ye nasıl çekildik, Sofiler, Maraş hurûçları, mütarekeye kadar olan harpler, mütarekenin maneviyât üzerine tesirâtı, Edirne'den Bulgar trenlerinin geçmesi, ahâlinin, askerinin hâli, Bulgar beyânâmeleri, kat'-ı münasebât, tekrar harp, safahatı, kalenin sükûtu, hayat-ı esâretin sahife-i merâreti, Edirne'nin tekrar istirdâdı, Edirne kalesi ve vazifesi.

Kitapçılara müracaat ettim. Yekdiğerinin aynı, resmi ta'birât ile mâli tarihler gördüm. Plevne tarih-i harbini birkaç sahifeden ibaret buldum. Bir kalede, sancağın kudsiyeti vatanın uluvviyeti, noksanlarımız, ruhlarımız anlatıldı.

Bu kitap bir mektep çocuğunun anlayacağı bir lisân ile yazılmaya gayret edildi. Binâenaleyh bu hediyem hodbin olmayanlara, vicdanî düşünenlere, askercikler, mektep talebelerine mahsustur."

Bizde özellikle harbe ait hatıra kitaplarının bulunmadığını söyleyen yazar, bu eserlerin önemine binaen kendi eserinin değerini şöyle ifade eder:

Böyle harbe ait bir hikâye-i hakikat bize lâzımdır. Avrupalılar'ın terakkisine, uyanık olmasına hizmet eden esbâb onların itinâkâr hislerle meydana getirdikleri âsârdır. İşte ordumuzda ve Bulgar ordusunda bir çok ecnebî zâbitânı bulundu. Görüyoruz ki hepsi bir hatırat yazmışlar ve neşr de ettiler... Hiçbir zaman onların mensup olduğu milletler, bu gibi muharrirlere demez ki : Sen kitabında şahsî halinden bahsetmişsin? Kendini methetmişsin. Fakat bizde ma'teessûf kötü bir tarz-ı tefekkür var.

Mağlup biz, ibret alacak biz olduğumuz halde Avrupalılar bizden fazla bu harp için kitap meydana getirdiler. Biz ise şimdi asırlardan beri sahibi olduğumuz, defineler sarf ettiğimiz, hazineler feda ettiğimiz Rumeli'nden çıkarıldık. Bunun kadar bir inkılâb-ı kebir bizim için artık tasavvur etmek muhâldir.

.....

Bu kitap içinde elden geldiği kadar esbâb-ı felâket yazıldı. Milletin büyüklüğü, esaretin, mağlubiyetin gayr-i kabil tahammül merâreti silsile-i fecâyî'in enzâr-ı kari'ne arzında ifade cihetiyle vaki' hatalar taayyüb edilmez ümidindeyim. Şu halde temiz bir kalbe, bî-araf bir vicdanla hodbin-i efkârdan tecerrüdle her satırdan ibret ve düşmanımız için bir intikam fikri almak ve istikbâle hazırlanmak emeliyle besmele-hân olarak başımıza tekrar gelenleri evet şu hikâye-i askerîyeyi okuyunuz ve mütalâanızı okumaktan aciz dindaşlarımıza anlatınız kardeşlerim."¹²

¹² Ön sözden aldığımız bu alıntılarn bulunduğu sayfaların numaraları belirtilmemiştir.

Balkan Savaşları'nın çıkışı konusundaki görüşlerini yazar, "Mukaddime" kısmında şöyle ifade eder:

"Sükûnet-i hâl, fikr-i terakki ile yaşamak emelinde bulunan Osmanlılar Bulgar komitalarının Makedonya'da mazlumlara, İslâmlara, tatbik ettiği vahşetler, cinayetler karşısında sabûrâne hareket ediyor, yıkılan camilerin, sönen hanûmânların, giden kurbanların hatırâtıyla müteessir oluyor, Bulgarlar ise Avrupa efkâr-ı umûmiyyesine bu kanlı cinayâtı – Türk vahşeti diye – gösteriyorlardı. Böyle birçok kanlı seneler, aylar, günler geçti. Medeniyetten bir zerre-i nasibi olmayan Bulgarlar daîma çirkin feryatlarıyla Avrupa'yı aleyhimize sevke çalışıyorlar, ağlıyorlar, harp nidâ-yı tekrarıyla âlemi bîzâr ediyorlar.

Bulgarlar'ın İslâmlara karşı adâvet-i ezeliyyesi vardı. Yalnız başına ne yapacaktı. İttifak lâzımdı. Fakat Sırp'ların Bulgarlar'la muharebesi dolayısıyla aralarındaki zıddiyet mevcut iken bunlar nasıl ittifak edeceklerdi. Rumlarla Bulgarları'nda mücadele-i millîyesi her saat iştîdâd ettiği halde yekdiğerine ne gibi muavenet göstereceklerdi.

İslâmiyetin Osmanlı İmparatorluğu'nun mahvı için son derece bir gayretle çalışan ve İslavların hâmi-i yegânesi bulunan Ruslar bu emelin pişdârı oldu. Bu ittifak muhayyirü'l-ukûl vücûda getirdi."(s.3-4)

İyi bir gözlemci olan yazar, harp sırasında karşılaşılan güçlükleri, bu güçlüklerin insan psikolojisine olan etkilerini canlı tasvirlerle anlatır:

"Karakol tesis edeceğimiz mahalle geldik. İhtiyat mevki ve ileri mevâzi'i tayin edildi. Taburumuzun birinci bölüğü sıra kendisinde olduğundan ileri karakol bölüğü oldu. İhtiyâtta asker portatif çadırlarını kuruyorlardı. Yerler yağ ve basılınca çamur oluyordu. Tabur bu ıslak tarla içerisinde geceleyecekti. Silahlar dışarı çattırıldı. Herkes hiç olmazsa yağmurdan saklanmak için çadırlar altına girdi. Elbiseler tamamıyla yaştı. Donlar ayağımıza yapışmıştı. Havada üşütücü bir rüzgâr vardı. Rahmet hafif çiseliyordu. Hararetimiz var... Uyku göz kapaklarımızı kapıyor, fakat uyuyamıyoruz. Yer yoktu. İnsan çadır içinde başını kaldıramıyor. Bir tarafa dönemiyorduk. Üzerimdeki kürkû çıkarıp altına koymuştum. Titriyordum. Yüzbaşımın ayakları su içinde. Deve derisi çizmeleri çıkarmış, hizmetçi neferi Ali'nin taşıdığı eski bir beylik kilim parçasını altına sermiş,

ayaklarını kurtarmaya çalışıyor, yine rahmet son şiddetiyle yağmaya başladı. Rûzgâr çadırın kazıklarını söktü. Her cihet açıldı. İçeri su girdi. Altımız su içinde kaldı.”(s.34-35)

Kitabın birçok yerinde yaşanan olayları, kendisine gelen haberleri tarih belirterek anlatan yazar, “2 Kânûn-ı evvel” tarihli yazısında, savaşla ilgili aldığı olumsuz haberler karşısındaki duygularını dile getirir:

“Bu gün yine fena havadisler işitiyoruz. İstanbul’da karışıklık varmış, Canbolat Bey’in idam edildiğini Cahit ve Talat Beyler’in hapsedildiğini söylüyorlar!!... Vatanın görüldüğü şu tehlike karşısında bunların hapsi elbet bir esasa müsteniddir. Galip gelmiş olsaydık şüphesiz milletin meserretine Talat Bey de herkes gibi iştirâk ederdi. Hapsedilmek gibi bir buhran-ı isyan kimse göstermezdi. Ümmet-i İslâm Cenâb-ı Hakkın emanetine terk edilmiş. Her halde Kâmil Paşa Kabinesi’nin bir muvaffakiyetsizliği var!...

Payitaht içinde şu muharebe zamanında bu karışıklıklar nedir... Yâ Rab... Neticesini muhâkemededen bile korkuyorum... Cenâb-ı Hak bu millete acısın.”(s.151)

Vatanın hak etmediği kötü şartlarda bulunmasını hazmedemeyen yazar, duygularını samimi ve içtenlikle vatanla konuşur gibi dile getirir:

“Bu gece yine Edirmemiz’in içinde âhdan mütevellid bir fevâre-i ateşin parladı. Yine kim bilir hangi zavallının, bi-günahın âşiyâne-i hazîni ateşler içinde yanıyordu.

Tahammül ey mahzun millet elbet Osmanlı muzaffer olacaktır. İşte ey mâder-i vatan ben şimdi şu dakika toplar patlarken cevşîdimde senin için ağladım...ağladım...bak senin büyüttüğün askerlerinden bir mehmetçik ne diyor... nasıl söylüyor.

Çok şükür Ya Rab. Ben bizim topların böyle çok ateş ettiğini görmemiştim. Vatanım merak etme, bize güvenme... Biz senin için kanımız, canımızı feda ettik ediyoruz.

Ey sevgili vatanım, ey göz yaşlarımla sana hitap ettiğim anam!! Zafer yakındır. Seni muhakkak güldüreceğiz. Şimdi yine düşman topu patlarken sende bir inilti işitiyorum. Bu bana çok dokundu...bizi affet ... seni bu derdinden kurtaracağız. Düşmana tabyalarımızdan edilen bu şiddetli mukabele sana olan muhabbetimizin bir şahidi, en hakiki bir

şahididir. Yalnız sen inleme...çünkü ona dayanamıyoruz..."
(s.215-216)

Kitaplarda felâket olaylarını okuyan insanların genellikle okuduklarını hissetmediğini söyleyen yazar, belki de okuyucularının biraz daha duyarlı olmaları için şehre yapılan bombardımanı canlı, çarpıcı tasvirlerle ayrıntılı olarak anlatır:

"İnsanlar bir vak'a-i müellim, bir felâket-i hûnin okudukları vakit nadir olarak sahifeler, satırlar üzerinde tereddüd eder ve o manzarayı düşünebilirler. İşte şu yazılarda da kârlerimin o kadar düşünmeyeceklerine eminim. Ne olmuş dâne düşmüş, duvarları delmiş, birkaç nefer şehit etmiş!...

Fakat bunların tekrar sükûtuyla insanlarda hâsıl olan hâl ve heyecan pek hazin. Ben böyle bir şehrin bombardıman edildiğini tarihte okurken bir hatıra-i müthiş ile müteessir olacağım. Bu gün saat dokuzdu. Yine düşman kışlaya bombardıman yapıyordu. Attığı mermiyât kışla bahçesine, civarına düşüyordu. Fakat her günkü gibi bu dâneler Musabeyli istikâmetinden gelmiyordu. Şimdi kışlanın şimâl ciheti yani her tarafta büyük bir tehlike içindeydi... Düşman topunu "Dulluk'tan" atıyordu. Odada bulunan arkadaşların yanına gittim. Oturdum. Bulunduğumuz cephenin de şimdi pek tehlikeli olduğunu düşmanın Dulluk'tan attığını söyledim... Taburumuz kâtibi Mustafa Sabri Efendi yanımda bir sandalye üzerinde bulunuyordu. Bu havâdisime pek ehemmiyet vermediler. Size öyle gelir. Düşman topunu Musabeyli'den atıyor dedi. Bu anda top patladı. Dikkat et dedim... Hiçbir ses gelmedi. Bu bizim toplardı. İkinci defa patladı. Tekrar dikkat et... İşte...vıj...evet geliyor...Elimi kaldırmış mermi istikâmetini irâ'e ediyordum. Halbuki vızıltı bize yaklaşıyordu. Başımız ucunda güm...vrovv...çat... binanın yıkılması...elveda ey vatan, ey zafer, ey valide... Bir an içinde koca kışlanın yıkıldığını zannettik. Taşlar topraklar, tahtalar, cam parçaları her şey üzerimize düştü. Odayı duman kapladı. Dördüncü Bölük Yüzbaşı Şemseddin Efendi ile mülâzımı Mustafa Efendi üzerinde büyük kırılmaz kilitler bulunan dolaptan biraz yiyecek çıkarmakla uğraşıyorlardı. Hepimizde bir sükût-ı müte'eyyi... taş yağmuru. Müthiş gürültü kesildi, kâtip efendinin sesi çıktı. Ben de sağlandım. Ya diğer arkadaşlar. Odanın içi toz, duman kimse kimseyi görmüyordu. Bir sadâ binanın yıkıldığını söyledi. Ben pencerenin içine ilticâ ettim. Nihâyet kendimi zor dışarı

attım... İkinci bir mermi geldi. Fırka icrâhanesinde bir sağlam şişe bırakmadı.

Bizim bulunduğumuz mahalle düşen merminin bir küçük parçası yukarıda cesur Mahmut Çavuş'un yanına gelmiş onu şehit etmişti. Mecnûh Yüzbaşı Ferruh Efendi hikmet-i hüdâ kurtulabilmişti. Merminin nûfûzu şayân-ı hayretti.

Erzak çıkarmakla meşgul arkadaşlarımin yarım metre soluna ve karyola üzerine dânenin büyük bir parçası düşmüş, manevra sandığını ve karyolayı parça parça etmişti.

Haydi asker çadırlara emri işte bu gün kat'i olarak verildi."(s.298-301)

Eserin, "Bulgar Zâbitinin Şükrü Paşa Nezdinde Vürûdu" başlıklı kısmında yazar, Bulgar askerlerinin gururlu hallerini, esir askerlerimizin içinde bulundukları durumları, duygularını da ifade ederek çarpıcı tasvirlerle aktarır:

"Bulgar zâbiti gayet beşûş bir çehre ile arabaya kale kumandanı İsmail Paşa ile oturmuştu. Etrafa fehûr mağrur selâm veriyordu. Bu satırları yazarken yeis ü hüznümden kendime mâlik değilim. İntihar!...

Edime'de kitâl başlandığını şimdi haber aldık...Kenar mahallelerde pek fena hâller cereyân ediyormuş!...Başım pek çok ağrıyor... Her cihet Sırp Bulgar askerleriyle dolu... Bunların mağrûrâne yürüyüşleri, izzet-i nefsimizi ezen bed nazarları görülmeye tahammül edilmez bir azab-ı hayat!...

Alayımıza içtima emri verildi. Cephaneliklerde mavzer mermiyâtı hâlâ yanıyordu. Adeta bir muharebe taklidi oluyordu. Alayımız Karagöz istihkâmına doğru hareket etti. Bu cephede Sırp'lılar vardı. Yolda tevakkuf emri verildi. Akşam olmuştu. Bir olay kadar Sırp askeri silah çatmış, istirahat ediyorlardı. Askerlere ve daha sâir bir takım fena işaretlerle ekmek atıyoruz ve elli neferlerimiz bu büyük ekmekleri kapıyorlardı. Her ne kadar, askerimizin bu ekmek kapışları pek çirkinse de esir bir asker, günlerce aç kalmış, iki geceden beri bir lokma ekmek yememiş bir insan hiçbir şey düşünmüyordu. Ah!! esareti... Sırp'lılar akşam yoklamasına hazırlandı. Alay mızıkası çalmaya başladı. Musiki zâbitleri sivildi." (s.361-362)

Yazar, diğer cephelerde bulunan arkadaşlarından aldığı mektuplarla, olayı farklı yönleriyle görerek değerlendirmektedir. Bunlardan biri de, Maraş Cenûp Cephesi Numûne Alay Tabur Yaveri Nusret Efendi'den aldığı mektuptur. Burada da savaş, bütün gerçekliğiyle gözler önüne serilir:

"Asker (200) gramdan ibaret ekmek alıyor. Düşman tok biz aç. Onlar on iki saatte bir siperleri tebdîl ediyor bizim ise askerimiz zayıf bir kısmında dizanteri, ve yarası var... Biz her yerde top ateşinden müteessir oluyoruz onlar bu belâdan âzâde bir halde geride istirahatte... Karlar eridikten sonra Mart'ın onuncu günü düşman piyadesi ateşe başladı. Ve gecede bi'l-istifade ileriye sokulmaya başladı. Asker aldığı emir mucibince evvelâ ateş açmadı. Düşman yaklaştı. Birdenbire şiddetli bir ateş açıldı, düşman firara başladı. Ve hitam-ı harp ile hemen askerler siperlerden çıktı. İleri fırladı. İlk işleri olan düşman piyadesinin çantalarından ekmekleri almak oldu. Silahları toplandı.

Martın on ikinci Salı günü alafranga saat 5.5'da emirler, telgraflar, hafî-i mahrem gelmeye başladı. Fakat biz o kadar safız ki Rumeli'nin anahtarı olan Edirne Kalesi'nin sükûtunu beklemiyor, bu günden sonra yenecek erzakımız olmadığını bildiğimiz halde yine bilerek bekleyemiyorduk... Bunun için gelen emirlerden teslim, sükût manalarını çıkarmak vicdana muvâfık gelmiyordu. Bugün ileri hattan tel örgülerine doğru çekilmemiz emri verildi. Kırk sekiz satten beri siperin içinde patlayan tahrip dânelerinden şarapnel ve mermi yağmurundan şehit düşen yaralanan, bağırarak arkadaşlarına karşı diğer efrâd hiç bakmıyor, metânetlerini kaybetmiyor, şarabın tesir-i maddîsiyle ilerleyen Sırplar'a, düşmanlarına ateş açıyorlardı. Açlık, meşakkat askerlerimizi hiç vazifesini düşünmekten men' edemiyordu."(s.380-381)

Balkan savaşlarının anlatıldığı bu eser, başarılı bir hatıra kitabıdır. Asker, devlet adamı olarak hatıralarını kaleme alan yazarların birçoğunda, çoğunlukla resmî belgelere yer verildiğini, duygulara, gözlemlere çok önem verilmediğini görüyoruz. Bununla birlikte bu eserde gözlemler canlı, çarpıcı tasvirlerle verilmiş, duygular çok başarılı bir şekilde anlatılmıştır. H.Cemal'in, herkesin anlayabileceği sade ve akıcı bir dil kullanması, olayları hikâye ediş biçimi ve anlattığı konular Ömer Seyfettin'le benzerlik göstermektedir.

Bu konuyla ilgili inceleyeceğimiz ikinci hatıra, gazeteci sıfatıyla Tirol Cephesi'ne giden Ahmed İhsan'ın "Tirol Cephesi'nde, Ateş Hattında"¹³ adlı eseridir.

Gazeteci arkadaşlarının teşvikiyle, aldığı daveti değerlendirerek Tirol cephesine giden yazar, bu eserinde orada yaşadıklarını ve müşahedelerini anlatır. Cepheye gitmeden önce yaptığı hazırlıkları, bu konudaki duygularını yazar, şöyle ifade eder:

"Radovan matbuat yurdunda Avusturya'nın bütün harp cephelerini ziyaret eden gayûr meslektaşlarla görüştüm. Avusturya harp cephelerinin bizi ziyaret hususunda matbuat yurdu müdüriyyetinden vuku' bulan davet-i nazikâne üzerine bir Tirol seyahati icrasına burada karar verdim. Tirol (Tyrol) Cephesini ziyarete gideceğimi öğrenen muhterem arkadaşlardan icra eyleyeceğim seyahate müteallik pek müfid malûmat topladım. Bu gayûr adamların cidâl-i umûmi zamanında evvelâ seyr ü seferle, sonra kalem ile ettikleri hizmetlerin neferâtına vâkıf oldukça onların kadr ü kıymetleri nazarımda daha ziyade teâli eyliyor; sonra böyle kıymettar isti'datların bir araya toplanmasını ve onların mesai-i teşriiyesine teshilât-ı muavenet gösteren yurt müessislerini ayrıca teşekküre şâyân buluyordum.

İşte cephe-i harbi ziyaret hususunda edilen daveti kabul için meslektaşlarımın gösterdiği hüsn-i misaller bana büyük tesir etmişti. Cesur ve faal arkadaşlardan cesaret alıp Tirol cvelanını icra ve ikmâl eyledim.

Radovan 10 Eylül 1917" (s.5-6)

Cephede gördüklerini, geçtikleri yerleri, karşılaştıkları tehlikeleri canlı tasvirlerle anlatan yazar; uzun bir yürüyüş esnasında karşılaştıkları güçlükleri ve duygularını şöyle aktarır:

"Bir hayli yürüdük; ağaçların seyrek bir noktasına geldik, sağ tarafıma bakınca, pek yakında, 300, 400 metre mesafede düşman siperlerinin olduğumuz noktalara nazır olduğunu gördüm! Çünkü vücudumun seri bir ra'se ve

¹³ Ahmed İhsan (Tokgöz), Tirol Cephesi'nde, Ateş Hattında, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1917, Kitabın tamamı 87 sayfadır.

"Servet-i Fünûn Gazetesi'ne tefrika suretinde derc olunduktan sonra ayrıca kitap şeklinde tab' olunmuştur. Muharirîn bizzat cephe-i harpte çıkardığı 26 küt'a resmi muhtevîdir."

ihtizâza uğradığını itiraf etmeliyim, bu ra'seden henüz kurtulmuştum ki o siperlerden olan iki tüfek sadâsı ve sonra yükselen beyaz dumanı müteakip onu ve medîd mitralyoz şamatatı işitildi. Aynı zamanda bizden otuz metre mesafedeki ağaçların tepe dalları mitralyozun gönderdiği dânelerle biçiliyor, doğranıyor, yapraklar yere dökülüyordu.

Kont Demeran eliyle işaret verdi, görülmüştük, ateş bizedydi!

Hemen cesîm ağaç kütükleri arkasında yerde çömeldik ve sonra birbirini takip eden mitralyoz tarakalarını, şurada burada doğranılan ağaç dallarının kırılma şamatatını işiterek kemâl-i sükût ve heyecanla yürümeye başladık, durmak beyhudeydi. Ormanın keşif nekâtına dalmak, düşmana izi kaybettirmek ve mümkün olan sūr'at ile şu mühlik noktadan çıkmak lâzımdı!

Sellerin açtığı derelerden, gülle haferelerinden, dikenliklerden geçiyorduk... Bu tehlikeli ve endişeli yürüyüş yarım saatten ziyade sürdü; nihayet bir şose kenarına geldik, orada bombardıman ile kâmilten yıkılmış bir otel bakiyesi vardı; otel şu vadinin lâtif noktasına yapılmış, biraz evvel içinden heyecan ile geçtiğimiz bu koruluk, harpten evvel kim bilir ne kadar zâire teferrücgâh olmuştu!...

Şosenin sağ tarafına direkler dikilmiş; teller germişler, tellerin üzerine adam boyundan yüksek ve sık ağaç dalları asmışlardı. Bundan maksat düşmanın şoseyi uzaktan seçememesiydi. Ağaç dallarının arkasından yürüyoruz, Kont Demeran bize nasihat verdi:

- Henüz güneş gurub etmedi; şimdiki gölgelerimiz bile uzaklara kadar in'ikâs ediyor; düşman gölgemizi seçebilir, mümkün merteye ağaç dallarına yakın yürümeli ve fasılalı gitmeli!

Tam bir buçuk saat yürüdük. Hava serinlemişti; etraf lâtif ve zarifti. Fakat arkama döndükçe uzaktan düşmanın top mevzilerini ve yandan, asılı dallar arasından baktıkça sıralanmış düşman tüfenk siperlerini görmekten mütevellid asabiyet ile adımları hızlandırıyordum! Fakat yol yine bitmiyordu." (s.35-37)

Gittiği yerlerin kültürü hakkında karşılaştırmalı olarak bilgi veren yazar; Viyana'daki mahrumiyet karşısında İnsburg'daki bolluğu, rahatlığı anlatırken, seyahatten duyduğu zevki dile getirir:

"İnsburg meyve bolluğundaydı; ömrümde bu derece mebzûl ve ucuz ve leziz meyveye bir yerde rast gelmedim diyeceğim; bu sözüm hiç mübalâğa değildir. Viyana'daki mahrumiyete rağmen İnsburg otel ve kahvehanelerindeki lâtif sütleri ve sütlü kahveleri de ayrıca yâd etmeliyim; hâl-i sulhda Viyana'yı tanıyanların tahattur eyleyecekleri Viyana sütlü kahveleri muharebe hengâmında İnsburg'da aynı nefasette mevcuttu. Hele otelde taam meyanında verilen alabalıklar nefâ'is-i me'kûlâtandı. Bu tatlı et'ime ve leziz meyveler Tirol seyahatine başka zevk ve revnakla hitâm veriyordu." (s.86-87)

Zorluklarına rağmen Tirol seyahatinden memnun kalan yazar, şu ifadelerle eserine son verir:

"Eylül'ün 21'nci Perşembe günü sabahleyin saat 7'de İnsburg'dan hareket eden sür'at katarıyla ve Avusturya'nın en ruh-fezâ ve lâtif mevâkı'ından olan Salzburg tarikiyle Viyana'ya gelirken Tirol'de güzerân eden günlerin lezzet ve ehemmiyetini daha iyi takdir eyliyor ve bana böyle kıymettâr bir seyahat icrâsını temin eden Viyana askerî matbuat karargâhına kalben teşekkürler eyliyordum." (s.87)

Tirol Cephesi'ne yaptığı gezi sırasındaki anılarını anlattığı eserde yazar, bir gazeteci titizliğiyle olayları, gözlemlerini aktarmıştır.

Bu konudaki diğer bir hatıra da Falih Rıfkı Atay'ın "Ateş ve Güneş"¹⁴ adlı eseridir. Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye'de askerlik yapan Falih Rıfkı Atay, eserinin "Mukaddime" bölümünde, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum itibarıyla savaşa girmesinin ne kadar doğru olduğunu sorgulayarak, eseri yazış sebebi hakkında bilgi verir:

"Harbin ibtidâsından beri Sina Çölü'nde, Filistin ve Suriye'de birçok vukûat geçti. Üç yüz otuz senesinde Süveyş Kanalı'na hücum eden Türkler, evvelâ Gazze ve Beyre's-sab'a hattına, sonra Şerî'a Çölleri'yle Filistin ma'murelerine, en nihayet Amanos Dağları'nın eteklerine çekildiler. Belki harita üstünde bile takip etmediğimiz bu uzun macera, Anadolu'nun en büyük eserlerinden biridir.

¹⁴ Falih Rıfkı (Atay), Ateş ve Güneş, Nâşiri: "Halk Kütüphanesi", 1334, Kitabın tamamı 182 sayfadır. İç sayfada "İstanbul- Mahmud Bey Matbaası" yazısı bulunmaktadır.

....

Üç yüz otuz iki senesinden beri şu cümleyi dilimden düşürmüyordum:

-Artık ne veriyorsak, Anadolu'nun canından veriyoruz.

Dört buçuk senedir yoluma düşen vilâyetlerde sekiz defa seyahat ettim ve şu mutî' menbâın sekiz çatlaktan yavaş yavaş sızıp nihayet eridiğini kendi gözümle gördüm; kitalerle açlık onu iç tarafından ve sekiz cepheden daha ziyade harap etti.

Dört buçuk senelik işlerimizde bütün dertlerimiz ve çarelerimiz, kusurlarımız ve meziyetlerimiz, zaaflarımız ve kuvvetlerimiz var. Uluorta, yekpâre, yuvarlak sözlerle değil, gayet derin hesaplarla bunları araştırıp bulmalıyız. Şimdi hiç kimse de böyle bir heves görmüyorum ve son feci tecrübe senelerinin bile bizim için son ders olduğuna kâni değilim.

Şu küçük kitapta nesir yazan bir adam ne yapabilirse, onu yapmaya çalışacağım. Harpte ordunun bıraktığı iz yanında, bir de milletin bıraktığı iz var. Plânlar insanları hangi fedakârlığa davet etti? İnsanlar bu davetin arkasından nasıl gitti ve kendilerini ne kadar feda ettiler? İşte memleketin sanatkârları milletin bıraktığı bu izin peşinde yürür ve yol üstünde unutulup kalmış isimlerle menkıbeler arar." (s.5-7)

Kitabın içeriğini ve amacını ise yazar, şöyle anlatır:

Suriye ve Filistin'de cephelere, şehirlerden az temas ettim. Eğer milletin eseri bende ruhuma işleyen bir hürmet uyandırmasaydı, harp kitabını hiç yazmayacaktım. Yalnız seyahat notlarımın üzerinde çalışacaktım. Fakat şimdi buna lüzum hissediyorum. İşittim ki harpte üç milyon insan kaybetmişiz. Bu bedbaht adamların cesetlerini şimdiki hudutlarımızın ne kadar ötesinde bıraktık! Birkaç yeni devlet, kanları henüz kuruyan Türk na'şları üzerinde taç giydi. Öyle tali'siz ölüler ki ne isimlerini, ne mezarlarını biliyoruz. Ben ateşte ve güneşte can verenlere, en hafif yağmurlarla silinecek, bir kitabe kazıyorum.

Hatıralarımı zorla topladım. Çünkü aylardan, senelerden sonra hepsi soluk, za'if, cansız kaldı, fakat böyle hallerinde bile hiç olmazsa sanatın henüz gidip görmediği gibi bir toprağın haberi, kokusu ve müjdesi var!

Daha faydalı olsun diye payitahttan Kanal'a kadar bütün yol üstünü yazıyorum. Çölün anlayabildiğim kadar coğrafyasından, öğrenebildiğim kadar hayatından bahsettim. Kitapta birçok ehemmiyetsiz, meçhul isimler geçiyor. Bu isimleri ayrı ayrı gösteren bir haritayı da cildin sonuna ilâve edeceğim.

Büyükada- 15 Teşrin-i sâni 334" (s.11-12)

Suriye'deki karargâhına gitmek üzere 1331 Nisanında İstanbul'dan ayrılan yazar, bu seyahatin ne kadar zor şartlarda gerçekleştiğini göstermek amacıyla; geçtiği, konakladığı yerleri, tanıştığı gördüğü insanları ayrıntılarıyla, canlı tasvirlerle anlatır. "14 Nisan" tarihli yazısında Falih Rıfkı'nın vagonunda bulunan insanlar hakkındaki gözlem ve yorumları şöyledir:

"Cülûs sabahı donanmış ve sakin evler arasında İstanbul'a veda ettik. Üçüncü mevkiden başka herşeyden memnundum. Anadolu treninde aşağı sınıfta seyahat etmek bir azaptır, yük vagonundan artan eşya üçüncü mevkiye, buradan artan insan yük vagonuna konur. Yanıma gelen her adam kendinden ağır, yatak, battaniye ve erzak torbasıyla kabarmış bir yük getirdi. İstanbul'dan çıktıktan sonra acı kokulu kaçak tütün içen, kesik bir başın gözleri kadar manâsız ve boş bakan, patiskadan kese, bezden cüzdan, mendilden sarık taşıyan, yüzlerinde kıymetli bir çerçeve gibi, daima bir iki santim sakalla gezen, esneyerek sual sorup gerinerek cevap veren köy sınıfıyla, esnaf ve nefer takımıyla baş başa kalmıştım.

Bulduğum vagon bir hasta pavyonundan farksızdı: Karşımda tifo nekahetinde bir redif, yanımda dizanterili bir nefer, ilerde sancıdan kıvranan bir tüccar... Gözler, son damla yaşını yeni döküyor, dudaklar, bir ızdırap sesinden yeni çözülüyor, yüzler, pek fena bir korkunun sarılığından yeni kurtuluyor gibi. Huduttan veya hastahaneden atılan bu insanlar, yataklarına yahut hazırlanmamış mezarlarına gidiyorlar.

Kompartımanın başka bir tarafı, dizlerinde torba, çanta, bohça, başlarında fes, kalpak, kabalak, sarık, ayaklarında dolak, çorap yahut yalnız ayak taşıyan cins cins köylülerle dolu..." (s.17-18)

Falih Rıfkı Atay, eserde olaylardan çok cephedeki genel durum, askerlerin karşılaştıkları güçlükler karşısındaki dirençleri ve psikolojik

durumlarına yer verir. Özellikle su sıkıntısının yaşandığı çölde, yağmurun yağmasını su ihtiyacını karşılamak için fırsat bilen kumandanlığın aldığı tedbirleri anlatan yazar, savaşın ne kadar zor şartlarda gerçekleştiğini gözler önüne serer:

“On seneden beri yalnız sefer zamanı Tiye sahrasına yağmur düştü. Ordu kumandanlığı her tarafa emirler gönderip yağmur sellerini tevkif ettirdi ve sedlerle toplattı. Kumandanlığın ikinci bir emri her insan için yirmi dört saatte bir matara suya izin veriyor ve fazla su için birikintilere tecavüz edenleri pek ağır cezalarla tehdit ediyordu. Yalnız kumandan, büyük bir ordu içinden tek bir kişi, yüzünü yıkamak için ikinci bir matara su kullanmak hakkına mâlikti. Ordu kumandanı kendi karargâhı ümerâsından birinin haftalardan beri su görmeyen yüzünü yıkamak için yalvararak istediği bir matara suyu esirgedi. Her parça su en tehlikeli cephaneliklerden daha fazla bir itina ile ve kat'i emir almış süngülü neferlerle muhafaza edilmiştir. Bu ufak hafıralar bin nev' böcek, mikrop ve daha bilmem nelerle doluydu. Hattâ bir gün ordu kumandanının yaveri pek pis bir çukurdan matarasının kadehini doldurmuştu, suyun rengini ve içini gören doktor:

- Sıhhiye reisi sıfatıyla sizi bu sudan içmeyi men ederim, dedi.

Kadehi dudağına kadar götürün zâbitin kurumuş ve rengi erimiş gözlerinde infî'al, bir ateş gibi, yandı, bu kim bilir hangi ölümü getiren kadehi damla damla, serinliğini ruhunda duyarak içti... Ve bu bir içimlik su ancak içindeki haşerâtı ıslatmaya kâfiydi.” (s.58-59)

Diğer cephelerde bulunan arkadaşlarının savaşla ilgili notlarına yer vererek, kendi bulunduğu cephenin dışındaki cephelerin durumunu, oralarda yaşananları da anlatan yazar, 1330 senesinde ilk keşif seferine giden bir zâbitin defterinden aşağıdaki notları aktarır:

“Temmuz nihayetlerinde, soğuk memleketlerde bile güneşin saltanat sürdüğü günlerdi. Gölgekte elli beş derece hararet buluyordum. Bez çadırımın içinde, ateşte ısınmış tuğla içinde gibiydim. Casus korkusundan تنها, gölgesiz yerlerden geçiyordum, yüzüm yandı, ellerimin derisi kabardı.

...

Herkese eli silahında, en küçük şüpheye karşı ateş etmeye hazır; etraf odunlarla muhat, bataklık yapışkan ve pisti. Kalın bir hurma dalına dayanarak yürüyordum. Kanala yaklaştıktan sonra yüz üstü yatıp bir müddet önümüzü tarassud ettik.

Bedeviler ber-mu'tad tulumlarını nefesle şişirip silah ve esvaplarını koydular, üstüne bindiğim tulumları çekerek sakın sakın yüzmeye başladılar. Bir aralık su üstünde bir düdük öttü, birkaç projektör yandı, keşfedilmek tehlikesinden yüreğimin yandığını duydum.

Karşı çıkar çıkmaz filave ağaçlarının altına serilip tekrar gözlerimizle karanlığı delmeye uğraştık, görmek için aydınlık ve görülmemek için zulmet lâzımdı. İçimize tekrar emniyet geldikten sonra karnımız üstünde sürünerek Nil'e, sonra öteki sahile geçtik, evvelâ telefon tellerini kestirdim. Dinamitleri münasip fasılalarla raylara koyduk ve ateşleyip olanca sür'atimizle Nil ve kanalı aşarak gözlerimizi, infilâk istikametine diktik. Bu sırada İkinci Mısır sahilinden bir devriye geçti, ateş ettik, mukabele ettiler, arada birden tren sesi duyuldu, fakat işti'âl bir saniyede bütün bu sesleri boğdu. Artık kaçmak zamanıydı: Nöbetçi bıraktığımız iki bedevîyi göremedik, şeyh köpek, diğer bir bedevî tilki sesiyle onları davet ettiler, on dakika sonra birleşip tekrar hecinlerin son hızıyla mesafelerden süzülüp gittik.

.....

Fakat nihayet bu nev' sergüzeştleri bekleyen fena âkibetler geldi: Üç ufak vak'anın birinde yaralandım, birinde şeyhi, güneş ve ateş günlerinin sevgili yadigârını kaybettim, birinde bacağım yok oldu...

İngilizlerin kanalı temizleyen üç motorlu makinesinin tahribine memur olmuştum. Kanaldaki seyr ü sefer için bu makinelerin yirmi dört saat işlerinden kalmaları bile büyük bir zarardı.

Ayırdığım bedevîlerle Kap istikametine gitmiştim. Su taşırılan arazide hiçbir devriye izine rast gelmemek bize mu'tad muvaffakiyetlerin müjdesini verdi. Ön ve yan taraflara ikişer nöbetçi koydum, yanımda kalanlarla en kuru güzergâhtan kanala doğru yürümeye başladım. Sudan yüz metre uzakta bedevînin biri durdu:

- Efendim, dikkat! diye haykırdı.

Karanlıkta bir İngiliz nöbetçisi görmüştü. İkinci bedevî:

- Kimıldamıyor, odun olsa gerektir, dedi.

Karşımızdaki gölgenin nöbetçi mi, yoksa odun mu olduğunu düşünürken üzerimize şiddetli bir yaylım ateşi geldi. Yerlere atılıp ateş görünen noktalara mukabele ettik. Biraz sonra ateşlerini kestiler.

- Kaçıyorlar, yetişelim! diye yanımdakileri ikaz ettim.

Kimi belinden kılıcını, kimi kabza bıçağını çekerek karşıya atıldılar. Ben devesine bir türlü binemeyen bir Hintli'ye yetiştim, tüfeğinde takılı süngüsüyle kolumda bir yara açtı, bu sırada tabancamı sıkabilmişim.

Artık makina hülyası suya düşmüştü. Bedevîler Hilâl-i Ahmer'in verdiği sargı ile yaramı bağladılar.

Avdet ederken Romalılar zamanında bir hakim'in yaptığı kasr harâbesine yaklaştığımız zaman bedevîler el çırparak, kaside söyleyerek, hecin üzerinde raks ederek bizi istikbâl ettiler. Fakat bu sefer şehit verdiğimiz iki bedevîden ve teşebbüsümüzün hiçbir netice vermemesinden me'yus olmuştum." (s.92-95)

Çöldeki son durum hakkındaki bilgileri, yazarın, bir arkadaşının defterinden aldığı notlardan öğreniriz. Askerin "332 Temmuz" tarihli yazısı, mağlubiyete uğramış bir insanın üzüntülerini ve duygularını ifade eder:

"Romaî Harbî'ni şu birkaç kelime ile anlatabilirim: Fâik kuvvetler karşısında adım adım mağlubiyet...

Yine kumlar üstünde isimsiz ölümler ve muvakkat mezarlar bıraktık. Zaten harplerimizin bütün tâlîî bu değil mi? Daima yabancılar bizden çok biz yabancıardan cesuruz.

Buradaki temmuz dünyanın bütün temmuzlarından sıcaktı. Kıt'alar ağır, yorgun, hasta yürüdü. Vaktiyle peygamberler mi çölden geçmişler, çölden geçenlere mi peygamber demişler? Kendi kendime bunu düşünüyordum.

Katiyye neşesinden sonra bu vak'a acı geldi, mademki biz zahmet çekiyoruz, kanlarımızın kuruduğu kumlar

üstünde başka adamların tebessüm etmesine ne lüzum var?

Dün kıt'asından geri kalmış bir nefere rast geldim, ağırlığı on defa daha ağır, esvabından, kundurasından, atından başka üstünde ne varsa hepsinden müştekiydi. Geçerken bana döndü:

- Bir su doldur hemşehri...

Temiz bir bardak içinde berrak bir su verdim, birkaç kadeh içti.

Dudaklarının kenarından sızan su, kaç gündür çenesinde biriken tozu ince çizgileriyle yarıyor ve çamur hatları vücuda getiriyordu. Uzun bıyıklarından, ve uzamış sakalından akan suları avucuyla silerek:

- Canına değsin, burası Kerbelâ... dedi." (s.118-119)

Türk ordusuyla İngiliz ordusunu maddî olanaklar açısından karşılaştıran yazar; aradaki büyük fark karşısında endişelerini, Türk askerinin içinde bulunduğu durumun belirsizliğini ifade eder:

"Cepheye birinci taarruz 332 martı nihayetlerinde, ikinci hücum aynı senenin nisan ayında oldu. İngiliz ordusuyla Türk ordusu arasındaki tezat şimdi daha derindi. Bizim suyumuz, erzak ve levâzım nakleden kollarımız, fırkaları hareket ettiren canlı vasıtalarımız İngilizlerin müreffeh nakliyat şebekelerine, semiz atlarına karşı hiçbir şey değildi. Tren İngilizler'le beraber kanaldan cepheye kadar yürümüşü.

Demir yolunu takip eden su yolları İngiliz siperleri içinde açılmış musluklardan Nil suyu veriyor, konserveler bir siper yemeğiyle bir Londra evinin seffiresini müsavi bulunduruyordu.

.....

332 senesi nisan ibtidalarında, o vakit Tell el Şeri'a 'da bulunan Sina cephesi kumandanlığı karargâhına gittik. Tren gece karanlığında yürüdü. Sabah erken bir saatte Şeri'a istasyonuna geldik. Dört taraf boş, sakin ve dümdüz kumdu, yere ayak bastığım vakit uzaklardan تنها bir top sesi duyuldu:

- İngiliz Gazze'ye ateş ediyor, dedik.

Topların bu kalın ve kuvvetten düşmüş sesleri çok derin bir kuyu içinden işitiliyor gibiydi.

Önde kumandanla zâbitlerinin uzun fasıllı çadırları, yanda yine uzun fasıllarla tek tek yerleştirilmiş cephanelikler, karargâha giden yollar üstünde ahır çadırları, her çadırın yanında bir teyyare deliği.... İngilizler'in bir adeti var: Bizim teyyareler onların karargâhına hücum etmedikçe mukabele etmiyorlar. Fakat üç yüzüncü teyyare bölüğü her gün birkaç kere kanatlarını açtı, teyyare zâbitlerimiz şen, asil, cesur adamlardı. Hemen bir senedir hiçbir şey ziyan etmemiştik, bazen filomuz cephe üstünden demir yoluna kadar gitmiş, su borularını el bombalarıyla atmıştır. Çölde mitralyozlarıyla hücum eden süvari müfrezelerime karşı muharebe edenler bile oldu.

Öğleden sonra topçu siperlerine gittik. Otomobil Tell el Şeri'adan biraz sonra yoldan çıkıp muhtelif arazi dalgalarına girdi. Top mevzilerinden ufukta atlarını otlatan İngilizler'e baktım. Bu atlılar toplarımızın hedefinden pek uzaktı, taciz için bir mermi attılar, merminin dumanı bütün süvarileri ufuklara dağıttı.

Siperlerde yarın, başka bir gün karşı toprakları kaplayıp gelecek kuvvetleri bekleyen neferlere baktım, hepsi sessiz, kendi kendilerine kim bilir hangi hatıralarla dalgındı. Ne vaziyetlerinin ehemmiyetinden, ne kahramanlıktan, ne kahraman olacakları veya ölüp gidecekleri istikbâl gününden bahsettiler. Şimdi düşmanı havada ve ufukta gören topçularla uzaktan uzağa Gazze'nin mütemadi top gürültülerini dinledik. Cephe denizdeki bir ucundan bir kaza ile parçalanırsa bunlar ne yapacaktı? Gittikçe yaklaşan ve bir yangın gibi sirâyet edip gelen bu sesler altında ateş ve ölüm nöbeti beklemek harp etmek kadar zor değil miydi? Tabiat burada o kadar renksiz, o kadar ıssız ve nihayetsiz ki insan kendisinden ve köyünden ve ölümünden başka ne düşünebilir?" (s.126-128)

Çok fazla kayıp verdiğimiz halde mağlup olduğumuz Birinci Dünya Savaşı sırasında asker olan Falih Rifkî Atay, bu eserde kendisinin ve arkadaşlarının hatıralarını sade, anlaşılır bir lisânla kaleme almıştır. Nihad Sami Banarlı'nın eser hakkındaki görüşleri, "Ateş ve Güneş"in Türk Edebiyatı'ndaki yerini ve önemini göstermesi bakımından önemlidir.

“... İlk şöhretini Ateş ve Güneş isimli eseriyle kazanan Falih Rıfkı Atay'ın nesir lisânımızın tekâmülünde ve bilhassa Cumhuriyet'ten sonraki Türk seyahat edebiyatının inkişafında inkâr edilmez bir mevkii vardır... Muharririn 'Çöl ordusunun kahramanlık ve ızdırap hikâyeleri' diye tarif ettiği bu eser, o çağlar nesri için ileri bir hamle ve büyük bir ümit değerindedir.”¹⁵

Türk toplumunda derin izler bırakan savaşları anlatan bu hatıra kitaplarında, halkın çektiği sıkıntılar, devletin içinde bulunduğu güç durum bütün ayrıntılarıyla anlatılmış , yazarların savaş hakkındaki genel yorum ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. Bu eserler, savaşların her dönemde insanlar üzerinde bıraktığı yıkıcı etkiyi gözler önüne sermesi açısından önemlidir.



¹⁵ Nihâd Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, s.1240

V.BÖLÜM

DEVLET ADAMLARININ KENDİ İCRAATLARIYLA İLGİLİ HATIRALAR

A. İcraatları Anlatanlar

Sultan Abdülhamid döneminde üst düzey yönetici olanlar, 1908'den sonra görevlerini iyi kullanamadıkları, devleti güç duruma düşürdükleri gerekçesiyle tenkit edilirler. Bu nedenle devlet adamları, görev yaptıkları dönemdeki faaliyetlerini gerekçeleriyle, resmî belgelerle anlatmışlar ve eleştiriler karşısında kendilerini savunmuşlardır.

Kronolojik bir sıralamaya göre bu konudaki ilk hatıra, Bahriye Nâzırı Hasan Rami Paşa'nın görev yaptığı dönemin değerlendirme ve savunmasını yaptığı "Hatırât"¹ adlı eseridir. Sultan Abdülhamid döneminde, deniz kuvvetleri ciddi bir kriz geçirir. Bahriye Nâzırı olan Hasan Rami Paşa, bu eserinde görev yaptığı sürenin değerlendirmesini ve kendi savunmasını yapar. Bu eseri sadeleştirerek günümüz harflerine aktaran uzman Sebahattin Öksüz'ün değerlendirilmeleri, o dönemdeki donanmanın durumunu ve görev yapan kişilerin yetersizliğini göstermesi açısından önemlidir.²

"Osmanlı İmparatorluğu'nun son derece çalkantılı ve güç bir dönemi olan ve tarih sahnesinden çekilişinin hemen öncesinde 19. yüzyılın ortalarından başlayarak 20. yüzyılın başlarına kadar uzanan yıllar Osmanlı Donanması'nda da aynı güçlüklerin yaşandığı bir dönem niteliğini taşımaktadır.

.....

Sultan Abdülaziz'in 1876'da azli ve Sultan V. Murad'ın kısa süren padişahlığı sonrasında aynı yıl tahta çıkan Sultan II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı İmparatorluğu Donanmasının çöküşünün çok belirgin örneklerini bünyesinde barındırmaktadır.

¹ Hasan Rami, Hatırât, c.1, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul, 1324, Kitabın tamamı 119 sayfadır.

² Bahriye Nâzırı Hasan Rami Paşa, Hatıralar, Cilt 1, Çeviren: Sebahattin Öksüz, Arşiv Uzmanı, Düzenleyen ve Basıma Hazırlayan: Coşkun Güngen, E.Dz.Kur.Alb., Dz.K.K.İği Karargâh Basımevi, Ankara, 1997, (s.V-VII)

Dönemin Bahriye Nazırları; Kayserili Ahmed Paşa, Hasan Hüsnü Paşa ve Hasan Rami Paşa'dır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Karadeniz Filo Komutanı olarak görev yapan Hasan Hüsnü Paşa, bu harp sonrasında Bahriye Nâzırı olmuş ve aynı görevi 1907 yılına kadar sürdürmüş, kendisinden sonra Bahriye Nazırlığı görevine Hasan Rami Paşa getirilmiştir. Padişah yaverliği de yapmış olan Hasan Rami Paşa, 1886 yılında Akdeniz Filo Komutanı olmuş ve 1897 Osmanlı Yunan Harbi'nde bu görevi sürdürmüştür.

'Hatıralar'da belirttiği gibi, Osmanlı-Yunan Harbi'nde Donanma'nın yıllarca Haliç'te bağlı kalmasının da etkisiyle subay ve erlerin büyük ölçüde eğitimsiz olmalarının yanı sıra, Sultan Abdülaziz döneminde yaptırılan gemilerin de bakım ve onarımdan yoksun olmaları sebebiyle görev yapamaz duruma düştüğü açıkça bellidir. Daha Haliç'ten çıkarken kazanları patlayan, su alan, çeşitli arızalar gösteren, topları yetersiz ve ısıldıkları eksik olan, kısaca barış döneminde harp için hazırlanmadığı belli olan Donanma'nın, görülmektedir ki, gerek Hasan Hüsnü ve gerekse Hasan Rami Paşaların görevlerini yapmamalarının sonucunda, bir harbe girmesi mümkün görülmemektedir."

Sultan Abdülhamid'in politikasını değerlendiren bir İngiliz yazarın ifadelerine yer verilen Doğan Avcıoğlu'nun kitabında da,³ Donanma'nın içinde bulunduğu durumun ne kadar ciddi olduğu açıkça ifade edilmektedir:

"Padişah, ahlâksızlıklarıyla alay edebilmek için nâzırlarının yolsuzluk yapmasını beklerdi. Meselâ ihtiyar Bahriye Nâzırı'nın hırsızlıklarından sık sık bahsederdi. Fakat buna rağmen, ihtiyar nâzır, Padişah'a karşı yapılacak bir isyanda vazife almaması için, Türk donanmasını hareketten mahrum bir halde Haliç'te tuttuğundan dolayı mevkiini muhafaza ediyordu. Bir gün Abdülhamid'e meşhur bir hokkabazın çatalları yuttuğu hakkındaki hünerleri anlatılmıştı. Padişah, hemen cevap vererek, bunda o kadar büyük bir hüner görmediğini, çünkü Bahriye Nâzırı'nın hiçbir rahatsızlık hissetmeden muazzam harp gemilerini yuttuğunu söylemişti."

Burada, Padişah'ın kastettiği ihtiyar nâzırın Hasan Rami Paşa olup olmadığı belli değildir; fakat o dönemde Hüsnü Paşa ile Hasan Rami Paşa'nın

³ Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, (Dün-Bugün-Yann), Bilgi Yayınları, Ankara 1988, s.104

Bahriye Nâzırlığı yaptığı göz önünde bulundurulursa, iki paşadan birinin burada bahsedilen nâzır olduğu düşünülebilir ki, bu da hatıralarda yer alan bilgilerin yakın tarihimiz açısından önemini ortaya koymaktadır.

Osmanlı-Yunan Harbi sırasında, donanmanın görev yapamaz halde olmasından dolayı, Bahriye Nâzırlığı görevini iyi yapamamakla suçlanan Hasan Rami Paşa, "Arz-ı Maksad" bölümünde, kendinden önce bu görevi yapanları suçlayarak, kendini haklı çıkarmaya çalışır:

"Vatanın hayat-ı resmiyye-i siyasiyyesine, mes'ul olan ve olması lâzım geleni heyet-i vükelâya 14 Kânûn-ı evvel 322 tarihinde dahil oldum; ancak mukadderât-ı memlekete otuz senedir hakim olan zıl u meskenet ve tezebzüb icabınca Bahr-i Sefîd Filo Kumandanlığı'na tarih-i tayinim olan 1213 senesinden beri Mâbeyn ile muharebeye ibtidâr etmiş, o tarihten beri baş kitâbet veya şifre kitâbeti vasıtasıyla telâkki edilen irâdâta arıza-i cevâbiyeler takdim olunmuş, ve re'sen maruzatta bulunduğum da vâki olmuştur. Fakat bütûn bu maruzat mahv u perişan edilen Bahriye'nin ıslahına, jurnallerin nazar-ı ehemmiyete alınmamasına, hafiyeliğe tevessül edenlerin te'dibine, Bahriye Nâzırı müteveffa Hüsni Paşa'nın yağmagirliklerine bir nihayet verilmesine, zavallı ve mübarek vatana merhamet edilmesine dairdir.

İş bu ifadâtım daima numara ve tarih tahtında cereyan eden vesâik-i muharrereye müstenid olup mahâl-i aidesinde de mahfûz ve bâ-husus mukayyet olmak lâzımdır.

Benim fikr-i ahraraneme, muhibb-i fazilet ve ulviyet olduğuma, bu bâbdaki efkâr-ı sahihe ve sâlimeme en büyük delil, bilcümle Osmanlı fazilet-perverân-ı bahriyunû enzârında Bahriye Nezâreti'ne senelerden beri namzet bulunduğum halde bu makama bir türlü getirilmemekliğim ve akibetü'l-emr Bahriye'de kıyamların... teşettütlerin tevâlisi üzerine Nezâret'e ancak iki sene akdem nasb u ta'yin olunabilmekliğim mukaddime-i hatırat'ta dahi beyan eylediğim vechile Mabeyn-i Hümâyun'da ve şurada burada her zaman in'ikâd ettirilen encümen-i mahsus vükelâlara asla dahil kılınamamaklığım ve huzur-ı şâhâneye ise ömrümde topu bir kere, o da ancak Bahriye Nâzırı tayin edildiğim zaman kabul edilmekliğimdir.

Hâl ü hakikat bu merkezde iken elyevm ihtiyar ve vazifesine aşık bir asker, ve müşir payesine hâiz bir zat olduğum halde bazı erâzil-i bed-mayegânın ancak iki üç yüz nûsha fazla sürmek üzere aleyhimde neşrettikleri tıflâne veya caniyâne tecavüzlerden zaman zaman müteessir olmamak kabil değildir. Düşünülüyor ki, bu taadiyât fi-el'ân benim şahsım kadar orduya ve donanmaya da aittir. Müteselsilen neşretmekliğim musammem olan hatırâtın tecelli ve te'yid-i hakâyika başlıca medâr olacağından ümitvarım, tevfik Allah'tandır."(s.2)

Bahriye Nâzırlığı'ndan önce Akdeniz Filo Komutanı olarak görev yapan Hasan Rami Paşa, harp gemilerinin seyirleri sırasındaki noksanlıklarını, mürettebat eksikliğini, nerelere gidildiğini bölümler halinde anlatır. Haliç'ten Lapseki Limanı'na kadarki yolculuklarını anlattığı bölümde yazar, donanmanın teknolojik bakımdan geri kalışı sebebiyle zorluklarla karşılaştıklarını vurgular:

"Donanmanın mürettebât-ı hâzırasını birkaç gün mukaddem memleketlerinden gelmiş efrâd-ı redife teşkil ettiğinden ve halbuki bunlar zırhlı sefâin-i harbiyyenin seyr ü hareket üzerindeki vezâif-i mutenâbehâsına vukuftar olmadıklarından ifâ-yı vezâifte müşkülât-ı adîde baş gösterdiği gibi mart ayının ahkâmından olup nisfî'l-leylde şiddetle hubûba başlayan karayel rüzgârı epeyce bir fırtına hâsıl ettiğinden ve buna bir de sağanaklı dolu borası inzimâm eylediğinden torpido istimbotlarını emvâc-ı bahrden barındırmak ve sulara mukavemetle yolarına devam edebilmek üzere zırhlıların rüzgâr altlarına almak iktiza eylemişti. Fakat fırtına şiddetini fevka'l-had artırdığı misilli esnâ-yı leylde ve sefâin beyninde muhaberât için terakkiyât-ı hazıra-i bahriye asârından olan mükemmel elektrikli gece işaret fenerlerinden sarf-ı nazar şimdi metrûk sayılan yirmi sene evvelki içerilerine mum dikilmiş işaret fenerleri dahi nâ-tamam bulunduğundan ziyadesiyle sıkıntı çekilmiş ve Hizber dubası büsbütün nazardan nihân olup ne olduğuna dair malûmat alınamamışsa da iki gün sonra dalgaların sevk ü tahrikiyle İmralı Adası'nın bankları üzerine düşüp oturmuş olduğu haber alınmıştır. Bu acemi efrât ile sefâin-i harbiyyenin müctemien seyr ü seferi için muktezi vesâit-i mühimmedeki noksan ile şedîd bir fırtınaya karşı mücerred imdat ruhâniyet peygamberi eseri olarak ertesi günü zevalde Gelibolu Burnu görülmüş ve Hamidiye Fırkateyni makinesinden dalbatumlara sular hücum ederek

harekete mâni olması ve Mesudiye'nin patlayan kazanlarının tamiri lazımeden bulunması hasebiyle bi'l-mecburiye Lapseki Limanı'na demirlenmiştir."(s.3-4)

Harp gemilerinin durumlarını harp tekniği açısından inceleyerek bunların gereken donanıma sahip olmadığını tespit eden Hasan Rami Paşa, silah ve teçhizat yönünden de birçok eksik olduğunu belirterek gerek donanma teknik komisyonuna, gerekse Bahriye Nâzırlığı'na bu durumu bildirir, fakat olumlu cevaplar alamaz. Donanma ile ilgili fikirlerini Padişah'a da sunan yazar, bu belgelerin birer nüshalarını da eserinde yayımlar.

Hasan Rami Paşa, Yunan savaşının her türlü olumsuz şartlara rağmen başarı ile sonuçlanmasından sonra, Bahriye Nezâreti tarafından Çanakkale'ye gönderilir. Bahriye Nâzırı Hüsnü Paşa'nın kendi şahsiyle ilgili olumsuz düşüncelerinden dolayı, devamlı huzursuzluk yaratıldığını düşünen Paşa, bu durumun Çanakkale'ye sürgününden sonra on sene devam ettiğini ifade eder. Bu arada ilgisizlikten dolayı, Çanakkale'deki gemilerin içinde barınılmayacak hale geldiğini belirten yazar, oradaki donanmanın durumuyla ilgili düşüncelerini, izlenimlerini şöyle anlatır:

"Yunan muharebesi hitâm-pezir muvaffakiyet oldu. Fakat bu muharebe münasebetiyle aldığım emirleri icra etmediğimi, hattâ bu bâb da iradeye dahi karşı konularak zaten o zaman mevcudiyeti meşkûk olan donanmayı bir felâket-i muhakkakadan, şan-ı Osmanîyi levs-i şâibeden kurtardığımı, sefâin-i harbiyyenin buraca emr-i inşalarındaki yolsuzluklara... Avrupa'ya sipariş olunanlarının suret-i mübayâalarındaki habâsetlere vukuf peyda ederek hiçbir şeyi hazm ve mûsamaha etmediğimi gören Bahriye Nezâreti istihsâl-i rızama veya istifsâr-ı reyime hacet görmeksizin Kale-i Sultaniyye'de ikâmet memuriyetimi tebliğ etti.

Benim şahsım hakkındaki hissiyât-ı garazkârâne neticesi olarak donanmanın her türlü umûru eşkâl olunuyor; aliyyü'l-mütemadi sızıltılar çıkarmak politikası takip ediliyordu. En umulmayan yerlerden hiç tahmin olunmaz vesilelerle jurnal edildiklerimi öğreniyordum.

Çanakkale'ye nefy olunmuş vaz' u halindeydim. Bu hâl on sene temâdi etmiştir.

En sık iki ayda bir verilen maaşlar için kale en geriye bırakılıyordu. Mürettebât, sefâinin lediyyü'l-icab atılan ikinci demirini almakta müşkülâta uğrayacak derecede azalmış; efrâd-ı müstebdele yerine efrâd-ı cedîde gönderilmez olmuştu.

Nihayet gemiler çürüdü; içinde neferât bile barınamayacak bir hale geldi. Zabıtân kamaralara şemsiyeleri açık olarak girer çıkar oldular.

Çürüklük bir raddeye vardı ki artık gereği gibi kalafat edilmesi müstahîldi. Tamirat-ı mukteziyyenin icrası için yazılan şeyler hasır altı olurdu, halbuki Kale'de havuzda yoktu.

Yalnız bir şeyin terakkisine ehemmiyet veriliyordu: Tefsîd-i ahlâk!"(s.102-103)

Bahriye Nâzırı Hüsni Paşa'nın vefatından sonra, bu görev adliye görevli olan Celâl Paşa'ya verilir. Ordunun bozuk durumunun devam ettiği sırada Çanakkale'den alelacele İstanbul'a çağrılarak Bahriye Nâzırlığı görevine getirilen Hasan Rami Paşa, bu durumu şöyle açıklar:

"Dersaâdet'e alelade istenildim. Vusûlümlle beraber bir hafta kadar teftiş-i askerî komisyon-ı âliyesine memur edildim. Nihayet Potemkin meselesi tezvirâtına kurban olabileceğimi Dersaâdet'e ferdâ-yı muvasalatımda anlamış ve bir felâket-i müthîşenin zuhuruna muntazır bulunmuştum.

Celâl Paşa acz ü meskenetinde bahriye asabiliğinde devam ediyor, tabaka-i balânın evhamı yükseliyor, yükseliyordu...

Nihayetü'l-emr bu evham bir eser gösterecek derecede artmasıyla ve benim maslahattan başka hele hiçbir suretle şahsiyet ile ve bâ-husus nefis-i hükümdarî ile hiçbir hesabım olmamasıyla ya mazhar olduğum itimad-ı şâhânedan veyahut her türlü jurnaller üzerine Bahriye Nâzırlığı Umum Filo Kumandanlığı vazifesinden daha az ihtiraz bahş bulunduğundan ve Bahriye'de vaz'-ı hükm edebilecek zabt u rapta kadar mesleğine vâkıf bir zâta ihtiyaç görüldüğünden kaht-ı rical sırasında Bahriye Nâzırı tayin olundum."(s.107)

Mesleğine vâkıf bir kişi olarak görüldüğü için bu göreve getirilen Hasan Rami Paşa, donanmayı düzeltmek için Saray'a ilettiği bütün tekliflere

olumsuz cevaplar alınca, bulunduğu mevkide iş yapamaz duruma geldiğini ifade eder:

“Bahriye Nezâreti’ne gelir gelmez fitrî olan hayat-ı sa’ayinemi tetvîc edecek icraâta artık muvaffak olacağımı umuyordum. Medîd bir kongrenin tevsî-i daire-i sirayet ede ede öyle re’sen amir görünen bir mevkide ma’tessûf bir iş göremeyecek derekeye düşürdüğü pek az zamanda ve fiilen anlaşıldı.

Askerleri okutturmaya kalkıyordum. Ertesi günü ‘olmaz’ diye bir irâde tebliğ olunuyordu.

Sefâini talim ve manevraya çıkarmayı düşünüyordum. “Hiçbiri yerinden kıınıdamayacak!” diye bir irâde olunuyordu.

Askere aylık vermek için para istiyordum, Mâbeyn’den “para olmadığı, idare edilmesi” lüzûmu bildiriliyordu.”(s.107-108)

Meşrutiyet’in ilân edilmesinden sonra, tehlikeli bir hırsla partizanlık politikasının başladığını söyleyen Hasan Rami Paşa, o güne kadar hakkı olmayan hiçbir şeyi almadığını, jurnalciliği kabul etmediğini, görevini lâıyıkıyla yerine getirmeye çalıştığını, hakkındaki rüşvet suçlamalarının haksız olduğunu belirtir. Meşrutiyet’in ilânından sonra, kendisi hakkında yapılan haksız suçlamalara maruz kaldığını ifade eden yazar, kendisiyle ilgili yaptığı şu değerlendirmelerle eserine son verir:

“Binâenaleyh irtikabâtıma ait söylenen sözler sarf-ı erâciften ve bazı garazkârların tasniât ve tezvirâtından ibarettir. Bunların tahkikât neticesinde sübût bulacağına şûphe edilmemelidir. Şimdiki halde düşünülecek şey, şu devr-i mes’ut-ı hürriyette bahriyemizin tesri’-i hatavât-terakki etmesi meselesi olduğu halde bahriyemizin, Meşrutiyet-i idarenin ilânından beri bir eser-i terakki göstermek şöyle dursun, asâr-ı teşettût ve tezebzûb ve tedenninin artmakta olmasıdır. İnkılâb-ı hayır üzerine birtakım bed-mâyegân gâflet-perverânenin hücumât-ı amiyânelerine tammen nâhak olarak hedef olmakla beraber Cenâb-ı Hak şahit-i adildir ki, donanmanın hâl-i tevakkufundan başka zihnimi perişan eden bir şey yoktur; çünkü benim ailem, evim, barkım, ruhum gemilerden başka bir şey değildir; onların

teâli, ve şan ü şevketinden daha büyük bir saadetim yoktur.
Hemen Cenâb-ı Hak, bu vatan-ı mukaddesi muhtaç ve lââyık
olduğu saadete mazhar buyursun.”(s.119)

Kitap, Sultan Abdülhamid döneminde, deniz kuvvetlerinde meydana gelen gelişmeleri anlatması bakımından önemlidir. Bilindiği gibi, bu dönemde İngilizlerin de baskısıyla deniz kuvvetleri güçlendirilemediği gibi, mevcut gemiler de Haliç'te tersaneye çekilerek bekletilmiş ve çürümeye terk edilmiştir. İşte bu dönemde görev yapan Hasan Rami Paşa, “Hatirât”ında hakkında yapılan suçlamalara cevap verme endişesi içindedir. Görüşlerini kuvvetlendirmek için resmî yazılara, belgelere, mektuplara da yer veren yazar, bazı konuları da ikinci ciltte anlatacağını belirtmiş; fakat ikinci cildi yazamamıştır.

Kendi dönemine ait olayları anlatan, bir nevi savunma niteliği taşıyan hatıralardan biri de, Rıza Paşa'nın “Hülâsa-i Hatirât”⁴ ıdır. Uzun yıllar devlet memuru olan yazar, meşrutiyet taraftarı olduğu için görevinden azledilir. Bu eseri,⁵ görev yaptığı döneme ait yapılan suçlamalara cevap niteliğinde yazmıştır ki; bunu “Arz-ı Maksad” bölümünde şöyle belirtir:

“Hülâsa-i hatirâtımı yazmaktan maksadım şudur:
İnkılâb-ı mes'ud-ı âhirimizin şeref-zuhurundan evvel o
kanun-ı mübeccelin tatbikini istediğim için (8 Temmuz 324)
tarihinde azledilmiştim.

Mebde-i meşrutiyette idare ve vezâif-i resmîye henüz
bir mecra-yı müstakim takip edemediği için efkâr-ı
umûmiyyenin heyecanlı bir zamanında aleyhimde bir takım
taarruzât vuku' buldu.

Usûlû dairesinde bir hükm-i kanuniyye iktirân etmeden
herhangi bir fert aleyhinde taarruzun şerâit-i meşrutiyete,
efkâr-ı adalet ve i'tidâle gayr-ı muvafık olduğu hakkında
ezhân-ı umûmiyede henüz bir fikr-i sâlim takarrûr etmediğini
nazar-ı mütalâaya alarak cevap vermemişim.

⁴ (Rıza Paşa), Hülâsa-i Hatirât, 1325, Kitabın tamamı 96 sayfadır.

Kitabın arkasında 307-320 yılları arası “Nizamiye Hazinesinin Mûtehakkası” başlığıyla tablolar verilmiş. Tablolardan sonra iki sayfalık “Mukayese” kısmı vardır.

⁵ Eser, günümüz harflerine aktarılmıştır.

Hülâsa-i Hatirât, Yazar: Esbak Serasker Mehmet Rıza, Eski Türkçe tab'ı: 1325 Rumî, Yeni Türkçe tab'ı: 1947 Milâdi, Becid Basımevi, İstanbul.

Ancak hayat-ı hakikiyye ve hususiyyeme ve son 21 senelik vezâif-i resmîyemin tarihçesini yazmak teşebbüsünde bulunduğuma vâkıf olan bazı vatanperverân-ı eviddâ ve ahibbâ muhazaü'l-cây-ı hamiyetle tarihçe-i hayatımdan birkaç sayfalık hatıratı şimdiden neşretmekliğimi pek çok ısrar ile temenni ve her an bir merâret-i hayat içinde ezilmekte olan evlatlarım da bunu te'yid ve ibrâm etmeleriyle şu temenniyât-ı ihlâskâranenin is'âfına muvafakat ettim ve bu fezlekeyi yazdım. Vatanımın, milletimin saadet ve teâlisi için zaten fedâ-yı cana hazırlanmış elli senelik bir askerim. Silsile-i hayatım sa'y-ı memdûtta ibarettir. Memleketimin kulu kurbanıyım. Elhamdülillâh sümme elhamdülillâh Türk oğlu Türk müslüman oğlu müslümanım. Umarım ki şu tarihçe hîn-i istihlâl ve şehadette ve atebe-i ebediyette tezkiyeme bir berât-ı müebbed teşkil etsin.⁶

Kendisine yapılan suçlamalara karşı bir nevi savunma yapan yazar, Seraskerlik görevine getirildiği kurum içerisindeki bozuklukları düzeltmek için neler yaptığını subjektif yorumlarla anlatır:

"307 senesi Ağustos'unun yirmi ikinci günü sevk-i kaderle Seraskerlik gibi mübeccel bir makamı ihraz ettim.

Makama ilk gittiğim gün elime bir cetvel verdiler. Bunda buğday anbarında mevcut kalmadığından ve konturato müddeti munkazi olduğundan bahisle münakasada takarrür eylediği vechile – icap eden buğdayın kilesi seksen beş kuruşa olmak üzere emr-i mübayaâsını kabul ve tasdik eylemekliğim lüzumu gösteriliyordu.

Umûm askerin geceli gündüzlü muhtaç olduğu hele buğday gibi bir madde-i mühimmenin şu suret-i mübayaası teklifini hazinenin menafiine mugayir gördüğümünden kat'iyen reddettim. Lâzım gelen buğdayı piyasadan mübâyaa suretiyle tedarik eylemek üzere Nizâmiye Hazinesi'nde ne kadar para olduğunu tahkik ettirdim. Aldığım cevap hayret-fermâ ve dehşet-efzâ idi.

Mevcut hazine iki yüz altmış dört... kuruştı.

Bu hakikat-i müthişeden, fecâat-ı akıbet ahvâli anlayarak, münâkasayı pazartesi gününe ta'lik ile o güne kadar askerin bir güne sıkıntı çekmesine meydan bırakmasını icap edenlere tenbih ettim.

⁶ Alıntı yaptığımız bu kısmın sayfa numarası bulunmamaktadır.

Pazartesi günü müteahhidinin hiss-i hamiyetlerini okşayacak birçok teşvikât ve telkinâtтан sonra lâzım gelen buğdayı elli yedi librelilik beher kilesinden yirmi şu kadar kuruş tenzil ile ihaleye muvaffak oldum. Hazinesinin mevcudundan, buğday meselesinden sonra mevâd-ı saireyi tetkik ettim.”(s.11)

Sık sık, memuriyeti zamanında ordunun kuvvetlendiğini, eksikliklerinin giderildiğini ifade eden yazar, vazifesine olan sadakatini ispatlama amacındadır:

“Zaman-ı memuriyetimde bâ-husus son üç dört sene zarfında Ordu-yı Osmanî'nin kuvve-i dâimesi takriben evvelkinin za'fına karîb bir dereceye bâliğ olduğu ve halbuki askerî bütçesi sabit ve lâ-yetegayyer kaldığı halde alâ küll-i hâl temin-i idareye muvaffakiyetim ve Yunanistan seferine kadar bir, Yunanistan seferinden sonra da yeniden yine bir defa birçok levâzım tedarik etmiş olmaklığım vazifeye olan irtibatıma dâldır.”(s.30-31)

Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında, Girit ve Makedonya meselesinden dolayı çıkan anlaşmazlık karşısında Osmanlı Devleti'ni savunan yazar, Yunanlı görevlilerle konuşmasını aktarırken, devlete bağlılığını gösterme gayreti içindedir:

“Birgün hanemde oturuyordum, düvel-i muazzamadan birinin elyevm bir tarafa nakledilmiş sefîri tarafından sefâreti baş tercümanı ile ol vakit hizmet-i devlette bulunan Deforj Paşa nezd-i acizaneme gönderildi. Bunlar Yunanlılar'ın hudut üzerinde birtakım istihzarât-ı askeriyede bulunduklarından, bunun neticesinde, bir temas-ı ciddi tahassül edeceğini, ve Devlet-i Aliyye hazır olmadığı cihetle netaicin vahim olacağını ityân ve tarafımızdan gizli sevkîyâtta bulunulduğu işitilmesine nazaran bu yüzden mehâlik-i ciddiye meydan verilmemek üzere sarf-ı nazar olunmasını ma'rız-ı mütalaâda dermiyan ettiler.

Müdafaa-i milliyemize bile iktidarımızı selb eden bu sözlerden son derece teessür ederek hatırımda kaldığına göre hemen harfiyyen beyanât-ı âtiyeden bulundum:

'Devlet her bir ihtimale karşı tamamîyet-i mülkiyesini müdafaaya hazırdır. Yunanlıları her vakit döver, fakat şu

zamanda Avrupa ahenk-i sulh ve mûsalemeti içinde böyle bir ateşin alevlenmesini arzu etmez.

Sulh-ı âlemi tehlikeye düşürecek olan böyle bir hareketin müsebbibi mes'ul tutulmamalıdır. Deforj Paşa bizde feriktir. Sevkiyâtın nasıl icra edildiğini görüyor. Bu sevk edilen kıt'âttan başka Osmanlılar daha üç yüz bin nefer efrâd-ı redifeyi ilbas ve sevke muktedirdir. Kendisi elbise anbarına mûracaat etsin, askerin giyeceği ne kadardır görür, çadır anbarına gitsin, ne kadar çadır mevcut olduğunu anlar. Levâzım-ı sairenin de mümkün mertebe anbarlarda yığılı durduğu nazarına çarpar.

Mösyö... sahib-i dirayet bir diplomattır. Yunaniler tarafından bir na'ire-i harbin ikad edilmesine meydan bırakmamak üzere icra-yı nasihat etsinler...'

Böyle bir lisan isti'mal edebilecek bir mevkide bulunduğumdan dolayı Cenâb-ı Hakka ne kadar hamd ü senalar ettim. Ancak hâkk-ı mukaddes-i vatanın taarruz-ı a'dâdan müdafasına tarafımdan masrûf olan icraat, daima tezellüle ve millet-i necibe-i Osmaniyyeyi hakîr görmeye müste'id olanların gücüne gitti." (s.46-47)

Devlete yaptığı hizmetlerin takdir görmemesi, faaliyetlerinin engellenmesi karşısında defalarca istifa eden yazarın bu isteği her defasında reddedilir:

"İcraatım hâillere uğradıkça, bir takım telkinât-ı gayr-i lâyika ile devâir-i askeriyyenin menâfii pâmal olduğunu gördükçe, terakkiyât-ı askeriye hakkındaki mütalâatım karîn-i kabul olmadıkça, şu mülk ü millete kalbimin emrettiği vechile hizmet etmek ümitleri heder olduğunu her anladığım zaman istifa eder, ma'teessûf kurtulamazdım.

Hattâ istifanamerimde bazen o derece şiddet-i lisan isti'mal etmişimdir ki hayatımdan hele Dersaâdet'te yaşamaktan külliyyen kat'ı ümit ederdim." (s.60)

Kurban Bayramı günü yaşanan, hasta olmasına da sebep olan olayı aktaran yazar, dönem hakkındaki yorumlarını da dolaylı olarak ifade eder:

"En son istifam üzerine İzzet ve Tahsin Paşalar evime gelerek son derece tazyik ile fi 24 Şevvâl 322 tarihinde gündüz saat dörtte bundan böyle istifa etmeyeceğime dair bir senet almışlardır.

Bundan iki sene evvel Kurban bayramından iki gün akdem resm-i muâyedede rical ve ümerâ-yı askeriyyenin kâffeten bulunmayıp bir kısm-ı cüz'isinin bulunması hakkında bi'l-vasıta bir irade telâkki etmiş, teşrifat-ı askeriyyeye ol vechile davetiyeler çıkartmışım.

Bayram gecesi saat bir raddelerinde resm-i muâyedede ricâl ve ümerâ-yı askeriyyenin kemâ fi's-sâbık tamamen bulundurulması hakkında yeni bir irade aldım. O gece teşrifât-ı askeriyyeden her tarafa hemen çavuşlar, kanunlar çıkartıldı. Sabahleyin pek erken Mâbeyn'e gitmişim.

Zât-ı şâhâne ile arabaya binmek üzereyken bir kâğıt geldi. Bunda bayram selâmlığında cihet-i askeriyyeden hiç kimsenin hazır bulunmadığı bildiriliyordu.

Vehleten çavuşlar gece geç vakit çıkarıldığı cihetle pek çok zevâtın ikâmetgâhlarına isâl-i malûmat olunmadığı zannına düşerek kan beynime çıktı, çünkû zât-ı şâhâneleri bi'l-vasıta:

- Nereye gideceğiz? Kimse yokmuş!

Buyurmuşlardı. Fena halde bunaldım. Bu anda bir tenebbüh ü fevkalâde-i fikr ile havanın gayet karlı ve soğuk olması hasebiyle zâbitanın teşrif-i şâhâneye kadar meydanda durmayıp güzergâhta ötede beride kahvelerde bulunabileceğini düşündüm, arz ettim; bi'l-istizân lâ-celu't-tahkik hemen yaverim Mustafa Bey'i gönderdim. Tahminimin aynı isabet olduğu bir çeyrek zarfında tahakkuk etti.

Böyle bir zamanda bile, böyle bir su'i telkinatta bulunulmuş olmasından fevkalâde sarsıldım.

- Padişahım, görüyorsunuz ya, işte jumallerin mahiyet! Mamafih bir şeyin alıcısı olmazsa, satıcısı da olmaz!

dedim; başım fena hâlde ağrımaya başladı. Düşeceğim zannediyordum. Avdette zât-ı şâhâneleri:

- Rengini bozuk görüyorum, kendine baktır! buyurmuşlardı.

Haneme gelip yattım, başım pek fena ağrıyordu. Yüzüm simsiyah olmuştu; birkaç saat sonra, akşama doğru suratım çarpılmaya başladı: Nüzul geliyordu.

Üç gün sonra Cumaydı. Suratım çarpık olduğu halde zorla selâmlığa çıkarıldım. Ertesi hafta yine çıkmak şartıyla iki hafta zarfında müdavât-ı ciddiye-i mütemâdiye ile lehû'l-hamd iyi oldum. Yine uğraştım, istifa ettim, kurtulamadım.” (s.66-67)

Rıza Paşa bu eseri, o dönemdeki birçok devlet adamının yaptığı gibi, hakkında yapılan suçlamalar karşısında kendini savunmak, faaliyetlerinin haklılığını kanıtlamak amacıyla kaleme almıştır. Bu nedenle eserin içinde birçok tezkirelere, belgelere yer verilmiştir. Ayrıca kitabın sonunda da görev yaptığı döneme ait harcamaları gösteren tablolar konulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde birçok defa sadrazamlık görevinde bulunan Said Paşa'nın, “Said Paşa'nın Hatırâtı”⁷ adlı üç ciltten müteşekkil kitabı da bu dönemdeki önemli hatıralardan biridir.

Said Paşa, kitabının kapağında eserin üç cilt olduğunu belirtmektedir. Fakat ikinci cildin devamında ikinci cildin ikinci kısmı bulunmaktadır. Şemseddin Kutlu bu durumu şöyle açıklar:

“Said Paşa, kitabının önsözünde anılarını üç cilt halinde hazırladığını söylüyor. Kitap olarak bu gün elimizde gerçekten de üç cilt bulunmaktadır. Ancak kendisinin başta dediklerine oranlanırsa bu üç cilt, kendisinin tasarladığı ve bildirdiği üç cildin yarısıdır; yani bir buçuk cildir. Şöyle ki ; Birinci cilt gerçekten de bir bütündür. İkinci cilt ise iki ayrı kitaptır ve ilk ‘kısım-ı evvel’, ikincisi ‘kısım-ı sâni’ niteliğini taşımaktadır. Sözü edilen üçüncü cilt ise mevcut değildir. Ayrıca her cilt için arıca bir bütün olarak basılacağı

⁷ Sadrazam Said Paşa, Said Paşa'nın Hatırâtı, Sabah Matbaası, Bâbîâli Caddesi, Numara 7, Dersaâdet, 1328, Üç ciltten mürekkeptir. Evrâk-ı mütemmeye mahsus ciltlerde başkadır. Birinci cilt 608 sayfadır. Devamında, ikinci cilt bulunmaktadır.

“Hatırâtında mecmû'u üç ciltten mürekkeptir. Vesâikin bir kısmı hatıra mülhak olup aksâm-ı sairesi başka ciltlerdedir.” Dersaâdet, “Sabah” Matbaası Bâbîâli Caddesi, Numara 7, 1328. İkinci cilt 407 sayfadan oluşmaktadır. İkinci cildin devamında “İkinci cild- kısım-ı sâni” bulunmaktadır. “Hâtıratın mecmû'u üç ciltten mürekkeptir. Vesâikin bir kısmı hatıra mülhak olup aksâm-ı sairesi başka ciltlerdir.” Dersaâdet, “Sabah” Matbaası – Bâbîâli Caddesi numara 7, 1328. 482 sayfadan oluşmaktadır.

söylenilen belge ciltleri -eğer yanılmıyorsa- basılmamıştır.”⁸

Yaptığımız araştırma sonucu biz de yazarın üçüncü cilt diye bahsettiği bölüme rastlayamadık ki muhtemelen eser basılmamıştır.

Said Paşa'nın faaliyetlerinden dolayı kendisine karşı yapılan suçlamalara bir nevi cevap niteliği taşıyan bu eserin Mukaddime bölümünde yazar, görevine dair yapılan suçlamalara açıklama getirir:

“Mensup olduğum millet ve devletin evân-ı memuriyetimde hüsni hizmete vakf-ı nefis etmiş ihyân-ı ma'zûliyetimde teceddüd-i mansıb için zamana da câri olan müracaât ve teşebbüsâtta ittikâ ve ihtiyâr-ı inzivâ ile vatanın saadet hâline padişahın mesâlih-i amme de muvaffakiyetine hasr-ı müracaat eylemiş olduğum halde nihayet bir sefarete müracaat ve taharri-i çare-i hicret ve selâmete mecbur oluşumun esbâbından hasbe'l-beşeriye müteessirim. Câlîb-i nazar-ı dikkat olur itikâdına mebnî hatîrâtımı bir dereceye kadar yazmak istedim. Lâkin hâli tamamiyle tasvir edemem. Yazılacak şeyler el cûretü'l tedelli ale'l-gadîr meâline takrîb manâdan ibaret olacaktır. Sadede girmezden evvel tercüme-i hâlimden bahsedeyim. Sadâret-i hamsede ne taraftan verildiğini bilemiyorum. Evrâk-ı havâdisin lisan-ı muttaridle neşreyledikleri tercüme-i hâlimde Mâbeyn Başkitâbeti'nden evvel Şûrâ-yı Devlet mülâzımlarından olduğum ve hizmet-i devlete şûrânın tarih-i teşekkülünde bedâ eylediğim yazıldığı gibi Murad Bey'in Avrupa matbuatından bazılarında mûnderic risâlesinde dahi cûlûsda maiyyet kitâbetiyle saraya giderek ba'de başkitâbete irtikâ eylediğime, muharebede mûntec mesâib-i evâmîr-i imza ve Midhat Paşa ve Serdar Abdî Paşa gibi zevâtı imhâ ile mesned-i iktidara gelip ondan sonra tashih-i meslek etmiş olduğuma dair fıkralar var ise de hiçbirisi doğru değildir. Hizmet-i devlete yetmiş sene-i hicriyyesinde dühûl ettim. Atideki izahatla sabittir ki şûrâ-yı devlete mülâzımlıkla değil baş muavinlikle dahil olmuşum. Diğer baş muavinler Sadullah Paşa, Artin Paşa ve Sakızlı Ohannes Efendi gibi zevât idiler. Yani zât-ı mûr-ânemin ehemmiyeti yoksa da o zaman baş muavinliğin bir ehemmiyeti vardı.” (s.3)

⁸ Sadrazam Said Paşa, Anılar, Notlar ve açıklamalarıyla günümüz diline uygulayan: Şemsettin Kutlu, Hür Yayın ve Ticaret A.Ş. İstanbul, 1977, s.5

Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışına kadarki süre içerisinde devletteki hizmetlerini anlatan Said Paşa, daha sonra bulunduğu görevleri, kendisine yapılan suçlamaları anlatarak, hakkında yapılan suçlamalara karşı haklılığını ispatlamaya çalışır:

"Hizmet-i devlete duhûlümün yirmi dördüncü senesine tesadûf eden cûlûs-ı Abdülhamid-i Sâniden sonraki ahvâlime gelince: Mesleğime vâkîf olanlarca da musaddakdır ki tarîk-i tabî'i haricinde taharrî-i esbâb-ı terakkiden müctenib idim. Bunun içindir ki hiçbir tarafa nisbetim yoktu. Binâenaleyh zât-ı şâhaneye dahi mâ-takdim de mensubiyet şerefine nâil olmamıştım. Yevm-i cûlûs-ı hûmâyunda haberim olmayarak zuhur eden baş kitâbet memuriyetinin sebep ve sâik-i sahihini taayyünden mütereddid idim. Bu memuriyette Sadullah Paşa merhuma halef olduğumdan o gün müşârûn-ileyh Sadullah Paşa bana: 'Zât-ı şâhaneye mensubiyetiniz ne zamandandır?' demesiyle bu gündendir cevabını vermiştim. Sonraları taraf-ı şâhaneden bi'd-defaat beyan buyurulmuştu ki 'baş kitâbet için esâmî-i adidede arz olundu ise de vesâit-i muhtelif ile vâkî olan tahkikata mebnî tercih ve ittihâbınız karîhamdan vâkî' olmuştur.' Hicret-i emniye-i ızdırâriyesine düştüğüm esnâda gelen tezkirede dahi bi'l-münasebet bundan bahis olunuyor ve cûlûs-ı hûmâyunda hiç kimsenin vesâdat ve sehâbeti olmaksızın başkitâbete memur olmuştunuz, ibâresiyle bu mebhas te'kid ve te'yîd buyuruluyor. Her ne ise gavâilde alâik-i mensubiyetten ihtirâz etmenin faydası yokmuş. Zebûn-ı pençe-i kudret olduğumuz için gâileden gâileye girmek ve envâ'-ı izâcâta dûçâr olmak mukaddermiş. Murad Bey'in risâlesinde bazı zevâtı imhâ ile mevki-i iktidara gelip ba'de tashih-i meslek ettiğimden bahis olunuyor. Zannolunduğuna göre zahiren İstanbul'a muhalefet ve mâni 'İstanbul'dan verilen talimatla hareket eden Selim Fâris'in jurnalı ise daha garip bir rivâyetin delâl-i cedîdi olur. Bâbîâlî'nin selb-i iktidârını Mâbeyn Başkitâbeti'nde iken zât-ı şâhaneye gûya ben talim etmişim. Acaba benim lisânım seyfdan kat etmiş ki asâr-ı Sinan bile kâbil-i zevâl iken lisanımın tesirini izâle için çare ve imkân bulunamamış. Yahut bu talimi telakki edilen zihn-i bi'l-nefs tasavvur ve tasvire kadar bir safha değil de bir levha-i gayr-i derâke mi ki âherin telkiniyle hareket eylemiş. Öyle ise hilâfını yani iddiâ olunan telkinâtı kabulde hatır ve hücret bulunduğunu beyan eden hamiyet-mendân yok muydu. Vardıysa onların ihtârâtı o levhada niçin müntabî' olmadı?

Hakikate gelince bu müddeiyât hep erbâb-ı iğrâzın talimat ve ilkaâtından bazı ezhânda vücuda gelmiş olan zinyât-ı gayr-i sahiha eseridir. Ne Serdar Abdi Paşa'yı ne de diğerlerini imhaya ibkâ etmek benim iktidârım haricinde olduğu bedâheten sabittir. Muharebede müstelzim mesâib-i evâmir imzasına gelince evâmirin mes'uliyeti kâtibe ait olamazsa da zûbdetü'l-hakâyık gibi resâil ve evrak dikkatle mütalâa olunsun. Tahkik eder ki evvelâ evâmir-i mebhûsenin tahririnde bile vezâif-i kitâbet mütehammil olduğu mertebe kuyûd-ı ihtirâziye gözetmişimdir. Sâniyen icraâtı vûkelâ ile ümerâ-yı askeriyyenin rey ve takdirlerine muallik envâ-ı ihtârât ve telmihâta mesâ'i-i kalemiye sarf etmişimdir. Mabeyn Başkitâbeti'nde bulunduğum müddet ki bir sene dört ay yirmi gündür ve Dâhiliye Nezâreti'nde kaldığım eyyâm ki yirmi dört günden ibarettir bunlara ait hâtıratımın tefâsılı bu mecmuaya dahil değildir. Ancak bidâyet-i neş'etimden beri aldığım terbiye-i idare iktizâsınca bâbîâlinin hıfz-ı iktidarına başkâtıp iken ne derece sa'y ettiğimi ve bu mesâiye muhalif rivayât ne gibi iğrâzdan neş'et eylediğini burada bervech-i âti mücmelen beyân ettim. Musâlahadan bir müddet sonra sadr-ı esbâk Saffet Paşa merhum ile beynimizde vâki' olan mükâlemeyi irâd edersen muharebe hakkındaki efkâr ve harekâtıma da ilim icmâli hâsıl olacağından bu mecmuada o mesele ile iftitâhı münasip gördüm." (s.8-9)

Said Paşa, ikinci cilde yazdığı önsözde istibdâd dönemine atıf yaparak, eserinin yaşarken yayınlanmasından duyduğu şaşkınlığı dile getirir:

"Hatıralarımı yazarken hayatımda neşri mümkün olacağını zannetmezdim. Çünkü hürriyet-i kelâm gibi hürriyet-i neşriyâtta mâni olmak hükûmet-i mutlakanın safât-ı tabiyyesindendi. Zamanı muhavvel el havl ve'l-ahvâl olduğundan hâvilleri izâle ve mütteazirâtı mümkünâta tahvil olan bu cildi de bu defa tab'a veriyorum. 9-27 Teşrin-i Sâni 1910. Onun hitâm-ı temsiline cild-i sâlis takip edecektir.

Birinci cilde dahil olması lâzım gelen mevâddan bir çoğu zâta ait ve ma'zûliyet ve uzlete mahsus gavâil tâk-ı tâfersâ galebesiyle unutulup yazılmamış olduğunu ihtâr ederim.

Mevâd-ı münsiyenin ale'l-husus bazıları tarih-i devlet için zabta şayandır zannındayım. Onları bu cildin hitâmesine zeylen derc ettim." (s.3)

Osmanlı İmparatorluğu'nun çok önemli dönemlerinde sadrazamlık yapmış olan Said Paşa hakkında birçok eleştiriler yapılmıştır. Devlet hizmetinde bulunduğu sürece, yaptıklarından dolayı suçlamalara maruz kalmıştır. Mukaddime kısmında da belirttiği gibi yaklaşık bin altı yüz sayfalık bu eseri yazması kendisine karşı yapılan bu haksız suçlamalara cevap vermek içindir. Bundan dolayı da eserin hemen tamamı, telgraflardan, tezkirelerden, yabancı devletlerle yapılan yazışmalardan oluşmaktadır. Dönemin bütün devlet adamlarının hatıralarını yazarken yaptıkları gibi, Said Paşa da bu eserinde bütün resmi belgelere yer vermiştir. Almanya'dan kendisine gönderilen belgeler de orijinal haliyle kitaba alınmıştır. Arapça, Farsça, kelime ve tamlamalardan oluşmuş ağır bir dilin kullanıldığı eserin, mukaddime ve anı niteliği taşıyan bölümlerinde çok sağlam, sanatlı bir söyleyişin hakim olduğunu görüyoruz.

İcraatlarını anlatmak amacıyla yazılmış diğer bir eser de Kâmil Paşa'nın "Hatırât-ı Sadr-ı Esbâk Kâmil Paşa"⁹ adlı hatırasıdır.

Hatıralarını önce gazetede neşreden Said Paşa'nın, Kâmil Paşa'nın sadrazam olduğu dönemle ilgili eleştirilerde bulunması üzerine Kâmil Paşa, kendi yaptıklarını gerekçeleriyle anlatma ihtiyacı duymuştur. Eseri yazış amacını "Mukaddime" bölümünde şöyle açıklar:

"Hakan-ı sâbık Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni devrinin evâilini neşredenler olmuş ise de bu devre ait vekâyi-i mühimmenin mâ-ba'dini öğrenmek isteyenler kesir olduğundan ve hususen, selef-i acizi Said Paşa Hazretleri hangâm-ı sadaretlerine ait hatırât-ı aliyyelerini gazete ile neşrederek bazı ahvâle cümleyi agâh etmeye himmet eyledikleri misilli zaman-ı sadaret-i acizânemde gûzerân olan vekâyi ile hatırât-ı kemterânemin dahi neşrini ekser ahibbâ arzu ettiğinden, gerçi vekâyi-i mezkûre henüz tarih hükmünü iktisâb etmediği cihetle bunların bi-temâmüha neşri muvafık-ı usul olmasa da Rumeli-i şarkî ile İngiltere'nin Mısır'ı işgali meselelerinin halli zaman-ı

⁹ (Kâmil Paşa): Hatırât-ı Sadr-ı Esbâk Kâmil Paşa, Hatırât-ı Siyasiyyât, Der-ahd Sultan Abdülhamid Han-ı Sani , Matbaa-i Ebûzzıya, Konstantiniye, 1329, Cild-i evvel, Muhtar Halit Kütüphanesi, İstanbul, Bâbıâli kapısında Servet-i Fünûn Gazetesi insâlinde. Kitabın tamamı 198 sayfadır.

memuriyetime tesadûf etmekle ol bab da cereyan eden ahvâlden bî-vukûf olanlar meyânında icraat-ı acizânemi nesren ve neşren mûâheze edenler dahi bulunduğundan, şu iki mesele hakkında temin-i efkâr için bî'i-iktizâ tenvir-i hakâyık-ı ahvâle ibtidâr ve bu siyasiyyât hengâmında vukû'iyâfete olan halât ve muamelât-ı garîbenin hatîrâtı dahi tezkâr olundu.”(s.3)

İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesi sırasında sadrazam olan Kâmil Paşa, suçlamalara maruz kaldığı bu dönemle ilgili bütûn layiha ve tezkireleri yayımlar. Zaman zaman belgeleri sunduktan sonra, verdiği belge ile ilgili açıklamalar yapan Kâmil Paşa, “Devletin Âtisini Temin için Usûl-i Husûsiyyenin Sureti” isimli belgeden sonra da şu bilgileri verir:

“Devletin temin-i mûstakbeli maksadıyla tahririne ictisâr olunan iş bu arızaya o zaman Sadâret Müsteşârı bulunan Tefvîk Bey Efendi (Elyevm ayândan Tefvîk Paşa Hazretleri'dir) muttali olarak bunun mûnderecâtını takdir ile beraber hûnkârın mizâcına muvâfık olmadığı cihetle ne gibi tesir hâsıl edeceğini kestirememekte olduğu muhterizâna beyân eylemişti, fi'l-vâkı' hâl öyle olsa da istikbâlî bi't-teemûl devleti daima taht-ı emniyette bulundurmak vezâif-i memuriyet-i acizânemden olmakla mûtalaâ-i acizî Sultan Abdülhamid'in tab'ına kerân geleceğini düşünmeyerek hasbe'l-sadâkat iş bu arıza hemen takdim kılınmıştı. Hakan-ı sâbık zahiren bunu hoş görmüş gibi görünmüş ise de hakikatte pek de hoş gitmediği ve bâ-husus mukarrebinin tesvilâtına iyi bir sermaye olduğu âtide görüleceği vechile bazı âsârdan nûmâyan olmuştur.” (s.11)

Yazılanlar bir anlamda hesap verme özelliği taşıdığı için bütûn belgeler tarihleriyle birlikte verilmiştir. Bu da eserin hatıra özelliğini zayıflatmaktadır. Yazar, sadrazamların yazışma diline uygun Arapça, Farsça kelime ve tamlamalardan oluşmuş, oldukça ağır bir dil kullanmıştır.

B. İcraat ve Tenkitlere Cevaplar

Meşrutiyet'in ilânından sonra, yaptıklarından dolayı tenkit edilen devlet adamlarının yazdıkları hatıraların dışında, bir de birbirlerini eleştirmek için yazdıkları hatıralarla karşılaşırız. Bunlardan ilki Zihni Paşa'nın Said Paşa'nın kendisi hakkında yaptığı suçlamalara cevap niteliğinde yazdığı "Beyân-ı Hakikat"¹⁰ tir.

Said Paşa, Zihni Paşa'ya bağlı olan bakanlıkla ilgili bazı olumsuz beyanatlarda bulunur. Daha sonra şifâhen Zihni Paşa'dan özür diler, fakat buna rağmen hatıralarını yazdığı kitabın birinci cildine gene Zihni Paşa aleyhinde yazılar yazar. Zihni Paşa da ona cevaben bu eseri kaleme alır. Kendisinin de ifade ettiği gibi Said Paşa'nın hatıratından sadece kendisiyle ilgili bölümlerini eleştirir, diğer kısımları ile ilgili herhangi bir yorum yapmaz. Bu hadiseyi kendisi şu şekilde ifade eder:

"Meclis-i Ayân Reisi Said Paşa Hazretleri 21 ve 22 Kânûn-ı Sâni sene 325 tarihli 'Tanin' gazetesıyla neşrettikleri iki makalede Bağdat Hattı'ndan bahsederek mukavelenâmeye esas olan müzakerât hakkında birtakım beyanâtta bulundular ki hülâsa-i müfâdı kumpanyaya lehimizde olarak kabul ettirilen mevâdın sarf-ı eser-i sa'yı mahsusları olduğunu söylemekten ibarettir. Bunların müşârûn-ileyhce hizmet-i zâtiye gibi gösterilmesi Nâfia Nezâreti'nin vazifesini ifa etmemiş olduğu ve sadaretin müdahalesi olmasa menfaat-i devletin nezâretçe kasten veya min gayr-ı kasd amâte edileceği manâsını işrâb ediyor; o zaman Nafia Nezâreti uhdeme mevdû' idi. Said Paşa Hazretleri'nin tasvip buyurdukları vechile hareket etmeleri içtihad-ı zâtîyelerine ait bir meseledir, fakat istedikleri noktaya irtikâ için şahs-ı acizâneme taarruz etmelerini bi't-tab'i tecviz edemem. Bunu kendileri de tecviz buyurmazlar ümidiyle 'Tanin' gazetesindeki neşriyatı müteakip, Meclis-i Umûmi şimdiki Adliye Nezâreti dairesindeyken, şifâhen beyan-ı hakikat ve ibrâz-ı vesâik etmiştim, sözümü istimâ ile itizâr buyurmuşlardı. Lâkin bundan sonra müşârûn-ileyhin tarafından mecmua-i hatıratın birinci cildine hakkımda bazı istinadâtı hâvi diğer

¹⁰ (Zihni Paşa), Beyân-ı Hakikat, - Meclis-i Ayân Reisi Said Paşa Hazretlerinin Hatıratında münderic bazı mevâda ayândan Zihni Paşa'nın cevabı-, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, Meclis-i Millet-i Osmânî Şirketi, 1327. Kitabın tamamı 46 sayfadır.

mübâhis derc eylediğini gördüm. Artık bunlar içinde kendilerini tasaddî-i beyhûde ve sûret-i aleniyyede redd-i isnâd-ı muktezîydi. Fakat lâzım olan evrâk ve vesâik tamamen nezdimde mevcut değildi. İkmâl-i vesâik bir hayli sa'y ve zamana muhtaç, avâriz-ı vücudiyem ise böyle mesa'i-i manzume tahammülüne nâ-müsaîd idi. Ne çare ki hatirâtın ba'de intişar eden cild-i sânisî evvelce neşr olunan Bağdat Hattı mübâhisini şâmil ve bundan başka diğer birtakım ihâmât ve isnâdâtı da muhtevî olarak zuhur etti. Elli seneden beri ifâ ettiğim hizmet-i devletteki meslek ve hareketim hakikatbîn olanlarca malum olduğunu düşünmekle beraber nam ve namusumun evâhir-i hayatımda -ne maksatla olursa olsun- lekedâr edilmek istenmesine karşı sükût edemedim. Tarihte bir yer işgal etmek iddia ve liyâkatından beriyim; bunu bilirim. Aradığım şey sırf-ı şahsıma taalluk eden hususlarda hakikati irâe ve vesâik-i resmîyesini ibrâz ile tezkiye-i nefstir. İcraat-ı medîdesiyle bir şahs-ı tarih olan Said Paşa Hazretlerinin hatirâtından bana taalluk etmeyen aksâmı hakkında harf-ı vâhid söyleyecek değilim; bu vazife asr-ı hâzır tarihini yazacak olan müdekkikin-i ahlâfa mevdu'dur." (s.3-4)

Zihni Paşa, Said Paşa'nın hatıralarında sadece kendisi hakkında yaptığı suçlama kısımlarını alır ve kendi açıklamalarını yapar:

"Said Paşa Hazretleri rıhtımların mübâyaaası teşebbüsü hakkında dahi hatirâtına bir hayli sözler idhâl etmiştir. Rıhtımların mübâyaaası taraf-ı Padişahîden şiddetle arzu buyurulmaktaydı. Said Paşa bu arzuyu is'âf etmemek istediğini anlatmak için mazbata müsveddesine bilâhare işi eşkâl edecek bir fıkra sıkıştırmış olduğunu ve şirket nâmına verilecek senede şirketçe ifâsı kâbil olamayacak şerâit-i hukûkiye vaz' ettirdiğini söylüyor.

Fakat daha evvel yazılan mazbata da Şeyhülislâm Cemalettin Efendi ve Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa Hazerâtı'nın muhalif kaldıklarını beyan ediyor. Arzu-yı âli-i şâyân is'âf değilse vükelâdan iki zât muhalif iken acaba kendileri ne için kabul reyini dermiyân buyurdular? Hatirâtta burası mezkûr değildir. Nitekim müşârün-ileyhin infisâlinden sonra vuku' bulan teşebbüsât ve ma'ruzât üzerine zât-ı şâhânece rıhtımın mübâyaaasından sarf-ı nazar buyuruldu." (s.41)

İfade ettiğimiz gibi, Zihni Paşa, bu eseri Said Paşa'nın kendisi hakkında yaptığı suçlamalara karşı cevap niteliğinde yazmıştır. Yazar,

savunmasını yaparken, kendi faaliyetleriyle, dönemiyle ilgili bilgiler de vermektedir.

Bu konuda kronoloji sıralamasına uygun olarak yazılmış ikinci eser, Said Paşa'nın, Kâmil Paşa'nın kendisi hakkında yaptığı suçlamalara cevaben yazdığı "Said Paşa'nın Kâmil Paşa Hatırâtına Cevapları"¹¹ dır. Kitabı yazmasının sebeplerini giriş kısmında şu şekilde açıklayan Said Paşa;

"Sadr-ı esbâk Kâmil Paşa Hazretleri'nin hatırâtı-ki musammiyet neşri birkaç aydan beri vesâit-i matbuatla mütevâli'yyü'l-â'lâm idi- burada bulunmadığım esnada muvakkâ' zuhura geldiğinden avdetimde alıp okudum. Hatırâtın sahaif-i adîdesinde bana ait fıkralar bulunduğundan bu hâl benim de beyân-ı ahvâl ve efkâr etmemi icap ettirmiştir. Bahse girmeden evvel şunu söyleyeyim ki mâruzât-ı şifahiye ve husûsiye ile mesleğimi tenkid etmek Kâmil Paşa Hazretleri'nin mültezimleri bulunduğu memuriyet ve ma'zûliyetlerim esnasında işitirdim. Reis-i umûrda bulunanların vazifeleri tesadûf ettikleri mesâlihte ve husûsen mesâil-i siyasiyede hakkıyla tedkikât icra eylemeksizin ve yalnız hâl-i hazır itibarıyla değil müstakbelât içinde gayât u netâyici teemmül etmeksizin devlet-i matbûa nâmına taahhüdât ve ma'âkadattan ictinâb etmektir. Bu mühimmeyi acizâne meslek-i ittihâz etmiş ve her hâl ve zamanda bu devletin esbâb-ı selâmetine hasr-ı fikir edenlerden bulunmuş olduğumdan Kâmil Paşa Hazretleri'nin hakkımda adem-i hüsûn zehâblarını seciye-i dirâyet ve nısfetleriyle tevfiik edemezdin.

....

Kâmil Paşa hatırâtının ilk sahifesinde diyor ki: ' Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan'la birleştirilmesi için Edirne vilâyeti civarında vuku' bulan harekât ve icraâttan bâbîali bi-haber olduğu halde Sofya'da bulunan Rusya politika memurundan Avrupa tarîkiyle Dersaadet Sefâreti'ne leylen vürûd eden bir telgrafnâmeden hal kesb-i vukûf eyleyen Sefir Mösyö Nelidof der-akab makam-ı saltanata arz-ı malûmat eylemesi

¹¹ (Said Paşa), Said Paşa'nın Kâmil Paşa Hatırâtına Cevapları, Şarkî Rumeli, Musavver Ermeni Meseleleri, İstanbul, Tanin Matbaası, 1327. Kitabın tamamı 90 sayfadır.

üzerine vakadan müteeessir olan hakan-ı sâbık bayram namazına çıktığında sadrazama izhâr-ı şiddet eyledi.'

Evvelâ Bulgaristan'da cereyan eden ahvâlden Bâbîâlî'nin bî-haber bulunduğu iddiası muvafık-ı hakikat değildir. 301 senesi Eylülünden evvel Bulgaristan'da bulunup adetleri gayet kalîl ve ekseriyet kendilerine tamamen muâriz olan erbâb-ı ihtilâl iki eyâletin ittihadı yolunda bazı teşebbüsâtta bulunmaları ve Rusya'da Pansilâvizm fikrine hizmet edenlere istinâd âsârı mahsus olması üzerine Rusya hükûmeti nezdinde bâbîâlî pek müessir teşebbüsâtta bulunduğundan hükûmet-i müşârün-ileyhe iki eyâletin ictima'ı arzusuna kat'iyen muhalif olduğunu konsolosu vasıtasıyla şehrin her tarafında matbu' beyannâmeler ta'likiyle ilân etmişti. Tafsîl-i hatîrâtının birinci kısmından da anlaşılır.

Sâniyen Rusya sefirinin Avrupa tarîkiyle sefarete leylen vürûd eden telgrafnâmeden vak'a-i ahireye kesb-i vukuf ettiği benim fikrime göre kable't-tedkik tasdik olunur. Bir kaziye değilse de aldığı telgraftan hakan-ı sâbık ma'lûmat vermesi istibâd olunamaz. Fakat bâbîâlî sefirin haberi üzerine değil daha evvel hâli istiksâ ederek makâm-ı saltanata bildirilmişti. Âtiyyü'l- beyân-ı muhâberât bunu ispata kâfidir."(s.3-5)

diyerek bölümler halinde, belgelerle savunmasını yapmaktadır.

Said Paşa, Kâmil Paşa'nın kitabında kendisiyle ilgili yazdıklarına atıf yaparak, kendi doğrularını belirtir:

"Hatırâtta 'kaleme alınacak mazbata tebyîz olunmazdan evvel müsveddesinin huzur-ı âliye ve ira'esi cûmle-i irâdât-ı seniyyeden idûğünden ol vechile taraf-ı riyasattan yazdırılan mazbata müsveddesi heyette kıraat olunmaksızın huzur-ı âliye arz kılınması üzerine müsvedde-i ma'ruza nezd-i şâhânede ibkâ olunmakla meclise hitâm vererek avdete mezun olduğumuz tebliğ edilmiş ve o halde heyet dağılmıştı' ibareleri kısmen muhtac-ı tashihdir. Mazbata-i müsveddesinin mecliste kıraat olunmaksızın arz olunduğu doğru değildir. Bilâkis kâffe-i a'za hazır oldukları halde mecliste okunmuştu. Ba'de hakan-ı sâbık müsveddeyi istediğinden yine meclisin malûmat ve reyile kendisine gönderilmişti. Sevk-i asker kararına itiraz ederek müsveddeyi iade etti ve ol emirde vakı'ası esbâbının Prens Dö Batumburg'dan istizâh olunması için iki kere başkâtibi ve

iki kere de sonraları Teşrif-i Hümâyûn Müdürü ünvanını alan Mahmut Efendi'yi Meclis-i Vükelâ'ya gönderdi. Telâkki edilen iradât üzerine tekraren müzakerât cereyanından sonra istizâhın muvafık-ı hâl olmadığına karar verilmiş ve sevk-i asker lüzumu te'yid etmişti" (s.20)

Kâmil Paşa'nın hatıratında kendisi ile ilgili yaptığı değerlendirmelere telgraflar, özel tezkirelerle cevap veren Said Paşa, şimdilik kendisi ile ilgili yorumları değerlendirdiğini ifade ederek eserine son verir.

"İşte Kâmil Paşa Hazretlerinin hatıratı ki musammiyet neşri bir seneye karîb zamanından beri matbuât ile haber verilmekte olduğu halde bu defa zuhura gelmiştir. Bana taalluk eden aksâmı hakkında şimdilik cevaplarım bunlardan ibarettir." (s.90)

Said Paşa'nın, Kâmil Paşa'nın kendisi ile ilgili yaptığı suçlamalara cevaben yazdığı bu eserden sonra, aynı tarihte Kâmil Paşa'da Said Paşa'nın kendi sadareti dönemine ait yaptığı atıflarla ilgili yanlışlıkları düzeltmek ve bu konulara açıklık getirmek maksadıyla, "Kâmil Paşa'nın Ayân Reisi Said Paşa'ya Cevapları"¹² adlı eseri kaleme almıştır. Eseri yazış amacını ve Said Paşa ile ilgili düşüncelerini yazar şöyle ifade eder:

"Geçende neşrolunan hatırat-ı âcizanemin tab'ı sırasında eslâf-ı azâmdan Said Paşa Hazretleri tarafından mevki-i intişara çıkarılan hatırat gözden geçirilerek muhteviyâtının ez cümle zaman-ı sadaretime taalluk eden cihetlerinde bazı yanlışlıklar görülmekle bunların ve diğer bir iki maddesinin tashih ve tevzihine ibtidâr olundu.

Said Paşa Hazretleri envâ'-ı elvan ilm-i bedi' ve beyân ile tezyin ettikleri hatırat-ı aliyyelerinde umûr-ı idare-i devletin kâffe-i muhsinâtını kendi nefsine hasr ve seyyiâtını birer suretle ahlâf ve eslâfa atf u tahmil etmekle hakâyık-ı ahvâle vâkıf olmayan kari'in bu menşurun tanziminde ihtiyar olunan külfet, temeddühten ibaret bulunduğu zâhib olarak medâyih-i muhteviye nâşir müşârûn-ileyhin kemalât-ı zâtiyesini nakisedâr etmemek için keşke bunda nefse ait sitâyış ile âhire isnad olunan nekâyis bir bi- taraf kimse tarafından yazılmış olsaydı derler.

¹² (Kâmil Paşa), Kâmil Paşa'nın Ayân Reisi Said Paşa'ya Cevapları, Konstantiniyye, Matbaa-i Ebûzziya, 1327, Kitabın tamamı 104 sayfadır.

Hakâyık-ı umûra aşına olanlar ise dikkat ettikçe bunun bir sanî'a-i bedîa olduğunu görerek Said Paşa Hazretleri'nin "fî küllü fenni müstatref" bir danişmend-i hünerver olduğunu teslim ederler." (s.3)

Kâmil Paşa, Said Paşa'nın kitabından kendisi ile ilgili olan yerleri, sayfa sayılarını belirterek yazdıktan sonra, kendi düşüncelerini, açıklamalarını, düzeltmelerini yapar. Said Paşa'nın eserinde, kendi döneminde yapılan ticaret antlaşmalarında görülen başarının, on dört on beş senelik zaman zarfında görülemediğini söylemesi üzerine Kâmil Paşa, şu açıklamada bulunur:

"Said Paşa Hazretleri zaman-ı vekâletlerinde ticaret muâhedetinin teceddüdüne müteallik teşebbüsât-ı aliyyelerini devr-i dıraz tafsil ile beraber infisallerinden sonra geçen (tarih-i tahrir göre olacak) on dört on beş sene zarfında mezkûr muâhedelerin tecdidine muvaffakiyet hâsıl olamamasının esbâbı bilinemediğini ahlâfa izz u kusur edercesine hatırâtının 142'nci sayfasında beyan buyuruyorlar.

Fî'l-hakika bu keyfiyetin şerh ve ta'mike ve te'hirinden nâşi teessüflere değeri gayr-ı münkerdir. Ben dahi müddet-i memuriyetimde gavâil-i siyasiyyenin mühimma-i emken-i nedfa'ını müteakip ticaret muâhedâtıyla bilhassa meşgul olduğumdan devletlerle muahede-i cedîdenin şerâiti kararlaştırılarak umûmu bir gümrük tarifesi tanzim ettirilmiş ve bunun üzerine bilcümle devletlerin muvafakatlari istihsâl olunup hattâ Almanya devletleriyle akdedilen muâhede imza ve te'âtî dahi olunmuştu.

Yalnız sonunda Rusya Devleti petrol gazının, Avusturya kibrit ve sigara kâğıtlarının ta'dil-i rûsûmu talebinde bulunup gerçi bu hususlarda ihtiyâr edilecek müsamaha ehemmiyetli birşey değilse de bu iki devlete münhasır gibi olan şu üç kalem malın tenzil-i rûsûmu halinde bi'l-mukabele diğer devletlerde kendilerine mahsus başka imti'anın rûsûmundan tenzilat icrasıyla aynı müsamahaya nailiyet iddiasına kalkıştıklarından şu müşkülün hâl ve tesviyesine çalışılmakta iken infisâl-ı âcizanem vuku'a gelerek ahlâfa kalan bu işin adem-i itmâmı neden ileri geldiğini bilemiyorsam da benden sonra Said Paşa Hazretleri birkaç defa daha mesned-i sadarete sâye-endâz ikbâl oldukları cihetle tecdîd-i muâhedâta adem-i

muvaffakiyet esbâbı hakkında vârid olan sualin ez cümle kendilerine dahi teveccüh etmesi tabîdir." (s.20-21)

Kâmil Paşa, kitabının birinci bölümünde "Hatırâta Cevap" başlığıyla Said Paşa'nın hatıralarında kendisi ile ilgili kısımlar hakkındaki görüşlerini açıkladıktan sonra; ikinci bölümünde "Gazetelerde Vuku' Bulan Neşriyâta Cevap" başlığıyla, Said Paşa'nın gazetelerde yazdığı makalelerinde kendisi ile ilgili olan kısımlarına cevap verir. Said Paşa'nın, eseriyle ilgili yaptığı eleştiriler karşısında Kâmil Paşa şunları söyler:

"Meclis-i Âyan Reisi Said Paşa Hazretleri Renin ve bilâhare nâm-ı aslîsini alan Tanin gazeteleriyle hatîrât-ı acizaneme karşı birtakım makalât-ı müteselsile neşrettikleri görüldü. Daha mukaddimesinde haksızlıkla söze girişilip gûya maruzât-ı şifahîye ve hususîye ile kendilerinin mesleğini tenkit etmek mültezemem bulunduğu ve bu bâbdaki kanaatlerinin esbâbından bahsedilmiştir.

Her ne kadar malûmu a'lâm kabilinden ise de şurasını hasseten izah eylerim ki ben şunun bunun mesleğini, hâlîni tenkit ve tezyîf eylemeyi kendisi için bir nev' zevk addedenlerden değilim.

Müşârûn-ileyh Said Paşa ilân-ı Meşrutîyet'ten sonra bazı mesâilden iddia-yı beraat ve başkalarına isnad-ı kusur ve tühmet yolunda evrak-ı havadisle neşriyâta tasaddi eylememiş olsa ve şu meyanda bana müteallik cihetler dahi bulunmasa hatîrâtımın bir kısmını bile mevki-i intişâra koymayıp mücerret tarihe hizmet için külliyyatıyla beraber zaman-ı münasibe bıraktırdım. Hatîrâtımın kısm-ı münteşirinde Said Paşa Hazretleri'ni gücendirecek bazı noktalar bulunabilir. Ne çare ki bunlar vaktiyle ahvâl-i vukuâtın icabâtına göre yazılmış maddeler olup bilâ tefsir ve tahrîf hatîrâta geçirilmiştir.

Ya Said Paşa Hazretleri'nin hatîrât ünvanını hâiz mücelledât-ı cismiyyesine ne diyelim ki münasebetsiz dedikodulardan ve hâl-i zaman-ı hâzıra göre tasavvur olunmuş hikâyelerden sarf-ı nazarla baştan aşağı münderecâtında müşârûn-ileyh her türlü hatalardan bi't-teberri kâffe-i hasenâtı nefisine hasr u seyyiâtı hükümdar ile eslâf ve ahlâfına ve rûfekasına azv eylemek emelini iltizam ve takip etmiştir. Hele hakk-ı âcizanemdeki maruzât ve tasvirâtı sayfalar dolduracak derecededir." (s.61)

Yazar, Said Paşa'nın makalelerinde kendisiyle ilgili olan bölümlerin açıklamalarını da hatıralarında olduğu gibi, tarihi ve konuyu belirterek yapar. Kendisi hakkında yazılan yazılara karşılık bu eseri yazan Kâmil Paşa, takdiri okuyuculara bıraktığını söyleyerek eserine son verir:

“Said Paşa hatıratının taraf-ı âcizaneme taalluk eden cihetlerine cevap olmak üzere geçen sene seyahatten avdetle kaleme alınan iş bu mecmuânın hitam-ı tab'ını müteakip benim hasbe'l-hâl ictinâb ettiğim kadar müşârün-ileyhin haris olduğu mesned-i sadarete nâiliyeti üzerine bunun neşrini halk nazarında kendisini küçük düşürmek veya çürütmek maksadına azv ile şikâyetle kalkışmaması için vakt-i merhûnuna ta'llik eylemişim. Vehm ü vesvese mahlût nazariyâtına mağlup olan müşârün-ileyhin iş bu sekizinci veya dokuzuncu sadaretinde dahi nûmayan olan ahvâl-i garîbe ve muamelât müstebde-i mütekeberrânesiyle halk-ı nazarında itibardan düşmesiyle evvelce vârid-i hatır olan mülâhazaya mahal kalmamış olduğundan ucube-i âcizînin mevki-i intişâra vaz'ı tensîb edildi. Muhteviyâtının takdiri kârî'in-i hakikatbîn-i kirâmın reylerine havale olunur.” (s.104)

Otuz üç yıllık bir dönemin Sadrazamı, üst düzey görevlisi olarak sorumluluğunu birinci dereceden omuzlarında taşıyan yazarlar, özellikle 1908'den sonra şiddetle eleştirilen Sultan Abdülhamid döneminin bazı faaliyetlerinin sorumluluğunu kendi üzerlerinden atma telâşındadırlar. Taşıdıkları bu endişeden dolayı, eserlerini yazarken çok titiz davranmışlar, savundukları düşünceleri lâyihalarla, tezkirelerle, telgraflarla, mektuplarla belgelemişlerdir. Bu nedenle de, kitapların hemen tamamı resmî belgelerden oluşmuş, yazarların hayatlarına, yaşadıkları olaylara, duygularına ait ifadelere çok az yer verilmiştir. Eserlerde, devlet adamlarının yazışma diline uygun, Arapça, Farsça kelime ve tamlamalarla oldukça ağır bir dil kullanılmıştır.

Bütün bu çalışmalar, edebî değer olarak ikinci plânda kalsalar da Osmanlı tarihinin bu en kritik dönemine ışık tutmaları açısından büyük değere haizdirler.

VI.BÖLÜM

ÖZEL HAYATA AİT OLAN HATIRALAR

Tezimizin sınırları içerisinde inceleyeceğimiz hatıraların bir kısmı da, yazarların özel hayatlarını anlattıkları hatıralardır. Kronolojik sıraya göre inceleyeceğimiz bu eserlerden ilki Murad Bey'in Rusya'daki çocukluk döneminden İstanbul Duyûn-ı Umûmiye komiserliğine kadar olan hatıralarını anlattığı "Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi"¹ adlı eseridir.

Murad Bey, yayımlamayı düşünmediği bu eseri neşre nasıl karar verdiğini "Mukaddime" bölümünde şöyle açıklar:

"Bu eser, 'Mücâhede-i Millîye'nin bir kısmıdır. Öbür kısmı neşrolunmuştur. Bu kısım bilhassa İstanbul'da mukaddema neşrolunan (Mizan) ve Duyûn-ı Umûmiye Komiserliği devirlerindeki harekât ve tesiratımı muhtevidir.

'Mücâhede-i Millîye' ünvanı tahtında olarak evvelce neşrolunan gurbet ve avdet devrinin mukaddimesinde dahi beyan olunduğu vechile bu eserin müddet-i hayatımda neşri mukarrer değildir.

Birinci cildin ne gibi esbâb u mazeret üzere neşredildiği malumdur. Eserin vücudunu bu suretle haber almış olan ehlibba öbür kısımlarında neşrini iltizam etmeye başladılar. Muhalefette ısrar ettim. Lâkin Rodos kalesinde oturduğum günlerin birinde aziz ve kadîm bir dostumdan bir mektup aldım. İçinde âtîdeki satırları okudum." (s.2)

Hükûmet tarafından resmen ölü adam ilân edildiğini, bundan dolayı sözünde durarak eseri neşretmesi gerektiğini ifade eden mektubu okuyan

¹ Ebu'l-Faruk, (Mizancı Murad), Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi? Tab-ı evvel, Matbaa-i Amedi, Dersaadet, 1329,

- Mücâhede-i Millîyeden (Mizan) Kadim ü Düyûn-ı Umûmiye Komiserliği Devirleri-, (Hatırât-ı Hayatîyyenin Sair Aksâmı Hülâseten Mukaddime ittihaz edilmiştir) Kitabın tamamı 254 sayfadır.

Kitabın üzerinde Ebu'l Faruk ismi yazmaktadır. Bu da bizi Murad Bey'in farklı bir isimle eseri kaleme aldığı düşüncesine götürmektedir. Çünkü bu eser, Doç. Dr. Birol Emil'in çalışmamızda yer verdiğimiz eserinde ve diğer kaynaklarda Mizancı Murad'ın eseri olarak geçmektedir.

Murad Bey, mektuptan sonra eseri neşretmeye karar verir ve bu hatıraların bir ölünün hatıraları sayılması gerektiğini söyler:

“Hâsılı ben bir ‘mazi’yim hâl-i hâzır’ değilim. Öyle olunca iş bu eserimin neşri tabîî olmuş oluyor. Tahririndeki maksad-ı esasiyem batn-ı müstakbelin temyiz ve intibahına bir medâr-ı ibret nisâr arz etmektir. Artık sırası gelmiş demektir.” (s.4-5)

Eserine Rusya’da çocukluk hatıralarını anlatarak başlayan Murad Bey, İstavropol lisesine kadar ki öğrencilik yıllarından ve başarılarından bahsederken, Rusya eğitim sistemi hakkında da bilgi verir:

“Mektepteki gayretim muallimlerce celb-i dikkat-i mahsusa idi. Bir harika gibi hariçten ziyarete gelenlere beni gösterirlerdi. (Timurhan Şûrâ) Mekteb-i Rûşdiye’sinin bir sınıf-ı mahsusası var. O sınıf ibtidâ-i mektebinde okumayan, ve Rusça bilmeyen müslüman çocuklarına mahsustur. Üç sınıftır. En müste’idler birer sene okurlar, üç senede rûşdiye sınıfına geçerler. Lisani çabuk öğrendim. Bu sayede, ba-husus gayret-i fevkalâdem yardımıyla on dört aydan ziyade ibtidâi kısmında durmadım. Senerin nihayetine dört ay kala birinci şubeye girmiştım. İmtihanda verdiğim cevaplarım üzerine muallim ‘bu çocuğu ikinci şubede bırakmak yazık olacak, üçüncü şubeye atlatacağım’ diyerek üçüncüye sevk etti. Sene-i tedrisiyyenin ilk iki ayında iyice sıkıldım. Çünkü sınıfta birinci olamamak benim için şeyn addederim. Üçüncü ayın defterinde ismim başında mukayyed idi.

‘Mükâfaten’ İstavropol Mekteb-i İdâdisi’ne nakil olundum. Aynı hal devam etti. Beşinci sınıfta iken mektebin kütüphanesine muhafız oldum. Yedinci sınıf talebesine münhasır olagelen bu imtiyaz fevkalâde bir iltifat ve mükâfat şeklinde bana ihsan olunuyordu. Muhassenâtı her bir tahminin fevkinde idi. Çünkü kütüphane muhafızı derslerin haricinde trampeteye tâbi değildi. Halbuki herkes trampete ile bahçeye çıkmaya, cimnastiğe gitmeye, yatak koğuşuna girmeye mecburdu. Hafız-ı kütüb ise isterse bütün geceyi kütüphanede geçirebilir.” (s.15-16)

Rusya’daki insanlarla ilişkisini, Rus düşmanlığını, orada düşünceleri için verdiği mücadele hakkında ayrıntılı bilgi veren Murad Bey; Osmanlı Devleti’ne karşı uyanan ilgisinden dolayı, İstanbul’a gelir:

İstanbul'da önce, Midhat Paşa'yla tanışan Murad Bey, gördüğü ilgiden dolayı memnun kalır:

"1288 senesi Şubatı'nın ikinci günü Batum tarikiyle Dersaâdet'e geldim. Mekteb-i Sultânî karşısında o sırada mevcut olan Amerika Oteli'nde geceyi geçirdim. Ertesi gün sabahleyin Midhat Paşa'nın konağına gittim.

Türkçem yoktu. Tercüman aldım. Lâkin Midhat Paşa Fransızca biliyormuş. Tercümana hâcet kalmadı.

Açıkça derûnumu arz ettim. Zaten Ruslar'ın adâvetlerinden dolayı Midhat Paşa'nın iyi adam olduğuna hükmetmişken, Paris'te (Deba) gazetesinin Bağdat muhbiri tarafından verilen malûmat üzerine tereddütlerim zâ'il olduğunu, kendisine gıyaben ubûdiyyet peyda ettiğimi söyledim.

Hüsn-i kabul gördüm. Midhat Paşa delâletiyle Sadrazam Esad Paşa'yı gördüm. Aynı vesâdat ile bir müddet sonra Mâliye Nâzırı Şîrvânizâdenin konağına misafir oldum. Benim misafireten konakta yattığım gece Şîrvânizâde Sadrazam oldu. Bu 'uğur' yalnız selamlık itibariyle değil, harem itibariyle dahi içli, dışlı olarak konağın bir uzv-ı tabîisi makamına beni a'lâ etti." (s.38)

İstanbul'da çeşitli görevlerde bulunan Murad Bey, devletin meseleleri ve bunların çözümü hakkındaki yorumlarından sonra; Mizan'ın yayımlanmaya başlamasından, Düyûn-ı Umûmiye Komiserliği'ne kadar olan hatıralarını anlatmaya başlar. "Mizan Devri" başlığıyla anlatılan bu bölümde Murad Bey, Mizan'ın yayımlanma sebebini açıklarken, yazarın sosyal meseleler karşısındaki tavrı ve duyguları hakkında bilgi ediniz:

"(Mizan) ın çıkmasına sebep olan ahvâlden birini suret-i mahsusada izah etmek isterim. Said Paşa infisâliyle yerine vûkelânın içinde en miskini bilinen Kâmil Paşa'nın tayini deveran ettiğim tabakatta tarik-i terakki ve selâmetten rücu' makamında telâkki olundu.

Bulgaristan'a karşı izhâr olunan acz ü meskenet, maarif ve mekâtibin tazyike dûçâr edilmesine tesadüf etti. "Sansürlük" devrinin ihdâs olunduğuna hükmetmiştik.

Bundan dolayı en ziyade ben müteessirdim. Çünkü gidişimiz bence bir "bekâ" gidişi değildi, adeta zeval gidişiydi. "Bekâdan ümidim olmasaydı, memur-ı resmi sıfatıyla maaş almaya te'eddüb ederdim" iddiası makam-ı sadarete kaim olan Sadık Paşa'ya karşı benim tarafımdan çarpılan bir sille olduğu gibi, bu fikri şunun bunun huzurunda, belki de dersane kürsüsünde tekrar etmiştim. Halbuki şimdi benim de bekâdan ümidim kesiliyordu. Te'eddübün icabını filen icra etmek zamanı gelmişti.

Bu suretle ilk vesileden bi'l-istifade Darülmuallimîn Müdürlüğü'nden istifa edecek olan benim için bir vasıta-i gayret lâzımdı. (Mizan) yalnız halkı değil, gayr-i mes'ul etraf-ı rezîleye kurban olmuş bildiğim Padişah'ı da âgâh edecek bir fânûs-ı ziya-pâş olacaktı." (s.89-90)

Ülkenin meselelerini yakından takip eden Mizan'ın yayınlanmasının, özellikle resmî çevrelerde olumlu etkiler bırakması Murad Bey'i sevindirmektedir. Mizan'da Ermeni meselesi ile ilgili çıkan yazılar Padişah'ın ilgisini çeker ve Murad Bey sarayla daha yakın temaslarda bulunmaya başlar. Yaşadığı olayları, gözlemlerini aktaran yazar, Mâbeyin'de şaşkınlık yaşamasına neden olan bir olayı anlatırken, Sultan Abdülhamid hakkındaki netleştiremediği düşüncelerini de dile getirir:

"Bir gün mâbeyincilerin odasında epeyce kalabalık olarak hasbihal ettiğimiz sırada, Mâbeyin halkını ber-mûta muâheze ediyordum. Padişah'ın emniyet ve itimadlarına malik iken hakikat-i ahvâlden kendisini âgâh etmediklerinden dolayı Allah'ın, halkın, Padişah'ın önünde mes'ul olduklarını söylüyordum. Bir aralık:

Ben – Size olan itimad ve emniyet bende olmuş olsa, bir hafta zarfında tarihin birçok sahifelerini işgal edecek hüsn-i hizmetler ifâ ederdim.

Hacı Mahmud Efendi – Eğer Efendimiz'in size olan teveccüh ve itimadı bende olsaydı, ben fesimi atar, yan otururdum!...

Hacı Mahmud Mâbeyn'in en ketûm, en mûmsik erkânındandır. Ağzından lakırdı çıkarmak muhal sayılır. Bunun için bu sözü yalnız benim değil, bilcümle hazır bulunanların nazar-ı dikkatini celp etti.

Zaptiye Nazırı Nazım Paşa ile Dâhiliye Müsteşârı Reşid Bey de hazırıldılar. Lâkin Hacı Efendi ağzından o kadarı kaçırılmış olduğundan dolayı bin kere pişman olmuştu. O gün fazla bir şey sormadım. Birkaç gün sonra yalnızca bulup o sözlerinin hikmetini sordum. Birçok tereddütten sonra şunu nakletti:

- Bir akşam ezandan sonra Emin Bey mazrûfen kâğıtlarınızı yollamıştı. Ben de (Murad Bey kulunuz tarafından takdim olunmuş) diyerek Efendimiz'e verdim. Efendimiz zarfı aldığı vakit yüzünden can sıkıntısını ima ederek bir müddet öylece durdu. Sonra zarfı masanın üzerine doğru fırlattı.

Padişah – O da mı başladı! Ben onu namuslu zannetmiştim, diyerek hiddetle odanın bir tarafından diğerine doğru bir müddet yürüdü. Neden sonra masaya gidip zarfı açtı. Ve mazrûfu okumaya başladı. Okurken yüzünün yavaş yavaş açıldığını, yarıya varmadan tebessüm ettiğini gördüm. Mütalâasını bitirdikten sonra kemal-i teveccüh ü muhabbetle sana getirdiğim selâmı yolladı... Ben bunu size söylememiş oldum. Anladınız mı?"

Hacı Mahmud Efendi'nin bu ifşâsı, Padişah hakkındaki efkârımı altüst etti. Benim efkârım zaten fena değildi. Kendisini gayr-i mes'ul cehelenin kurbanı ve kalben pek iyi adam bilirdim. Yalnız jurnalcilik gibi bazı hususlarda benim namussuzluk bildiğim şeyleri namuslu bildiğine hükmediyor ve kendisine cehil isnad eyliyordum. Mahmud Efendi'nin ifadesine göre Hünkâr'ın jurnalcilere namussuz nazarıyla baktığı tebeyyün etmiş oluyor. Acaba doğru mu?

O halde?

İş bu dehşetli istifhâm işareti bir hayli müdet zihnimde asılı kaldı. Muhabbet ve ubûdiyyetim arttı. Rahatım bozuldu. Kendisini görmek, konuşmak, öğrenmek, hakkında bir fikr-i tam hâsıl etmek arzusu bundan tevellüd etti. Çünkü Mâbeyin Erkânı bana itimad ettikleri cihetle daima hünkârın aleyhinde idare-i kelâm etmekten çekinmezlerdi. (Bu herifin zamanında bir şey olmak ihtimali yoktur, Allah çabuk canını alsın da o da kurtulsun, biz de kurtulalım. Mülkû de kendisi de bizi bitirdi) feryadı en me'mul etmediğim bir bende-i hasdan, meselâ Hacı Ali Paşa'dan işitmiştim.

Padişah bunun için bir muamma şeklinde kalıyordu." (s.114-117)

Sultan Abdülhamid'in takdirini kazanan Murad Bey, etrafındaki kıskanç insanların olumsuz tavırlarına rağmen, Padişah tarafından Düyûn-ı Umûmiye Komiserliği görevine getirilir ve etrafındaki insanların değişik tepkileriyle karşılaşır. Kendisi ise bu göreve getirilmesi ile ilgili karışık duygular içindedir:

“Arif Bey – Sizin işiniz oldu!

Ben cidden hangi işimin olduğunu birden hatırlayamadım.

Ben – Hangi işim?

Arif Bey – Komiserlik

Ben henüz kafamı toplamadan Arif Bey'in getirdiği kâğıdı üzerinde göz gezdirmiş olan Süreyya Paşa dedi ki:

Süreyya Paşa – O, o! Tebrik ederim. Bu muvaffakiyetiniz her bir zannınızın pek üstünde bir muvaffakiyettir. Lâkin çok kimselerde burun asacaklardır.

Arif Bey – Ne suretle olduğunu bilseniz muvaffakiyete daha ziyade kıymet verirsiniz. Efendimiz buyurdular ki: “Bunu benden bir çok kimseler istediler. Kendisine sakladığım için kimseye vermedim. Eğer bu gün kendisi gelip istememiş olsaydı, yarın haber gönderip tevcih edecektim.”

Kafam pek sersem olarak haneme avdet ettim. Şüphesiz mukadder değildim. Fakat yürümekten fazla bir memnuniyet dahi hissetmiyordum. Hanem halkını dahi merak ve tereddütte buldum. Arif Bey'in Ağası gelip

- “Sizin Beyefendi Adliye Ser Komiseri oldu. Müjdemi isterim” demiş. Şu Adliye Ser Komiserliği'nin ne olduğunu, hatta taltif veya tahkîr olduğunu fark edememişler.

İşin Düyûn-ı Umûmiye Komiserliği olduğunu, bir nevi çocukluk neticesi olarak bunu istemek hiffetinde bulunarak nezd-i âlîde tezkiyemi bozmuş olduğumdan dolayı memnun olmadığımı söyledim. Kederime iştirak edeceklerine cümleten pek sevindiler. Çok gördüğüm maaşın nezd-i Padişahî'de bir para hükmünde bilindiğini, paraya tama' ettiğime zehâb korkusunun münasebetsiz olduğunu iddia ile beni teselli etmek istediler. Tamamen müteselli olmadım.” (s.135-137)

Düÿûn-ı Umûmiye Komiserliği görevinde, devletin menfaatlerini korumak için verdiği mücadeleleri anlatan Murad Bey, Mâliye Nâzırı ile yaşadığı bir problemi aktarırken kişiliği hakkında da bilgi verir:

"Mâliye Nâzırı'nın, Sadrazam'ın bu meselede gösterdikleri gevşeklik ile benim uzlaşmamazlık büyük bir tezat teşkil etmişti. Benim tavır ve mesleğim frenklerin takip ettikleri âmâl-i muzırına önünde sedd-i mümâna'at oluyordu. Esna-yı müracaatta Bâbîâli ile hazineye hakkımda âsâr-ı husûmeti müşahade etmişler. Komiserliğimin ne gibi ahvâl içinde icra olunmuş olduğunu da öğrenmişlerdi. Bundan cesaret aldılar. Bütün hırslarını üzerime hasrederek bir mücadele ve muhâseme kapısını açtılar, devâir-i resmiyyenin kendileriyle müttefik olduklarına nazaran muvaffak olacaklarına şüpheleri yoktu.

Halbuki esasen ben cidâl adamıyım. Şiddet ve kuvveti veya ehemmiyet ve tehlikesi nispetinde cevherim açılır." (s.168-169)

Rusya'daki çocukluğundan başlayarak, Düÿûn-ı Umûmiye Komiserliği'ne kadar olan hatıralarını anlatan Murad Bey, devletin yönetimi ve sosyal meseleleri hakkında da değerlendirmeler yapar. Yazar, Sultan Abdülhamid dönemindeki yönetimden, Padişah'ın olduğu kadar, Said ve Kâmil Paşalar'ın da mes'ul olduğu fikrindedir:

"Vûkelâya nisbeten, ben pek küçük bir memurdum. Bununla beraber vazife-i mevkûlem dairesine ne Yıldız'a, ne Bâbîâli ile Hazine'ye, ne de ecnebilere tecavüz ettirmedim. Verdikleri mühim, mühim kararlarını, hattâ kat'i iradelerini geri aldırırdım. Demektir ki o asrın vûkelâ ve ricâlinde az çok vazife ve mes'uliyet dairelerine vukûf, fedakârlığa kendilerini sevk edecek kadar millete muhabbet ve merbûtiyetleri olsaydı, devr-i Hamidî o kadar müstekreh bir istibdâd şeklini almazdı. Yani tarih nazarında Sultan Hamid ağır surette mes'ul olmaktan kurtulamaz. Lâkin başta Said ve Kamil Paşalar olmak şartıyla vûkelânın mes'uliyetleri daha fazla olsa gerektir. Çünkü meskenet ve mahviyet mazeret teşkil edemez." (s.254)

Burada ele alacağımız ikinci eser, Yusuf Akçura'nın "Mevkûfiyet Hatıraları"²dir. "Mukaddime Yerine" başlığı altında hayata dair görüşlerini duygusal ifadelerle dile getiren yazar, yazdığı kitabın okunup okunmayacağından duyduğu endişeyi ifade eder:

"Bilmem ne gibi bir hedefe doğru insanları sürüklemekte olan tabiat, iğfâl ile hüküm altında tutmak için onlara hayatı sevdiliyor. Evet, hayatı mecnûnâne seviyoruz; ve bu neticesiz aşkımız ile beşeriyet yaşıyor. Bizi esirleri halinde, kırbaçlaya kırbaçlaya işleterek, tabiat belki de hedefine erişir; lâkin ondan bize ne?..

Mamafih hayata ve salden ibaret ömür, ne kadar müellim olsa bile lezzetlidir. Onu hatırladıkça ancak geçtiğine teessüf ederiz! En ziyade azap gördüğümüz bir mahalli terk ederken bile mutlak müteessir oluruz, zira orada sevgili hayatın bir parçasını defnettik...

"Mevkûfiyet Hatıraları"nın da benim için tabi kıymeti var. Lâkin bilmem okuyan bulunur mu? Okuyanlar velev bir iki yerinden olsun azıcık müteessir olurlar mı?... Zannetmem.

Kazan, 27 Mayıs 1907" (s.3)

Yazar, bir gece yarısı uyurken, kapıya vurulan şiddetli darbelerle uyanır. Saat gece 4'tür. Gelen polis zâbitleri evi aramak istediklerini söylerler. Polislerle beraber, bekçiler ve birkaç kişi daha eve girer. Özellikle özel eşyalarının aranmasına dayanamayan yazar, duygularını şöyle dile getirir:

"Kitaplarım, kâğıtlarım, mektuplarım, - sevdiklerimden gelen mukaddes, samimi, harim sözlerle memlû o sevimli mektuplarım- resimler, sevdiklerimin kendi elimde uzun zaman tutmaya kıyamadığım muazzez tasvirleri, herşeyim, ruhumun, hayatımın bütün tecelliyât-ı hariciyesi, bir bir o yabancı ellerden geçiriliyor, tintiliyor..."(s.5-6)

² Y.A, Mevkûfiyet Hatıraları, N.....Hanım'a, Kitabın tamamı 54 sayfadır.

Kitabın kapağında görüldüğü gibi sadece kitabın adı ve yazarın adının baş harfleri bulunuyor. Fakat hem Türk Dili Anı Özel Sayısı'ndan hem de Milli Kütüphane'deki katalog taramasından, eserin Prof. Dr. Yusuf Akçura'ya ait olduğunu tespit ettik. Bu tespite göre elimizdeki eserin 1330'da İstanbul'da 2. baskısı yapılmış. 1. baskısı muhtemelen Kazan'da yapıldığı için buradaki araştırmalarımızda eserin ancak 2. baskısını bulabildik. Önemli bir eser olduğu için 2. baskı olmasına rağmen tezimize dahil ettik.

Arama sonucu tutuklanan yazar, bundan sonraki olayları günlük şeklinde anlatır. Günlüğünü 8,10,12,14,16,19,20,22,24,25,27,30 Mart ve 1,6,8,9,10,16 Nisan tarihlerinde yazar. 12 Mart ve 1 Nisan tarihli iki ayrı yazı vardır. Ayrıca eserin 46. sayfasının altına "19. bastırılmadı" ve 45.sayfanın altına "17. bastırılmadı" diye dipnot düşülmüştür.

Sebebini bilmediği hâlde tutuklanarak hapis haneye götürülen yazar, "10 Mart" tarihli yazısında bulunduğu yeri şöyle tasvir eder:

"Basık tavanlı, pis,sıcak, karanlık, dumanlı bir oda. Tüten bir lambanın kederli ve kör aydınlığıyla mülevves bir masa başında, kirli mâi bulutlar arasından güçlkle seçilen üç biçimsiz kafa. Kapı yanındaki sıralara, horuldayarak nefes aldıkça bütün odayı kusturucu ağız, ter uyku ve meşin kokularıyla dolduran kırmızı ve şişman polis efrâdı abanmış, uyuyorlar."(s.7)

Neden mevkûf olduğunu idrâk edemeyen yazar, bir süre sonra bunun sebebini öğrenir: "Ben avâmiyet-i iştirâkiye (Sociale- Démocratie) harbine dahil olmak ve o harbin etrafını Tatarlar arasında neşretmekle ithâm olunuyordum".(s.29)

Gözlemlerini sade fakat etkileyici ifadelerle anlatan yazar, eserin hemen tamamında duygusal ifadeler kullanır:

"Yazarken gözlerinin parlaklığı arttı, o halîm çehreye asabi bir titizlik geldi; o uyuyan yumuşak eller canlandı; kalem bağırarak, kâğıdı yırtarcasına şiddetli, koşuyor; harfler, kelimeler, büyük okunaklı, biraz acîb, havf-âver diziliyordu.

.....

Kalbimi tahlil etmek, hissiyâtımı anlatmak pek güç: Kalbimin telleri mütemâdi titriyor; ve bu bana incitici bir lezzet veriyor!..." (s.29-30)

Özellikle umutsuz olduğu dönemlerde yazarın, hayatın anlamsız olduğunu düşündüğünü ve kendi muhasebesini yaptığını görürüz:

"Hayat, zaten zindan değil mi!... Hayatın da hakiki hürriyet – yani muhabbet bulan adamlardır ki onun hatırasıyla, itibari bir zindandan muzdarib olurlar... Ben ne vakit hür idim?...Ne vakit yakıcı, öldürücü bir muhabbetle zevkiyâb olabildim? Ne vakit, samimi, yumuşak bir muhabbetle okşandım? Hülâsa ne vakit bir dakikacık olsun, mesudiyetime hükmedebildim?..."(s.31)

"1 Nisan" tarihli yazısında yazar, hademenin, adını söylemeyen bir kızıdan getirdiği bir çiçek demetinin kendisini nasıl mutlu ettiğini sanatlı ifadelerle dile getirir:

"Kapı açıldı. İhtiyar mahbes hademesi elinde güzel bir demet bağıyor:

-A...yal

Sümbül, menekşe, inci çiçeği...Oh, ne letâfet, ne rayiha

Acele, asabi sordum:

- Kimden?

-Bir hanım kız getirdiğini söyle, dedi, adını söylemedi...

Sıkıcı, ezici zindanı, bir nur-ı şetâret ve inşirâh doldurdu. Karanlık, gam-engin zindan, artık kaybolmuştu; şimdi bütün cihan, önümdeki semâvi, saf, taze demetten ibaret... Demet, yeşil yapraklar arasında, genç , beyaz, lâtif rayihalı çiçekleriyle, bir ilkbahar sabahında, yeşil bahçesine çıkmış bir genç kızı, onu gösteriyor...

Ah, bu güzellik! Zulme, zulmete, âlâma, ölüme... Herşeye gâlib nur!..."(s.43-44)

Yazar, eserini N... hanıma ithaf ettiğini belirtmektedir ki bu da bizi bu hanımın hapishanede kendisine çiçek gönderen hanımla aynı kişi olduğu düşüncesine götürüyor.

1905 yılında Çarlık Rusya'da ortaya çıkan Sosyal Demokrat ayaklanmasına katılmakla suçlanarak göz altına alınan Yusuf Akçura, her ne kadar haksızlığa uğradığını söylese de, Kazan Tatar Halk Hareketi temsilcilerindendir. Bunu eserinin son kısmında kendisi ifade eder:

16 Nisan

“ Bu gün artık vilâyet intihâbâtının netâyici tamamen bilindi. Üç Müslüman, beş kadet. Yarın şehir intihabâtı, orada da mutlak ya Müslüman, ya kadet.

Kazan vilâyeti müslümanları, hamdolsun, haklarını muhafaza edebildiler... Kazan'ın, öteden beri ellerinde sandıkları, ziyasız, eskiliği sever bu Asya şehir ve vilâyetinin, kendilerine arka çevirdiğini, asırlardan beri uğraşarak, bir taraftan Tatarları ürkütüp cehl ü taassup çukurunda, diğer taraftan Rusları kudurtup ehl-i sâlib fikrinde tutmaktan bekledikleri netâyicin çıkmadığını gören oktabırcılar, çarcılar, misyonerler bu gün pür hiddet ateş saçıyorlar, bazıları da kurt postunu çoban abasıyla örtüp, dilini tatlılandırıyor; Tatarlar'ı temsil maksadıyla yapılmış bir medresede, Rus Edebiyatı okutan bir muallim, acınacak bir sadelikle, Tatarlar'ın Meşrutiyetçiler'e inanarak kendi menfaatlerine mugâyir hareket ettiklerini, o mebuslardan bir faide görmeyeceklerini, Tatarları sevdiği için, acıdığı için, yana yakıla anlatıyor!.. Programlarında Ortodoksluk'tan, Rusluk'tan gayri mezhep ve milliyetlerin daima mahkum kalmasını en ehemmiyetli esas-ı siyaset addeden Çarcılar, yarın, şehir intihabâtında meşrutiyet-i avâmiye namzedi yerine bir müslümanın intihabına çalışacaklarını bildiriyorlar!...

Oh, aziz dostlarımız, binlerce teşekkür! Lâkin, aziz dostlar, bu sevimli nasihatlarınız, bu fevkalâde iltifatlarınız, niçin şimdiye kadar müslümanlar Meşrutiyetçiler ile birleşip üç mebus intihâb ettirmeden evvel, hiç görülmüyor, işitilmiyordu? O zamanlar, yalnız kaba, medeniyetsiz mutaassıp Tatarlar'ın temsilinden tahdid-i nüfuz ve iktidarından, tekemmüllerine yol vermemek lüzumundan bahsediyordunuz? Şimdi sözünüze büsbütün inanmasak, biraz sû-i zanda bulunsak, ma'zur değil miyiz?”(s.49-51)

“Hatime Yerine” başlıklı son bölümde yazarın, kırk üç gün tutuklu kaldığını, bu olayın üzerinden bir yıl geçtiğini, esaretinin son günü bir şey yazmadığını öğreniyoruz.

Yusuf Akçura, kendisinin ve arkadaşlarının çektikleri sıkıntının amacına ulaştığını ifade eden şu mısralarla eserine son verir:

"Biraz sonra işitiyorum, Kazan şerşeniyeviçi intihâb etmiş.

...Odama dostlar doluyor, tebrikât, çay, sevinç...

Akşama, mebuslar şerefine ziyafet var; beni de çağırıyorlar: Nutuklar tebrikler, tavassutlar...Arada, bana da hitap olunuyor; gûya bugünkü kadet müslûman galebesine benim de sâyim sebkât etmiş.

(Âmur) Vapuru, 10 Haziran 1907"(s.53-54)

Oldukça sade ve anlaşılır bir dil kullanılması, eserin Kazan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne çevrildiği izlenimini veriyor. Eserde, gözlem ve olaylardan ziyâde duygulara yer verildiğini görüyoruz.

Diğer bir eser de İsmail Hakkı'nın çocukluğundan başlayarak hayatını anlattığı "Yâd-ı Mazi"³ adlı hatıra kitabıdır. Zihninde kaldığı kadarıyla geçmişe ait hatıralarını, gelecek nesillere faydalı olmak amacıyla kaleme alan İsmail Hakkı Bey; kitabı⁴ yazış amacını ve kitabın içeriğini giriş kısmında şu şekilde ifade eder:

"Mazi-i hayatıma ait hatıratımı zihnimde mahfûz olabildiği kadar kaydetmek istedim. Bu arzum ahvâl u vak'ayi-i hayatiyem ceht ceht mirât-ı asr olabilir mütalâasına mebnîdir. Bir asırda bulunan bir adamın hususiyet-i hâli mensup olduğu heyet-i ictimâiyenin o asırdaki adât ve ahlâkını, âdâb-ı ictimaiyesini temaşa ettirir. Tarik-i zendegânide uğranılmış bazı vekâyide olur ki onun mütalâası kâr'inde bir hiss-i intibah uyandırabilir.

Yazdığım şeyler ale'l-ekser hayatımın tarz-ı cereyanı hikâye edilen ezmine-i müteaddidesine mütedâir efkâr ve hissiyâtın hariçte nakış-pezîr olmuş elvanıdır. Birbirine benzemez fikir ve hislere zahirde ehemmiyetten sâkit görünen bazı ifadâta tesadûf olunursa bir bahçenin fusûl-ı erba'daki menazır-ı muhtelifesi gibi levha-i hayattaki muhtelif bahçelerde mütenevvi' ahvâli bulunduğu nazar-ı

³ Bereketzâde İsmail Hakkı Baş Müddeî Umûmî, Yâd-ı Mazi, Sebîlû'r-Reşad Kütüphanesi:12, "Tevsi'-i Tabâat" Matbaası, 1332, Kitabın tamamı 350 sayfadır.

⁴ Eser, Nehir yayınları tarafından sadeleştirilerek günümüz harflerine aktarılmıştır. Bereketzâde İsmail Hakkı, Yâd-ı Mazi, Hazırlayan: Mümtaz Habib Güven, Nehir Yayınları, İstanbul, 1997

teemmülden dûr tutulmaz zannederim. Çok kere beyan-ı mûtalâaya lüzum görünüyor gibi olan yerlerde kari'in-i kirâmın revîş-i hâlden , siyâk-ı kelâmdan tahassül edecek muhakemelerine havale-i keyfiyet ile terk-i mûtalâa eyledim.

Mebâdi-i hayata müsadif zamanın ahvali pîş-i enzârda her türlü renk ve nakışı ile görünmek için o zamana ait terbiyemizden, mekteplerimizden, suret-i ta'limiyemizden vesaireden birer nebze bahsettim. Devr-i sebâvetteki efkâr ve gûftâr şûphesiz tıfılâne olacağından fusûl-i bakiyede bi-hakkın şâyân-ı dikkat ahvâle elbette mikyas olamaz. 10 Rebîû'l-evvel 1327

Temaşası için asrın bu bir mirât-ı âlemdir
Nigâh ettikçe yüz bin manâ-i pinhân olur peydâ."
(s.5-6)

Çocukluğunu, ailesini, eğitimi ayrıntılı olarak anlatan İsmail Hakkı Bey, özellikle dönemin eğitim sistemi, okulları, hocaları hakkında aydınlatıcı bilgiler verir. Şeyh Yahya Efendi'nin matbaasında musahhihlik yaptığı sırada "İbret" gazetesine birkaç makale gönderir ve Namık Kemal'in dikkatini celb eder. Namık Kemal'le tanıştıktan sonra gazetenin idarehanesine gidip gelmeye başlar ve orada Ahmed Midhat Efendi, Ebuzziya Tevfik ve Nuri Beylerle de tanışıp dostluk kurar. Namık Kemal'in "Vatan yahut Silistre" adlı eseri tiyatrodan sahneye konulduktan bir süre sonra "İbret" gazetesi kapatılır. İsmail Hakkı Bey ve gazetede arkadaşları da tevkif edilirler. Evde yalnız olduğu bir gün evine gelen görevliler tarafından tutuklanan yazar, olayı şöyle anlatır:

"Gazetenin ilgâsından zannım birkaç gün geçmişti, bir gece sekene-i beyt bi't-tesadûf hep birden gece oturmasına misafirliğe gitmiş olduklarından evde yalnız ben kalmıştım, o esnada bazı talebe-i ulûma okutmakta olduğum Telhis-i Dimaşkî'nin fasl ve vasl mebhasının evâhirini mûtalâa ediyordum. Kapı çalındı. İndim, kapıyı açtım. Bir de baktım, karanlıkta sekiz on kişi duruyor. İçlerinden biri: Buyurun zabtiye müşiri sizden bazı şeyler soracak dedi. Peki üstümü başımı giyeyim, geleyim dedim. Müsaade etmediler. Gaz lambası kitapların yanında duruyor, bari onu söndüreyim dedim, buna da muvafakat göstermediler. Çâr u nâçar bulunduğum hâl ve kıyafetle kalktık, bâb-ı zabtiyeye gittik."
(s.49)

O gece orada kalan yazar, ertesi günü umûm hapishaneye gönderilir. Bir süre sonra, aynı hapishanede tutuklu bulunan Namık Kemal, Ahmed Midhat Efendi, Ebuzziya Tevfik Bey ve Nuri Bey'le birlikte oradan çıkarılarak vapura bindirilirler. Yolculuk sırasında sürgün ve uzaklaştırılmalarını içeren üç ferman alırlar. Buna göre Namık Kemal Lefkoşe'ye, Ahmed Midhat Efendi ile Tevfik Bey Rodos'a, Nuri Bey'le İsmail Hakkı Bey Akka'ya gideceklerdir. Memleketinden uzaklaşmanın hüznü içinde olan yazar, seyahat esnasındaki gözlemlerini sanatlı ifadelerle aktarır:

"Mevsim, eyyâm-ı bahar içinde en şaşaa-bâr-ı letâfet olan Nisan.... Kâinat kahrkayla handan... Etrafımızdaki dağlar tepeler, zümrüdîn çimenler rengin-i şükûfelerle donanmış... Kubbe-i sema reng-i lâciverdi ile melûn... Sabahları nur-ı seheri müteakip ufuk-ı şarkide birbirinden ruhenvâz elvan gün a gün içinde şems âlem-âra kemâl-i debdebe ve ihtişam ile zuhur ediyor.... Tahrik-i dest-i nesim ile ihtizâza gelmiş hafif hafif dalgalar vapurun etrafına şıp şıp vuruyor... Geceleri âsumân da saf ve berrak bir saha-i nurâni peyda oluyor... Dedikleri gibi bu saha içinde bir nâ-mütenâhilik bir azimet bir şiir-i lâ-yetecüzzi binlerce avâlimi binlerce şümûs ve akmârı müşahede ediyordu."(s.62-63)

Uzun bir seyahatten sonra, önce Ahmed Midhat Efendi ile Ebuzziya Tevfik Bey'i Rodos'a, sonra Namık Kemal'i Magosa'ya (Önce Lefkoşe'ye gideceği söylenmişse de sonra Magosa olduğu bildirilir) bırakırlar. En son olarak da Nuri Bey ve İsmail Hakkı Bey Akka limanına götürülürler. Kendileri için özel tedbirlerin alındığı bir odaya götürülen Nuri Bey ve İsmail Hakkı Bey, içine sindiremedikleri bu duruma bir anlam veremezler:

"Odanın arka cihetinde denize nâzır iki ufak penceresi var. Buradan aşağısı minare boyu bir uçurum. Pencerelemin demir parmaklıkları tecdîd edilmiş, tabanına Arabistan'da çimento makamında isti'mâl olunan, "adese" sıvanmış, duvarı her taraftan delik deşik. O gün iki felek-zede döşeklerimizi karşı karşıya adese üstüne serdik; geçip üstüne yaslandık, şu hâlin şiddetinden ve niçin bu derece tazyik edildiğimizden bahsetmeye başladık. Haydut-ı meşhur Lefter miyiz biz? Nedir bu yeni demir parmaklıklar? Ne olacak bu metin ve muhkem hisar içinde çifte çifte nöbetçiler? Lâkin bu hallere kim muttali olacak... Bu şiddeti hangi el tahfîf edecek... Kim feryâd-ı res olacak... Eyvah! Bu

Ümitler mesdûd. Biz bu şiddet ile bîzarken buna ilâveten odanın içi kara sineklerle o kadar doldu ki oturulmaz konuşulmaz bir dereceye geldi. Bu hâl ile geceyi bulduk. Bu mevziyât hûb-ı sükûna daldı. Gece bunlara bedel ve belki daha fâik olarak envâ-ı haşerat ve bilhassa buralarca "Ebu Bureys" denilen kertenkeleler delik deşikten zuhur ile fevc fevc ziyaretimize şitabân oldular. Ebu Bureys'in müstekreh cığ cığları zavallı Nuri Bey'in fena halde sinirine dokunduğundan pek müteezzi oluyor ve sesin geldiği cihetlere eline rast gelen şeyleri lâ-yenkat' atarak tâ be-seher gözüne uyku girmiyordu."(s.90-91)

Bir süre sonra, Suriye Valiliği'nden gelen izin üzerine kale içine çıkarlar ve kalenin hem içinde hem de dışında istedikleri gibi hareket etme özgürlüğüne sahip olurlar:

"Kale derûnuna çıktuktan sonra ale'l-usûl bizi kale kapıcısına irâe ettiler. Bunun üzerine kale derûnunda bir hane isticâr ettik. Odamızın negâşe-i sahife-i beyan olan tecemmûlâtı hanenin bir odasına nakledildi, sonra nevâkısımızı pey a pey ikmâl ettik.

Mutasarrıf Beyefendi, erkân-ı liva, ümerâ-yı askeriyye, mu'teberân-ı ahâli fevc fevc ziyaretimize geliyordular. Biz de iade-i ziyaret etmekle beraber herkesle ihtilâta ve kale derûnunda her yere gidip gelmeye başladık. Mutasarrıf Beyefendi bize mükemmel bir ziyaret verdi, daha başka lûtûflarını da gördük, bir müddet böyle geçti. Daha sonraları akşam üstleri ahâli ile beraber kale haricinde deniz kıyısında "şemmû'l-hava"ya yani tenezzûhe çıkardık. Bazen hariç surda yarım saat mesafede letâfeti ve mevki-i tarihçisi itibariyle mahallince şöhret olmuş olan Abdullah Paşa Bahçesi'ne, kâh şehre iki saatlik mesafede vâki' olup limon ve portakal bahçelerini ihtiva eden "Mezra" nâm mevkiye, ara sıra üç saatlik mesafe bulunan Hayfa kasabasına gece yatmasına gittiğimiz bile olurdu. Hasılı surun dahilinde haricinde serbest gezerdik."(s.97-98)

Üç yıldan uzun bir süre sürgün hayatı yaşayan İsmail Hakkı Bey ve arkadaşları, Sultan Beşinci Murad'ın tahta çıkmasıyla İstanbul'a dönerler. Döndüğü zaman her şeyin değiştiğini gören yazarın şu ifadeleri, o anki ruh halini yansıtır:

"Paşa'nın Avrupa'ya teb'îdinden akdemce muharrir-i fakirin üç bin beş yüz kuruş maaş ile Medis-i Maarif'de münhâl olan azâlığa tayini inhâ olunarak tezkere arza giderse de Paşa, Brindizi'ye atladığı gibi tezkere de adem-i âbâd-ı feramûşiye atılır. Üç sene iki mah imtidâd eden iğtirâbımız esnada alem değişmiş... Ders şeriklerimden kimi mesleğinde irtikâ, kimisi diğer muharic-i feyze sülûk etmiş... Rehber-i feyzim olan üstaze-i kirâm cihan-ı faniye veda etmiş... İstanbul'a avdet edeli ise, dokuz on maha varıyor, belki geçiyor... Ne yapacağım, hangi mesleğe sâlik olacağım... Mûteheyyir kaldım."(s.217)

Hacı İbrahim Efendi vasıtasıyla Akşehir Mülkiye Kaymakamlığı'na atanan İsmail Hakkı Bey, bu durumu naklederken, Ahmed Cevdet Paşa'nın kişiliği ve ilmi hakkındaki düşüncelerini şöyle belirtir:

"... El-Hac İbrahim Efendi merhumun birgün ziyaretine gitmiştim. Meğer merhum ol tarihte Dâhiliye Nâzırı bulunan Cevdet Paşa'nın Koska'da mukîm bulunduğu konağa gitmek üzere müheyya etmiş, ben avdet etmek istedimse koyuvermedi, ilhah ve ısrarına mebni birlikte Paşa'nın oturduğu konağa gittik, beni Paşa'ya takdim ile beraber esna-ı musahebette bir mektupçuluğa tayinim hususunu açtı. Paşa: Kosova mektupçuluğu açıktır, oraya inhâ edelim buyurdu. Ben bu inâyet-i gayr-i müterekkebeye teşekkürle beraber o vakitki fikr-i mahsusama göre gûya usul-i idarede rûsûh ve mûmarese peyda etmek için bir mülkiye kaymakamlığına talip olduğumu arz ettim. Paşa: Pekâlâ olur dedikten sonra bi't-tesadûf yanında bulunan Nezâret Müsteşârı'na dönüp: Nereleri açıktır? diye sordu. Arabistan'da çöle karîb bir mahal haber verdi. Cevdet Paşa tebessüm ederek Orası rûkûb ve nûzûle harp ve darbe muktedir bir kaymakam ister demesi üzerine müsteşar Akşehir'i söylemesiyle Paşa: Tam münasiptir dedi ve muamelât-ı mukteziyesi ba'de'l-ifa sadarete tezkere yazılmasını emretti. Muharrir-i fakîre dahi bir iltifat-ı mutayebekârane olmak üzere: Hoca Nasreddin merhumun parlak menâkıbından isteriz buyurdu. Her eseri ilim ve faziletine bürhan-ı celî olan Ahmed Cevdet Paşa'nın allâme-i zaman olduğuna dair itikadım o günkü mülâkattan ayne'l-yakîn derecesine i'tilâ eyledi."(s.220-221)

İki yıldan fazla bir süre Akşehir'de görev yapan İsmail Hakkı Bey, Akşehir'in kalkınması için geceli gündüzlü çalışır. Bu yoğun tempodan dolayı vücudu zayıf düşer ve istirahat için Vali Paşa'ya istifa dilekçesini gönderir.

İstifası kabul edilen İsmail Hakkı Bey, Teke'ye mutasarrıf vekili olarak görevlendirilir. Akşehir'den ayrılırken oradaki halkın kendisine karşı gösterdiği ilgi karşısında duygularını şöyle dile getirir:

“Akşehir'de berâ-yı devir ve teslim birkaç gün kaldım. Bu birkaç gün zarfında hiç ikâmetgâhımda oturmadım, eşrâf-ı memleket gece gündüz davet ediyorlardı. Yevm-i azimette kasaba ve kari ahâlisinden bir cem-i gafir toplanarak daire-i hükûmet pîşgâhında müftü efendi tarafından bir dua edilerek kasabadan ayrıldım. Pek çok nâs hudud-ı kazaya kadar teşyi' eylediler.

Müfarakâtın kalplere olan tesirini çeşm ve simalar tercüme ediyordu. Kazânın ve bilhassa kari ahâlisinin selâmet ve saadetlerine leyl ü nehâr cansiperâne masrûf-ı hidemât-ı âcizanemi takdir edenler, oğullarından karındaşlarından müfarakât ediyormuş gibi gözyaşlarıyla ayrılıyorlardı, bûka ve tesir bana da istilâ eyledi. İşte bu hâl ile ve bir taraftan dahi zamanın bahşeylediği fırsattan bi'l-istifade umûmen ahali-i kazayı bekaya-ı düyûn-ı emiriyeden ve bî-çaregân zirai hasseten pençe-i ribâ-hârandan kurtardığının mükâfat-ı mücessemesi olarak nâil olduğum şu teveccüh-i umûmîden nâşi inşirah ve iftihar ile ve kazanın Düyûn-ı Umûmiye memuru Emin Efendi merhum tarafından Bursa'ya kadar fahri olarak rûkûbuma tahsis kılınan arabaya rakiben rû-be-râh azimet oldum.” (s.323-324)

Yazar, yukarıda alıntı yaptığımız kısmın sonuna “Temmü'l-Kitap” ifadesini koyarak kitabın sona erdiğini belirtmişse de; bu kısımdan sonra üç başlıktan oluşan yazılar eklenmiştir. Bunlardan “Bursa Hatırası” ve “Ziyaret-i Cami-i Kebir” başlıklı yazılarda İstanbul'a gidişine kadar geçen zamanda Bursa'da yaşadıklarını ve gördüklerini anlatır. “Fatih Dersiâm-ı Mucîzlerinden Üstad-ı Muhterem Şevket Efendi Merhumun Terceme-i Hâli” başlıklı yazısında da, adı geçen kişinin biyografisi verilmiştir.

İsmail Hakkı Bey bu eserinde hatıralarının yanı sıra, eğitim, din, tasavvuf, gördüğü yerlerin tarihleri, efsaneleri, önemli kitaplar, şairler, yazarlar hakkında da önemli bilgiler verir. İfadelerini nazımla da süsleyen yazar, eserinde sanatlı ve akıcı bir dil kullanmıştır. Edebiyatımızın önemli

sımarlarıyla ilgili hatıralara yer verilmesi, kitabın önemini daha fazla arttırmaktadır.

İsmail Hakkı ve Murad Bey'in özel hayatlarını anlattıkları bu hatıraların en önemli özelliği, yazarların hususî hayatlarından çok dönemin siyasi olaylarına yer vermeleridir. Fakat yazarlar, yaşantılarını kronolojik bir sıraya göre anlattıkları için eserleri bu bölümde değerlendirmeyi uygun bulduk. Kazan Tatar Halk Hareketi temsilcilerinden olan Yusuf Akçura'nın hatırası ise, yazarın o dönemdeki mücadelelerini ve hapisane hayatını anlatmaktadır. Yazarın hayatının sadece belirli bir dönemini anlatan bu eserde, yazarın duygusal hayatına da yer verilmiştir.



VII. BÖLÜM

HATIRA TÜRÜNE GİRMEYEN ESERLER

A. Hatıra Olması Şüpheli Olanlar

II. Meşrutiyet dönemi, Yeni Türk Edebiyatı sahasında neşriyatın yoğun olduğu dönemdir. Bu dönem, otuz üç yıllık Sultan Abdülhamid döneminin uzun iktidarının oluşturduğu, özellikle aydın kitlenin muhalefet birikiminin, doğan serbestlik ortamında açığa çıkmasıdır. Elbette otuz üç yıllık uzun bir siyasî dönemin oluşturduğu muhalefet , bir serbestlik ve hürriyet ortamında daha çok eski siyasî sistemi tenkit edecek ve yayınların çoğu bu konuyla ilgili olacaktır. Sadece hatıra türünde değil, kültür, sanat ve siyaset hayatının bir çok alanında sayısız eser verilmiştir. Bunlar arasında gazeteler, dergiler, seyahatnameler ve piyesler yer almaktadır.

Sosyal örgütlenme çabası da büyük bir çeşitlilik gösterirken aynı ölçüde ciddiyet ve kaliteden söz etmek mümkün değildir. Bir noktada günümüzde de gördüğümüz; popüler olma, gündemde kalma endişesiyle ortaya çıkan sayısı bir hayli kabarık çalışma içinde hatıra türü de benzer çeşitliliği gösterir. Bu dönemde sınırlılıkları çok da bilinmeyen hatıra türünün, diğer türlerle karıştırıldığını ve eserlerde tam bir tür tespiti yapılamadığını görüyoruz. Bu nedenle bu bölümde kaynaklarda hatıra olarak geçen; fakat bu türün özelliklerini tam olarak göstermeyen kitapları inceleyeceğiz.

II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yılda basılan ve Sultan Abdülhamid dönemi olaylarını anlatan, hatıra türünün özelliklerini taşıyıp taşımadığı şüpheli olan ilk eser, Nureddin Tevfik'in "Menfâdan Avdet"¹ isimli eseridir.

Eserin ilk sayfasında, kapağında olduğu gibi "Menfâdan Avdet" başlığı altında "Bir arkadaşımın defter-i hayatından" cümlesi vardır. Bu ibareden anladığımıza göre yazar eserinde, Vecdi Bey isimli bir arkadaşının,

¹ Bahriye Mülâzımları'ndan Nurettin Tevfik, Menfâdan Avdet - Yedigâr-ı Hürriyet-, Adet 2, İstanbul, Sene, 1324
-Bir Arkadaşımın Defter-i Hayatından-, Nâşiri: Mehmed Kemâl, Matbaa-i Ahmed Kâmil, Kitabın tamamı 15 sayfadır.

defterinde yazdıklarını bize anlatmaktadır. Vecdi Bey, bir gün akşam evine gelen kişiler tarafından tutuklanır ve daha sonra hiç bilmediği yerlere götürülür.

Bu gibi olaylarda rastladığımız en dikkat çekici durumlardan biri, insanların hiçbir şeyden haberleri olmamasına rağmen tutuklanmadan önce içlerinde duydukları sıkıntıdır. Vecdi Bey de o gün öyle bir sıkıntıyla eve gelir:

"Bir gün sekiz dokuz saatlik meşâgilden mütevellid bir bî-tâbi-i tahassüsle dairemden çıkmış, beynimi kasıp kavuran tuhaf bir hiss-i elime ile evime gelmişim. Üç yüz on Şubatı'nın dondurucu bir Pazar gününe müsâdif olan o yevm-i nikbet bütün hane halkında mahiyeti meçhul bir hiss-i girye-perver ikâz etmişti. Kollarını açıp bir melek safvetleriyle çırpına çırpına baba!... diye üzerime atılan ciğerparemi kollarım arasına aldığım vakit bütün mevcudiyet-i hissiyem garip bir hiss-i bükâ ile titriyordu. Güya o gün ruhlarımız ağlamamak için bir iştihak; mübrem bir ihtiyaç hissediyordu.

Büyük bir iştahsızlıkla yemek yemiş sigaramın dalgalana dalgalana yükselip dağılan dumanları arasında kanepeye uzanarak dalıp gitmişim."(s.3-4)

Vecdi Bey, apansız evinden nereye götürüldüğünü bilmemenin sıkıntısıyla, ölüm isteğini ve oğluna duyduğu özlemi duygusal ifadelerle dile getirir:

"Gidiyordum fakat nereye. Bilmiyordum. Ölmek, büyük sefaletler içinde. Mahûf bir cihân-ı rezâlette yaşamaktan daha iyi. Ah!... Fakat ilk mahsûl-i fuadım olan bîçâre Nejat'ımı bir kerecik daha görsem ve o melek masumiyetleri, safvetleriyle çırpına çırpına kollarımın arasına atılan iştihaklarıyla pembe yanaklarına son bir buse-i veda' kondursam ve kebûdu bir semâ-yı neziye safiyetiyle parlayan mavi gözlerine baka baka

-Evlâdım!

deyip ölsem. Oh... ne bahtiyar olacaktım."(s.6)

Bir bilinmezlik döneminden sonra Arabistan'ın kızgın güneşli kum sahralarına götürülen Vecdi Bey, on dört yıl orada kalır:

"On dört sene, tamam on dört asr-ı felâket enînlerle, figânlarla, kızgın güneşler altında kavrula kavrula bir metrûkiyet, hazin bir mehcûriyet içinde geçen bu on dört senenin ömr ü sefilânem elvâh-ı hayatımda öyle yeisli-rahneler açtı, öyle acıklı hatıralar bıraktı ki, bu gün tahatturu, tasavvuru bile tüylerimi ürpertir..."(s.10-11)

Vecdi Bey, bulunduğu yerde yaşadığı olayları, müşahedelerini değil; duygularını etkili ifadelerle anlatır:

"Maziden solmuş, sararmış, bir yaprak, mahvolmaya yüz tutmuş bir emare karşısında saatlerce ağlar, ağlaya ağlaya boğula boğula kendimden geçerdim.

Pek çok zamanlarım olurdu ki, saatlerle dalgın, mütefekkir bir halde kalırdım. Sonra tefekkür etmek mahiyetini kendimde anlayamazdım.

Pek çok zamanlarım olurdu ki bir evden işittiğim bir çocuk sesi tahfâgâh ruhumda büyük bir yara açar, ağlaya ağlaya تنها bir köşeye kaçar, bütün şu cihan-ı insaniyetten uzaklaşmak, insanlardan kaçmak için koşardım, koşardım, fakat her hatvede her dakika-i hayatta başka bir cihan-ı istibdâd ve musibete girdiğimi hissederdim.

Hayat için o kadar büyük nefretler hissederdim ki beynime bir kurşun sıkıp ölüvermek için çıldırdığım zamanlar olurdu. Lâkin o anda boynunu bükmüş solgun bir melek çehresi nazargâhımda tecellî eder ve hafif bir ses:

-Baba!

der, her azmime mâni olurdu. Ve ben bütün bunları görmemek için ellerimle yüzümü kapar ve bu cihan-ı mevcudiyete lanetlerle ağlardım."(s.11-12)

Vecdi Bey'in on dört senelik sürgün hayatı Meşrutîyetin ilân edilmesiyle sona erer. Dönemin özelliğine göre uygun olarak burada da istibdâd döneminden nefret ederek II.Meşrutîyetin ilân edilmesini sevinçle karşılayan, hissî ifadeler yer alır:

“Böylece on dört sene, tamam on dört asır, felâket tamam olmuştu. Bir gün memleket dahilinde tuhaf bir gürültü bir fevkalâdelik hâsıl oldu. Her ağızdan “hürriyet, hürriyet” sözleri işitiliyordu. Aman Ya Rabbi? Bu halk, bu ahâli çıldırmış mıydı, bu söz, koca bir hânümânı temelinden yıkıp atmak için kâfi olan bu ulviyyet-i mübeccele, bir şâhika-i bela gibi ârız olduğu hançer-i ikbâli parça parça eden bu mihr nura nur mukaddes nurdan teâli ediyor.

Hürriyet! Boğazlarımıza bir yılan soğukluklarıyla sarılan zencîr-i esaretin en mukaddes düşmanı olan bu dilfir-adalet Osmanlılar için kail midir. Osmanlılar teşekküllerinden beri altı yüz bu kadar senede vücuda getirebildikleri bütûn meziyetlerini istibdâda mahkûm etmediler mi? Osmanlılar ağlamak, sürgünlerde sürüne sürüne, inleye inleye mahvolmak için yaratılmadılar mı?

Osmanlılar gece yarıları evlerinden kaldırılıp birbirine bağlanarak denizlere dökülmeye, vahşi, ıssız ovalara sürülmeye mahkûm değiller mi?”(s.12-13)

Menfâdan Avdet, teknik yapı itibariyle kendi içinde çelişki ve farklılıklar taşımaktadır. Kitabın kapağında ve eserin ilk sayfasında “Bir arkadaşımın defter-i hayatından” ibaresi vardır. Bu da yazarın, kendi hayatı ve gözlemlerini değil, arkadaşının hatıra defterini naklettiğini göstermektedir. Kitabın kahramanının ismi de Vecdi’dir. Bu bilgiler yazarın kendi kurduğu bir kahramanın hayatından yola çıkarak kendi hayatını mı anlattığı, yoksa gerçekten Vecdi isminde bir arkadaşının başından geçenleri mi anlattığı konusunda bir belirsizliğe neden olmaktadır. Hatıra türünün bir kavram olarak tanımında, anlatıcı belirsizliğinden kaynaklanan böyle bir teknik yapıdan söz edilemez. Kitapta da hatıraları içine aldığına dair herhangi bir kayıt görmediğimiz bu eser, Türk Dili Anı Özel Sayısı’nda hatıra kitapları listesi içinde yer almasına rağmen, tam bir hatıra kitabıdır diyemeyiz.

İkinci eser, birinci eserdeki kuşuklarımız bâki kalmak üzere, aynı tarzda yazılmış, olayın yazarın başından geçip geçmediğini anlayamadığımız “Zindan Kapısında”² adlı eserdir. Üç ayrı bölüm halinde ele alınan kitabın

² Mehmed Celâl, Zindan Kapısında, -Yâdigâr-ı Hürriyet-, Adet 1, Dürbün Önünde, On Bir Temmuzda Bir Fal Naşiri: Mehmed Kemâl, Matbaa-i Ahmed Kâmil, Dersaâdet, Sene 1324, Kitabın üzerinde el yazısı ile “Sadâret-i Şerif Kâtiplerinden” yazısı bulunmaktadır. Kitabın tamamı 15 sayfadır.

"Zindan Kapısında" isimli bölümünde, eşi istibdâd polisi tarafından götürülen bir kadın, kendi ağzından, yaşadıkları olayları anlatmaktadır. Kocasını eve "Hürriyet" isimli bir gazete getirmiş ve bundan dolayı tutuklanmıştır. Kadın karşısındakine hitap ederek duygularını anlatmaya başlar. Kurulan cümleler kesik kesiktir. Olaylar soğuk, karlı bir kış gününde geçmektedir:

"- Efendi! Düşününüz ki... Ben bir zevceyim... Bir dulum... Altı yaşındaki kızımı... Görseniz... O da babasını ister... Bu gece komşuya bıraktım... Acaba bizimki...Şimdi kar, âfâk-ı istibdâd-ı maziye'ye bir kefen çekiyor. Zindan kapısında bir polis, bir istibdâd polisi bu dul kadına bakıyordu..."(s.3)

Kocasını ziyaret etmek isteyen kadına, kapıdaki polisler engel olurlar:

- "Ölürken olsun göreyim, anladım polis efendi... Siz, maziye ait bir tarihsiniz...İstikbal nisyan etmez...O yazacaktır...kuzum...bakınız nasıl yalvarıyorum, isterseniz gireyim... Siz de beraber geliniz.. Bakınız nasıl titriyorum... bakınız ne kadar kar düşüyor..."(s.5)

Bütün yalvarmalarına rağmen kocasını göremeyen kadın, kocasının öldüğünü öğrenince feryat eder:

"- Kocamı öldürdünüz...Evlâdımı da beraber...Şimdi kar, âfâk-ı istibdâd-ı maziye'ye bir kefen çekiyor, zindan kapısında bir polis, bir istibdâd polisi bu dul kadına bakıyordu..."(s.5)

"Dürbün Önünde"³ başlıklı bölümde anlatıcı yazardır. Yazar, Köln dest-i tahribinde ezilen madamın tedavisi için Almanya hastahanesine gittiği zaman, hastanın yanında kaldığı süre içerisindeki gözlemlerini anlatır:

"Karşıdaki Çamlıca'nın zirve-i zümrüdünü, teşâşi-i envâr-ı hurşid içinde nûmâyan olur. Beri yanda Selimiye Kışlası'nın sarı kuleleri yükselir, daha ötede Karaca Ahmed Mezaristanı'nın – bu o kadar müferreh değil- koyu, nefti selvileri ahzân-ı serâir-i beşeri gizler gibi, görünürdü." (s.6)

³ Bu bölümde yazar, sayfanın altına "Almanya Hastahanesi Hatıratı ünvanıyla yazdığım mufassal bir eserin küçük bir hikâyesidir." notunu düşmüştür.

Yazara kaldığı süre içerisinde bir kitap ve bir dürbün gönderirler. Yazar da bir gece odasından başka bir evi dürbünü aracılığıyla izler. Dürbünüyle evde gördüklerini en ince ayrıntısına kadar anlatan yazar, duygularını da ifadeden kaçınmaz:

“İlerde, tâ uzakta, bir masa üstünde müzeyyen masaya mevzu’ ayinenin iki tarafına, beni ziyâ-yı hurûşanına hayran eden iki lamba konmuştu. Bu masanın üstünde pudra kutuları, lavanta şişeleri saç tarakları öyle mühmelâne atılmış gibi duruyordu...Daha beri yanda, şöyle tuvalet masasının biraz berisinde, geniş bir karyola, beyaz çarşaf, yastıklar içinde bir yığın deniz köpüğü gibi görünüyordu. Duvardaki şark halıları üstüne - pek iyi seçemiyordum - ihtimal ki devr-i esâtırın pek çıplak, pek başı açık resimleri asılmıştı. Klopatra’ya mahsus bir aşiyâne-i şairâne...Ah daha yakından görebilseydim!...” (s.8-9)

Dürbünüyle izlediği kadının evine bir erkek arkadaşı gelir. Onları izleyen yazar; “Nihayet bir zaman oldu ki gördüğü manzaradan utanan dürbünüm, iri siyah, nekâyiscû gözlerini kapadı.” (s.11) ifadeleriyle bu bölüme son verir.

“On bir Temmuzda Bir Fal” başlıklı bölümde de, istibdâd döneminde kocası sürgüne gönderilen bir kadın anlatılır. Yazar, kadını anlatırken kendisinin de istibdâdla ilgili düşüncelerini belirtir:

“Ruhunun yegâne ilticagâhı kalbinin şefkatli bir penâhı olan refik-i hayatı, birkaç hafiye köpeğinin hanümanlar yıkan, ocaklar söndüren, yetimler ağlatan jurnalı üzerine uzak, pek uzak enflere sürülmüş, bir kadın istibdâdın dehşetli bir darbesiyle cerihedâr olmuştu.” (s.12)

Burada anlattığı kadın, aldığı bir telgrafla kocasının iki gün sonra geleceği haberini alır ve kırlarda gezintiye çıkar. Bulduğu bir papatya ile fal bakmaya başlar. Papatyanın yapraklarını tek mi? çift mi? diye koparmaya başlar. “Çift mi? dediği vakit papatyanın son yaprağını koparırsa, zevci mev’ûd olduğu günde avdet edecek! Tek mi? Çift mi?”(s.14)

Bu sırada kadının okuduğu iki dörtlük vardır. Çiçeğin yapraklarını bu şekilde koparıırken kadının dudaklarından "çift mi!" kelimesi çıkar ve "Mesrûriyetin ulvî bir şiâ'ı o çehreyi nurlara gark etti papatyayı öptü. Bazen bir çiçek medâr-ı hasbihâl olabilir."(s.15) cümleleriyle yazar bu bölüme son verir. Bu ifadelerden anladığımız kadarıyla kadının eşi döner.

Dönemin modasına uygun olarak 10 Temmuz 1324'ü dönüm noktası olarak yazılmış olan "Zindan Kapısı" isimli eserde de anlatıcı belirsizliği bulunmaktadır. Mehmed Celâl tarafından yazılmış olan kitabın ilk bölümdeki anlatıcısı, kocası sürgüne gönderilen bir kadındır. Kadının kimliği ve kişiliği ile ilgili hiçbir açıklayıcı bilgi de verilmemektedir. Eserin "Dürbün Önünde" başlıklı bölümünde ise anlatıcı yazardır ve olay bir hastanede geçmektedir. Birinci bölümden tamamen bağımsız bir konunun ele alındığı bu bölümden sonra da "On bir Temmuz'da Bir Fal" başlıklı bölüm vardır ki, diğer bölümlerde karşılaştığımız belirsizlikler burada da karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümde de, Sultan Abdülhamid döneminde kocası sürgüne gönderilmiş olan bir kadının duygularına yer verilmektedir. Üç bölüm arasında da birbirinden bağımsız olaylara yer verilen eser için, dönemin aktüalitesine uygun olarak yazılmış, hatıra türünün özelliklerini tam olarak taşımayan bir eserdir diyebiliriz.

Bir diğer eser de, yazarın kız arkadaşıyla olan ilişkisini anlatırken, dolaylı olarak Yıldız Sarayı'na atıf yaptığı ve hatıradan çok hikaye türünün özelliklerini gösteren "Yıldız Hatırât-ı Elimesi"⁴ dir.

Eserinde ismini vermediği bir kadını anlatan yazar, onu çok başarılı bulmakta, söylediği her şeye karşı hayranlık beslemektedir. Bu hayranlık, yazarın kadın hakkındaki duygularını mübalâğalı, sanatlı bir ifadeyle dile getirmesine neden olur:

⁴ A.Kemal, Yıldız Hatırât-ı Elimesi, Sahib ve Nâşiri:Necip Necati, "Mukallitleri nizâmen mes'uldür." Dersââdet, İkbâl-i Millet Matbaası, Çenberlitaş'da Vezirhanı Derûnunda, Numara 10, 1326. Kitabın tamamı 33 sayfadır.

"Reftâr-ı efkârı, cûyibâr bahar gibi saf ve muntazam, tarz-ı beyânı musiki gibi tınân ve ahenktâr idi. Bazen bütün hüviyet-i nısviyesinin galeyân-ı şedîdiyle, hararetili hararetili, heyecanlı heyecanlı tenkidâtta bulunur, mu'ahâza ettiği eserin bütün çirkinliğini bütün bütün boşluğunu gıyaben muharririnin yüzüne öyle bir atardır ki, bu hassas beyanâtın karşısında ebkem kalır, bayılırdım..."(s.7)

Taşraya, memuriyeti için giden yazar, arkadaşından aldığı mektuplardan onun evlendiğini ve mutlu olduğunu öğrenir. Uzun bir süre sonra arkadaşını ziyarete giden yazar, onu üzgün ve hasta olarak bulur. Kadının anlattığına göre, kendisini rahatsız eden bir zabıta memuruna, eşinin karşılık vermesinden dolayı, eve gelerek eşini tutuklarlar ve bir daha da haber alamazlar. Anlatılanları dinleyen yazar, duygularını, içinde "yıldız" kelimesinin geçtiği bir şiir okuyarak dile getirir. Yıldız kelimesini duyan kadın, üzüntüden bayılır. Kendine geldiğinde ise bayılmasının sebebini "yıldız"a bağlayarak; "... ben bu sema yıldızlarını severim, nefret ettiğim onlar değil, onların isminden ibaret olan kelimedir. Sema yıldızları mukaddes fakat zemin yıldızı muhakkardır."(s.28) diye ifade eder.

Bu eser de dönemin moda düşüncelerine uygun olarak yazılmıştır. Yazar, bir kadınla olan arkadaşlığını anlatırken dönemin özelliğine uygun olsun diye döneme ait bazı atıflarda bulunmuştur. Bunlardan biri yukarıda ifade ettiğimiz; içinde "yıldız" kelimesinin geçtiği şiirdir ki, "Yıldız Sarayı" kastedilmektedir. Bir diğeri de Kanûn-ı Esâsî'nin ilân edilmesinden duyulan sevincin duygusal, mübalâğalı ifadelerle anlatıldığı altıncı bölümdür:

"Memleketimizin afâk-ı saadetinde tanin-endaz olan sadâ-yı hürriyet herkes gibi beni de dalmış olduğum deryâ-yı fikret ve ızdıraptan kurtardı. Oh!. Bütün memleketin, bütün bir milletin saâdet-i hayatını temin eden bu ruh-ı aşına, bu ezeli sadâlar... Her sâmia-ı iştiyakta mütemâdi akisler husûle getirerek bir anda bütün memleketi dolaşıyor... Her tarafa mütemâdi saadet güneşleri, hürriyet kevkikleri yağıyor... Her köşe hâk. O zulmet-i müstevliyesinden sıyrılarak ruhani nurlar içine gark oluyor. Artık zannolunurdu: Kuşlar bizi tebrik ediyor, sular, memleketin ahenk-i saadet-i âtiyesini tasvir ediyorlar. Her gün sabahları arz-ı didâr eden güneş bir başka güneştir.

Evet diyebilirim ki bu maḥşer-i muallâ-yı saadetin kadrini tebcilen Cenâb-ı Hak bu memleket için ayrıca bir güneş halk etse sezâdır... Memleketin berât-ı necâtı olan Kanûn-ı Esâsi kabul, usûl-i Meşrutiyet ilân edildi.”(s.23)

Bir süre sonra veremli olan kadın hayatını kaybeder. Kadının ölümüne çok üzülen yazar şu sözlerle eserine son verir:

“Ah! Bîçâre kadın!

Elîm bir hassâsiyet-i asabiyye içinde muzdarip kaldığım zamanlar bîçârenin bana sarı bir hâle-i zevâl ile muhât siması, hasta ve bîtâb ifadeleri... Nihayet o kahhar öksürükleri... Hep bunları tahattur eder ve ettikçe tabiata olan gayz u nefretim tezâyüd eyler.”(s.33)

Tür belirsizliğini yaşadığımız bir diğer eser de, Sultan Abdülhamid döneminde gönderildiği sürgündeki hayatını anlatırken; veremli bir kızla yaşadığı aşk ilişkisini anlatmaya başlayan, anlatıcı, yer, zaman ve tarih belirsizlikleri bulunan “Menfâ Köşelerinde”⁵dir.

Olayların anlatılmaya başlandığı 24 Kânûn-ı evvel 1310 tarihinden başka eserde hiçbir yerde yıl belirtilmemiş, sadece gün ve ay kaydedilmiştir. Defter, toplam 11 farklı günde yazılan yazılardan oluşmuştur.

Yazar, tutuklanmasından bir ay önce bir gece yarısı mahalle imamı olduğu sanılan kişinin yanında gelen birkaç kişinin kendisini uyandırarak tevkif etmelerini ve annesinin haykırıışlarını hatırlayarak başlar günlüğüne. Neden götürüldüğünü anlayamayan yazar, o günü şöyle anlatır:

“Bir hiç... Evet cebimde bulunmuş bir ecnebi gazetesiyle, odamda ele geçmiş bir iki kitap... İşte bir aydan beri zavallı anneciğimden, öksüz ve kimsesiz hemşiremden cüdâ, hiç bilmediğim yerlerin muhit bârında yaşamak mahkûmiyetini tevîd eden sebep...

Âh, o gece halâ gözümün önünde. Uyuyordum birden odamın kapısına indirilen darbelerin şehânetiyle

⁵ Yusuf Niyazi, Menfâ Köşelerinde, - Refikimin Ruznâme-i Hayatından -, Sahib ü nâşiri; İkbâl Kütüphanesi, Sahibi Hüseyin, Artin Asaduryân Matbaası, sene 1326

yatağımdan fırladım. Dışardan annem murta'ış, giryenân bir sesle

- Oğlum diyordu, seni istiyorlar... Çok şey! Gece yarısı?.. Beni isteyen kim?

- Bilmem ki a yavrum. Hoca Efendi'yle gelmişler... Fazla sormaya ne hacet, işte bir heykel-i harâbi gibi sofada duran iki cellat, işte ecel gibi her uğradıkları yerde bir giryev-i matem husûle getiren iki şahs-ı cehennemi..." (s.3)

Kendisi gibi birçok kişiyi de suçsuz oldukları halde tutuklayan insanları suçlayan yazar, onları devletin düştüğü durumun sorumluları olarak görür. Bir gün onların da yaptıklarının cezasını çeceklerini söyler:

"Zalimler, alçak zalimler! Allahı, ahireti unutup da bir bî-günahı ezmekten, bir hanûmânı söndürmekten çekinmeyen gaddarlar... Siz, zannediyormusunuz ki zindanlarda çürüttüğünüz, menfâlarda inlettığınız mazlumların atebe-i kibriyâya yükselen feryatları bî-semer kalacaktır? Siz ümit ediyor musunuz ki deryalarda boğduğunuz, işkenceler altında bir kanlı ceset haline koyduğunuz bedbahtların enîn ihtizârı bir gün olup da sizi kahretmeyecek." (s.4)

İki yüz lira karşılığında kurtulabileceğini ifade eden annesinin mektubundan sonra daha da hiddetlenen yazar, böyle bir şeyi kabul etmeyeceğini ifade ederek, onları sadece parayı düşünen haydutlar olarak suçlar:

"Oh! Alîl ve ihtiyar bir kadından mazlum evlâdının iadesi için istenilen fedakârlığa bakın..."

Fakat kime ne söyleyeceksin? Derd-i derûnunu kime anlatabileceksin ki paşalardan, beylerden mürekkep bu bir sürü şehir haydutlarına, millet cellatlarına karşı söylenecek yegâne söz, edilecek yegâne teklif münhasıran paradan ibarettir. Evet sadece para..." (s.8)

Yazar, daha sonra kendisine veremli bir kızdan gelen bir aşk mektubundan bahseder. Yazara karşı olan duygularını ifade eden kız, bir süre sonra yazarın yanına gider. İkinci kısımda yazarın veremli kız (Nadide) ile olan duygusal ilişkisi anlatılır. Bir süre sonra hastalığa yenik düşerek

hayatını kaybeden Nadide'nin ölümünden sonra yazar, artık yaşayamayacağını söyler. Günlüğü vasıtasıyla annesine, kız kardeşine, Feridun Bey'e veda eder ve artık defterini de ebediyen kapadığını söyleyerek, son cümlelerini yazar. Defterine bir kişilik veren yazar, onunla bir arkadaşıyla konuşur gibi konuşur:

"Daha ziyade yazmaya vaktim yok. İşte takrib-i sabahı ihbar eden horozlar ötüyor. Elveda sevgili defterim! Artık kitab-ı hayatımla beraber seni de ebediyyen kapamak iktiza ediyor. Evet ebediyyen..." (s.26-27)

Eserin başında "Refikimin ruznâme-i hayatından" ibaresinin kullanılması, olayları bir kadının kocasının başından geçenleri anlatacağı izlenimini verse de , yazarın kendisi olayları anlatmaktadır. Bu nedenle eserde anlatıcı belirsizliği vardır. Üslûp bakımından, diğerlerinde olduğu gibi bu eserde de bir insicamsızlık göze çarpar. Yazar, duygusal ifadelerle sürgünün aile üzerindeki etkisini dile getirmek istemektedir. Bu nedenle de bilimsel değeri olmayan, zaman zaman devlete, yönetime karşı öfkesini dile getiren; "Zalimler, alçak zalimler! Allah'ın ahireti unutup da bî günâhı ezmekten, bir hanümânı sürdürmekten çekinmeyen gaddarlar..."(s.4) şeklinde ifadeler kullanmıştır.

Bu bölümde ele alacağımız diğer bir eser de, Salime Servet Seyfi'nin "Bir Hatıra-i Pejmürde"⁶ sidir.

Çok sevdiği teyzesinin hayatını anlatan yazar, eserin önsözünde, bu kitabında daha önce meydana gelmiş olan kederli olayları anlattığını ve bu olayları şimdi kaleme almasının da hayatın hep ihtimaller üzerine kurulmasından kaynaklandığını söyler:

"Bu macerâ-yı keder birçok seneler evvel bir hayâl-i ebed-rehyâbın bana kadar akseden enînini payidâr etmek üzere yazılmıştı. O zamandan beri üstüne çökmüş gubâr-ı nisyân ve bî-kesîden bu gün onu silkip çıkarmak, şekl-i

⁶ Salime Servet Seyfi, Bir Hatıra-i Pejmürde, Sahib ü Nâşiri: İkbâl Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, Sancakçıyan Matbaası- Bâbîâlî Caddesi 38, Dersaâdet, 1329, . Kitabın tamamı 77 sayfadır.

perişân-ı hakikisiyle maruz-ı ihsasâta atmak itina ve arzusuna mukavemet edemedim.

Buna bir sebep göstermekliğim talep olunursa bir şey söyleyemeyeceğim. Bu şekilde tezahürü ihtimâl iyi oldu ve ihtimâl görünmeseydi daha iyi olurdu! Ne bileyim, hayat, hep ihtimâl değil mi?

10 Kânûn-ı sâni 326 Göztepe" (s.2)

Eserden öğrendiğimize göre yazar, dokuz on yaşlarındayken, sıkça teyzesinin yanında kalmaktadır. Yaşı küçük olduğu için olaylardan haberi olmayan yazar, daha sonra teyzesinin, oğlundan ayrı olduğunu ve oğluna annesinin öldüğünü söyledikleri için hep neşesiz ve suskun olduğunu anlar. Hayatta çektiği sıkıntılara daha fazla dayanamayan teyze bir süre sonra vefat eder; fakat ölmeden önce yazarın annesine, herşeyi anlayabilecek yaşa geldiği zaman yazara verilmek üzere bir çekmece bırakır. Teyzenin ölümünden altı yıl sonra çekmeceyi alan yazar, içinde bir mektup ve bir defter bulur. Yeğenine bıraktığı mektupta ona karşı olan sevgisini ifade eden teyze, ondan günlüğünü oğluna da okutmasını, hayatı boyunca çektiği ızdırapları oğlunun da bilmesini istediğini vasiyet eder:

"Bu defterin üzerine çok gözyaşı dökülmüştür; tahassüsât-ı ruhiyemi, şuûnât-ı sergüzeştimi kendilerine tevdi ederken ağlamadığım sayfeler pek azdır ve bütün hayatımda döktüğüm gözyaşlarına nisbeten bu sahifelerde göreceğin gözyaşları hiç demektir.

Kızım bu ruznâmeyi okuduğun zaman düşün ki; bir insanın, bir kadının hayatı en alelâde şerâit tahtında bile ne büyük tebeddülât-ı ruhiyye ve hissiyyeye ne kırıcı, ezici darbelere maruzdur! Yalnız senden bir şey rica edeceğim ki; bu da (eğer mümkün olursa) defter-i hayatımı okuduktan sonra bu ana kadar bütün eyyâm u leyâl-ı ekdârım içinde tahassürâtıyla ağladığım ve ismini telâffuz ederek, hayâlini gözümün önünde kaybetmeyerek ölmeye çalışacak olduğum evlâdıma okutmanız ve onu bir an için olsun felâketzede annesinin ömr-i perişân u melûlüne karşı teesüre davet etmenizdir. Bâki Allah beni kıran, üzen darbelerden seni masûn eylesin yavrum." (s.20-21)

Defterden öğrendiğimize göre küçük yaşta başkaları tarafından büyütülen teyze, daha sonra birisiyle evlendirilir. Eşiyle mutlu olan kadın,

kayınvalidesi tarafından hep dışlanmaktadır. Oğlu olduktan kısa bir süre sonra eşini kaybeder. Zaten kendisini sevmeyen kayınvalidesi, teyzeyi, onun çocukluk arkadaşı ile evlendirir ve oğlunu da kendisine bir daha göstermez. Teyzenin durumunu anlayışla karşılayan ikinci eşi ona destek olur ve acılarını azaltmaya çalışır, fakat bir süre sonra o da ölür. Bundan sonra oğlunu tekrar almak için yaptıklarını, çektiği acıları anlatan kadın, ölümünden kısa bir süre önce yazdığı şu sözlerle günlüğüne son verir:

"Artık besm-i meşûmiyetimin etrafımdaki dostlarımla irâs ettiği felâketler yetişir. Bu defaki teehhülümde birinci gece ettiğim dualar müstecâb oldu. Bu sefer Cenâb-ı Hak'tan zevcemden evvel temenni-i mevti istirham etmişim. Şimdi bu sergüzeşt-i siyah, mevtin eliyle mühürlenmelidir!" (s.76)

Günlüğü okuyan yazar, duygularını teyzesi gibi çok edebî bir üslûpla ifade eder:

"Bu sergüzeşt-i hazînin son satırlarını da okuduğum zaman gece bitmiş, fecir pembe, mor bulutlarını dâmen-i âsmân kebûde sermişti. Benim pencereimde zavallı teyzeminki gibi âfâka nâzırdı. Ben de onun gibi pencereye dayandım, bu gecenin karanlığından kurtulan kâinata hiçbir zevk hissetmeden baktım.

Bu melâhengiz rûz-nâmenin her satırları gönlümde ayrı bir feryâd-ı yeis bırakmıştı. Bedbaht teyzem bütün güzelliği, bütün alâ'im-i melâl ve hüznüyle ufuk üzerinde yürüyen pembe bir sehâb-pârenin arasından bana görünüyor, etrafındaki sararmış, gubâr-âlûd birkaç çehre buna kâm-ı hayata matem-engiz bir çerçeve teşkil ediyordu!

Teyzem bana doğru elini uzatarak ruhumun en derin noktasına nüfuz edici bir sesle: "Oğlum!" dedi.

Bu levha, bir hayâl, dimâğımın perişanı ve bî-tâbisinden mütehassıl bir hayal-i mahz ise de bundan daima icrâ-yı hükm eder bir tesir-i payidâr bırakmıştır. Hâlâ bazı zamanlar leyâlin amâk-ı siyahına bakarak bu nâ-kâmların hayatlarını düşünürken o levhâyı görüyor gibi olurum." (s.76-77)

Eser, bir hatıra kitabı olarak yazılmasına rağmen eserin büyük bir kısmını "rûz-nâme" ismi verilen bölüm oluşturmuştur. Fakat bu defterde anlatılanlar, günü gününe tarih belirterek yazılan yazılardan değil; kadının

kendi hayat kronolojisini bir bütün hâlinde anlatmasından meydana geldiği için günlük türünün özelliklerini tam olarak göstermemektedir. Eserin başında da yazar, kendi yaşadığı olayları anlatmaktadır. Kitap, hem hatıra hem de günlük türünün özelliklerini tam olarak göstermediği için, tür belirsizliği vardır diyebiliriz.

İkinci Meşrutiyet'ten sonra hapisane, sürgün, işkence gibi olayların ilgi görmesinden dolayı, bu tür kitaplar çok sayıda yayımlanmıştır. Hatıra türünün edebiyatımızda yeni olması ve kalıplarının bilinmemesi, bu türde yazılan eserlerde, eksikliklere neden olmuştur. Burada ele aldığımız eserlerde, hem anlatım tekniği hem de dil ve üslûp açısından günlük, hikâye ve hatıra türlerinin birbirine karıştırıldığını, eserin türünün tam belirlenemediğini görüyoruz.

Bu bölümdeki eserlerin aralarında bulunan ilginç bir benzerlik de; kitapların romantik ifade tarzı, yer yer dil ve üslûp bakımından Servet-i Fünûn edebiyatının nesir üslûbunu çağrıştırmasıdır. Yazarların eserlerinde; "sehâb-pâre", "gubâr-âlûd", "feryâd-ı yeis" gibi Servet-i Fünûncular tarafından çok kullanılan kelime ve terkipleri kullanmaları, buna örnek olarak gösterilebilir.

B. “Hatıra” Adını Almasına Rağmen Hatıra Olmayanlar

Dönemle ilgili hatıra kitaplarını tespit etmeye çalıştığımız zaman, karşılaştığımız en büyük problem, kitabın “hatıra” künyesini taşımasına rağmen eserin hatıra türünün özelliklerini göstermemesidir. Bu, bizden önce bu konuda araştırma yapan, araştırmacıların da problemi olmuştur. Bu bölümde Türk Dili Anı Özel Sayısı’nda da bulunan ve bizim araştırma yaparken karşılaştığımız “hatıra” künyeli olduğu halde, hatıra türünün özelliklerini göstermeyen kitapları kronolojik sıraya göre inceleyeceğiz.

Bunlardan ilki İsmail Sıtkı’nın “Hâtırat”⁷ isimli eseridir. Yazar, “Medhal” bölümünde bir memleketin kalkınması için bütün kamu kurumlarının görevlerini yerine getirmesi gerektiğini ifade eder. Yazara göre Osmanlı Devleti’nde idarenin bozuk yönetiminden dolayı hükûmetin her kısmı bozulmuş ve memlekete faydalı olması gereken şeyler, zararlı hale getirilmiştir. Bütün kamu kurumlarının işleyişi hakkındaki düşüncelerini belirten yazar, özellikle hazine-i evkâf gibi önemli bir kurumun içinin boşaldığını, sadece ünvanının kaldığını belirtir. Bu bozukluğun düzeltilmesi için yapılması gerekenler konusundaki düşüncelerini şu şekilde ifade eder:

“Fıkr-i âcizanemce ıslahat maddesinde devâir-i saireden hiçbirisi hazine-i evkâfa mikyâs olamaz, diğer dairelerde nizamât-ı mevcudenin vakt ü hale, kaide-i meşrutiyete tevfi ken ta’dili, memurin miktarının nisâbına iblâğ veya tenziliyle maaşlarının tensik ve tertibi ve memurinin vezâif-i mahsusalarının tayiniyle ona göre hareketlerinin temin ve tevsiki halinde ıslahat-ı lâzimeye tevessül edilmiş olur. Bi’l-farz zabtiye nezareti polisi nizamnâmesini ta’dil, memurin- i zâbitanın vazifesini bi-hak tayin eder. Memurinin intihabatında ihtimam gösterir, kendilerine vazifelerini tamamen öğretir, ondan sonra muamelâtı teftiş ve nezaret altında bulundurmakla beraber mükâfat mücazât kaidelerini tatbik ve icra ederse daire-i zaptiyece icrası iktiza eden ıslahat-ı esasiyyeyi icra etmiş olur.” (s.5-6)

⁷ Meclis-i İdare-i Evkâf Başkâtibi İsmail Sıtkı, Hâtırat, - Memâlik-i Osmâniye’de kâin evkâfın suret-i idaresi hakkında bazı mütalaâtı hâvidir -, Meclis-i Mebusan’a bir tuhfe-i nâçiz, Selânik Matbaası – Bâbîâlî Caddesinde, numara 42-40, Dersââdet, 1324

Kitabın tamamı 21 sayfadır.

Eser, kapaktaki “Memâlik-i Osmanîye’de kâin evkâfın suret-i idaresi hakkında bazı mütalaatı hâvidir ” yazısından ve yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devleti’nin son döneminde aydınların ve devlet ricalinin hazırladığı layiha (rapor) üslûbunu taşımaktadır. Yazar, dipnotlarla, açıklamalarla devlet kurumları hakkındaki düşüncelerini ifade etmiştir. Bu nedenle eser, “Hatırât” adını taşımasına rağmen, hatıra kitabı değildir.

Giriş kısmında da ifade ettiğimiz gibi hatıra türüyle en çok karıştırılan türlerden biri de “gezi”dir. Gezi yazısı olmasına rağmen hatıra diye adlandırılan Mehmed Emin’in “Gelibolu Hatırâtı”⁸ isimli eseri bunlardan ilkidir. Kitapta, Osmanlı Donanması’nın Gelibolu’yu ziyareti sırasında, ziyaret ettiği kutsal mekânlar, düzenlenen törenler ve yapılan konuşmalar anlatılmıştır.

Kitabın ilk sayfasında “Füzelâ-yı erbâb-ı kalemden ve erkân-ı harbiye mîr-livâlarından Hüseyin Hüsnü Paşa Hazretlerine takdime-i merdânemdir. Fi 26 Mart sene 1928 Muallim Mehmed Emin” yazısı bulunmaktadır.

Yazar, “Gelibolu Hatırâtı” diye giriş yaptığı bölümde Osmanlı ordusunun vasıflarını sayar ve orduyu över:

“Bütûn dünya teslim eder ki, altı yüz bu kadar senelik bu bina-yı saltanat ve şevketi te’sis ve idâme eden Osmanlı askerleri, merttir, şeci’adır, mürüvvetkâdır.

Merttir: Çünkû kahramanlığa tealluk eder ne kadar fezâil ve mekârim varsa neferlerine müşnâk etmişler; yâr ve ağyar nazarında dastân-ı mefhâret olan nice nice menâkıb-ı merdânenin ashâbı olmuşlardır ki, bu vakayi’-i azîmenin her biri, tarih-i âlemin yegâne medar-ı ziynet-i kemâlidir.

Şeci’dır: Çünkû emr-i akı ve hükm-i şer’i dahilinde mehâlik ve mekârihe göğüs gere gere isti’zam-ı namus, istisgâr-ı hayat, istihkâr-ı mesâib etmek bu dalaverelerin en büyük şiâr-ı iclâlidir.

Mürüvvetkâdır: Çünkû hayr u hasenâta tevakkuf eder. Ef’âlin icrasında ne kadar mevcutlarını değil, cevher-i

⁸ Bahr-i Sefid Boğazı Ağır Topçu ve Dördüncü Alay Kumandanı Kaymakam Mehmed Emin, Gelibolu Hatırâtı, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, İstanbul, 1327, Kitabın tamamı 41 sayfadır.

canlarını vermek iktizâ etse saf ü pâk bir itikad-ı kâmil ile onun fedasından çekinmeyecekleri için bu mertler, bu kahramanlar yalnız mürüvvetin değil, kâffe-i imtiyazât ve kemâlât-ı insâniyenin timsalidir.

.....

Vezâif-i mukaddese-i askerîyelerini ikmâl eyleyen bu merdân-ı zafer şîâr, merâsim-i mahsusa-i askeriyye ile Gelibolu iskelesine indirildi. Rumeli'deki fatiha-i muzafferiyetimizin kâffe-i hissiyât-ı mübeccelesine her türlü hamîyyet ve insâniyet izhârı ile tercüman olan Gelibolu ahâlisi bu silah arkadaşlarımızı lâayık oldukları hürmet-i azime ile teşyi' ettiler; alkışladılar. Yaşasın hürriyet! Yaşasın mert askerler! avâzesi âlemi tuttu. Askerlerimiz bu tekrîmât ile vapura ırkâb olundular; yarım saat sonra limandan hareket ettiler. Zübde-i mekârım şecâat olan askerlerimizi hâmil olan vapur bir iki saat sonra deniz üzerinde bıraktığı beyaz köpükler arasında nazarlardan kayboldu. Fakat o kahramanların hayâl-i lâtifleri ebediyyet gibi mehâsin-i kâmileleriyle beraber gönüllerimizde birleşti kaldı.

Fi 25 Mart sene 326" (s.1-3)

Eserin hemen tamamında mukaddime bölümünde olduğu gibi Osmanlı ordusunun faziletlerinden, gösterdiği başarılarından, Gelibolu'nun öneminden bahsetmektedir. Yazarın hatıra olarak anlatmaya başladığı bölümlerde olaylardan çok tasvir ve duygu ağırlıklıdır:

"Bir akşam vaktiydi. Gelibolu mevlevihânesinin şarkına isabet eden mevkide (Ali Baba) türbesiyle kabristan arasındaki ufak bir tepede oturuyordum. Pişgâhımda İstanbul'dan kopan rüzgârın önüne katılarak buralara kadar dökülen Marmara'nın âb-ı letâfet nisârı boğazın her iki taraf-ı sahiline sürüne sürüne akıp gelen bahr-ı sefidin emvâc-ı bî- kararı burada birleşiyordu. Bu deryâ-yı bî-misâlin nihâyetinde ise birbiri üzerine yığılmış gibi görünen Anadolu'nun o pür azimet ve vakâr dağları ziynetsâz-ı enzârdı." (s.25-26)

Kitap "Gelibolu Hatırâtı" ismini taşıdığı için her ne kadar hatıra kitabı olduğu izlenimini uyandırorsa da daha önce de ifade ettiğimiz gibi Osmanlı Donanmasının Gelibolu'yu ziyareti sırasında gezilen görülen yerler,

Gelibolu'nun önemi, oradaki insanların yaşantıları anlatılmaktadır. Bu nedenle kitap, hatıra değil, gezi kitabıdır.

Gezi türüne girdiği halde hatıra adını taşıyan bir diğer eser de Mehmed Enisi'nin "Avrupa Hatırâtım"⁹ ıdır.

Fransa "Bahr-ı Sefîd Donanması"na bahriye tahsili görmek için giden yazar, bu eserinde yolculuğunu, orada bulunduğu süre içerisindeki izlenimlerini, yaşadığı olayları anlatır. Eseri kaleme alış sebebini ve eserin içeriğini "İfâde-i Meram" başlığıyla ifade eder:

"310 sene-i Rûmiyesi Eylûlünde 'amelîyyât-ı bahriye görmek üzere Fransa Bahr-ı Sefîd Donanmasına i'zâm kılınmış, rûfekâ-yı muhtereme-i tahsilim Arif ve Hakkı Beylerle beraber iki sene o mekteb-i celîl-i seyyârede bulunmuştum. Seyyar donanma lâ-yenkat talimler ve manevralarla işgâl etmekte olmasına nazaran bu iki senenin kısm-ı a'zamı denizde, bir hâl-i faaliyette gûzer etmiştir. Meşâgil-i tahsiliyeden azâde zamanlarımda da Paris'i, bu merkez-i muhteşem medeniyeti ve buna civar ma'mureleri gördüm, donanma ile bahr-i sefidî, Afrika'yı şimâlî sevâhilini dolaştım. Bu iki sene zarfında- küçükten beri edindiğim tabiata ittibâen – ne gördüm, neyi mucib-i istifâde buldum ise yevmiye defterime kaydettim. Bunlardan bazı parçaları ifrâz ederek hem zabıtname-i ömr-i revân, hem de ihvâna istifadeli geçirdiğim zamanlardan yapılmış bir armağan olmak üzere bu "Avrupa Hatırâtım" ı vücûda getirdim.

Avrupa Hatırâtım üç kısma tefrik edilmiştir: Birinci kısım, Dersaadet'ten Marsilya'ya kadar olan deniz yolculuğum ile Fransızların "kuvvet koddazör" dedikleri cenup sahilindeki meşhûdâtımı, Tolon, Nis, Monako ve Monte Carlo şehirleriyle Korsika ceziresindeki cevelânlarımı ve Fransa bahr-i sefid seyyar donanmasındaki hatırâtımı hâvidir. İkinci kısım, her sene icrâsı mu'tâd büyük manevralar esnasındaki meşhûdât ve tesâdüfâtım ile Afrika'yı şimâlî sevâhilindeki cevelânımı ihtiva edecek ve üçüncü kısım ise merkez-i mu'tenâ-yı medeniyet olan Paris şehrinde ve mülhekâtından seyahat ve meşhûdât ve ihtisâsâtıma dair ihvân-ı kirâm-ı vatana yazmış olduğum mektupları şâmil bulunacaktır." (s.3)

⁹Mehmed Enisi (Yalkı), Avrupa Hatırâtım, Birinci Kısım, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniyye, 1327, Kitabın tamamı 220 sayfadır.

Gidip gördüğü yerlerdeki insanları, onların yaşam tarzlarını kültürlerini anlatan, gördükleri hakkında yorum yapan, kendi kültürüyle karşılaştıran yazar, Nis'de izledikleri bir sanat gösterisinde, ilk sinema filmi ile ilgili izlenimlerini şöyle anlatır:

“Çan çalındı. Madam havayı değiştirdi. İlk perde açıldı. Sahne üzerinde iki garibe-i sanat görüldü. Evet garibe-i hilkat değil, garibe-i sanat ve marifet! Biri sarı saçlı mavi gözlü bir madam, diğeri kırmızı yüzlü, iri kafalı çok bıyıklı bir mösyö! Piyanonun havasına göre Fransızca şarkı söyleyerek, boyları dört beş kademden ziyade olmayan bu vücutlar, oynamaya, dans etmeye başladılar. Piyanonun her havasına ve havanın her noktasına göre çehrelerini teessür ve hüzne, neşât ve meserrete delâlet eyler surette değiştiriyorlardı. Sadalârı insana hayret verir. Biri müessir bir kadın sesi, diğeri dik bir erkek sadâsıydı; fakat fûnûn-ı hâzıranın mertebesini sathî olsun bilen fikirler, bunun şayan-ı hayret bir şey olmadığını, fotoğraf ile kuvve-i elektrikiyenin tatbikatı olduğunu pek çabuk anlıyorlardı. Bir iki saat burada fotoğraf kuklalarını seyrettikten ve bir de güzel piyano dinledikten sonra yakında bulunan bir sirke gittik. At canbazları oynuyordu. Müsiki ile ata dans, söz anlatmak gibi türlü türlü hüneler icrâ olunuyordu ki insan bunları cidden nazar-ı ibretle temâşa ediyor. Terbiyenin hayvanat-ı âdiye üzerinde bile tecellisinin ne derecelerde hoş bir mümtaziyet husûle getirdiğini teslim eyliyordu. Geceyi bu suretle geçirdik. Otelde altı yedi saat kadar da rahat bir uyku çektikten sonra sabahı getirdik...” (s.64-65)

Talim sırasında gördüklerini not alan ve ordunun önemini düşünen yazar, harbin insanlık için önemini belirten düşünceleriyle eserine son verir:

“Acı acı çalınan muharebe borusu, geminin bataryalarında bir ‘amik, müteselsil inilti hâsıl etti. Yukarıdaki bâbı hitâma erdiren kalemimi, yazı masamın yeşil muşambası üzerine attım, ceketimi arkama taktım, güverteye çıktım. Herkes vazifesi başındaydı. Elimde not defteri dolaşüyor, meşhûdâtımı kayd u zabt ediyordum. Güvertede, kasaların üstünde, seri ateşli topların arasında bir müddet bulunarak bunlardan her birinin kaç adam tarafından kaç hareketle imlâ edilip atıldıklarını bir kroki ile defterime kayıt ve işaret ettikten sonra bataryaya indim. On dört ve on altı santimetrelilik topların, syar torpido kovanlarının başlarında da meşhûdâtımı kaydettim. Talim hitâm bulunca yine kamarama indim. Fikrimde, beşeriyetin

resmiyet ve meşrutiyet süsü içinde tâbî olduğu cîdâl-i dâimiye, elvân-ı feth u zaferle, elfâz sulh u salâhla nakşiyâb-makbuliyet olmakta bulunmuş müebbed barbarlığa dair derin, ızdırıp u gam verici bir tefekkür ve mütalaâ hâsıl olmuştu. Harp! Harp! İzzet ü ikbâl için harp...

Beşeriyetin ceriha-i ızdırabını, deva-yı âl'amını keşif için bir sa'y-ı medî ile azm-i insaniyet-pesendane ile çalışmış, ömrünü bu hikmet-i ulviye içinde geçirmiş olan bu koca hakim-i nâ-medârın şu kavî-i hâkimanesi meşîme-i a'sâr ve edvar da buyurarak vücud-pezîr oluncaya... ve insanlar tekmiî millîl ü akvam münâfesar ve istirkabât-ı müthişeye hatîme vererek bir râyet-i mübeccel-i uhuvvet altında yekdiğerine muhib ve muavin-i sadıkı sıfatıyla ellerini sıkmaya başlayıncaya kadar ise, harp, dâima harp!..." (s.217-220)

Gezip görülen yerleri, oraların kültürünü, insanlarını anlatan bu eser edebî bir üslûpla kaleme alınmış, denizcilik tarihi açısından önem taşıyan bir gezi kitabıdır. Orhan Şaik Gökyay'ın bu konudaki düşünceleri de bizim görüşümüzü destekler niteliktedir:

"Adı pek duyulmamış olmakla birlikte Avrupa'ya gidenlerin yazdığı seyahatnâmeler arasında Mehmed Enis'in Avrupa Hatırâtım adlı kitabına ayrı bir yer vermek istiyorum. 1910'da İstanbul'da basılmış olan bu kitap, daha öncekilerde dokunulmamış olan bir konuyu da bize veriyor. Savaş gemimizle Fransa'ya giden bir deniz subayımıza bir yandan askerce, bir yandan da bir yazar gibi, gördüklerini okurlarına bütün ayrıntılarıyla vermeye çalıştığını görüyoruz. Gemide yapılan savaş talimi gibi; nöbetçi kaptanla İslâm kadınları üzerindeki tartışma gibi, Nis'te Türk hamamı, karnaval günleri, konfeti ve çiçek savaşı ve benzeri konular ona güzel bir seyahatname tadı vermektedir."¹⁰

¹⁰ Orhan Şaik Gökyay, "Türkçede Gezi Kitapları" Türk Dili Gezi Özel Sayısı, 1973, S.258, s.465

Yazarın Meşrutiyet'in ilân edilmesinden duyduğu sevinci dile getirdiği bir eser olan "Osmanlı Ordusuna 10 Temmuz Hatırası"¹¹ ise duyguların nesir ve nazımla anlatıldığı bir eserdir.

Kitabın başında İbnü'l-emin Mahmud Kemal Bey'in 10 Temmuz dolayısıyla Namık Ekrem Bey'e yazdığı övgü dolu mektup ile Halil Edip Bey'in yine 10 Temmuz heyecanıyla yazdığı mektup yer almaktadır. Mektuplardan sonra yazar, Meşrutiyet'in ilân edilmesiyle duyduğu sevinci sıfatlarla oluşturulmuş süslü bir dil kullanarak, duygusal bir ifadeyle dile getirir:

"(10) Temmuz, bizim için bir ıyd-ı sa'd-ı efrûzdur. Nasıl olmasın ki: Cihanın her tarafında akûs-ı te'sirâtı işitilen enînlerin, zulm ü ihanet sadâlarının dem-i sükûnu, hatime-i intifâsı bu güne mütesâdiftir.

10 Temmuz, bütün Osmanlılar için bir yevm-i behiştî bürûzdur.

Nasıl olmasın ki: Nısf-ı asra yakın bir zamandır, efrâdı, pelenk-i istibdâdın kanlı pençelerinde ezilen, felâket zindanlarında çürüyen, coşkun denizlerin mazlum, bî-aman dalgaları arasında boğulan koca bir millet niçin bu işkencelerden, bu müthiş mahkûmiyetlerden, cehennemî ölümlerden bu gün kurtuldu...

10 Temmuz, bütün bir cihan-ı medeniyet için bir sabahü'l-hayr-ı feyrûzedir.

Nasıl olmasın ki; garp ufuklarında doğan mihr-i marifet, bâlâ-yı fezâ da yükseldikçe; şarkta ona mukabil, yeislerden, giryelerden, âh-ı tahassürlerden... toplanmış bir zulmet-i mücessese etrafa yayılıyor, garbın envâr-ı feyzine, debdebe-i iltimâ'ına, ârâyış-ı âsâyişine adeta bir zıll-ı muhill inhisâf teşkil etmek tehlikeleri baş gösteriyordu.

¹¹ Namık Ekrem (Bolayır): Osmanlı Ordusuna 10 Temmuz Hatırası, Sene 1324, Hâsılâtın nısfı âbide-i hüriyete nısfı donanmaya terk olunmuştur. Dersââdet, Ruşen Matbası, 1327. Kitabın tamamı 40 sayfadır.

Türk Dili Anı özel Sayısı'nda Ekrem Namık Bolayır ve Namık Ekrem Ayanzade'nin aynı isimli kitabı bulunmaktadır. Her iki eserinde basım yeri, basım tarihi ve sayfa sayısı aynıdır. Ayrıca yaptığımız araştırma sonucu Namık Ekrem Ayanzade'nin böyle bir kitabını bulamadık. Bunlar da yazarın aynı ismi farklı iki isim gibi algıladığını göstermektedir.

İşte lehü'l-hamd, bu gün, bir ra'd ve berk âsumânı
parladı, o cürm-i siyah-ı melâli devirdi, o mezâliminde zılâmı
yırttı, dağıttı.(s.7-8)

Yazarın kendi ifadelerinden sonra istibdâdın yerilip, Meşrûtiyet'in
övuıldığı şiirler bulunmaktadır. Şiirlerden sonra da "İbret-i Gayret" başlıklı
yazısıyla yazar, millete seslenerek elde edilen bu başarının kıymetinin
bilinmesini ve ilerlemek için gayret sarfedilmesini ister.

Görüldüğü gibi eser her ne kadar "Osmanlı Ordusuna 10 Temmuz
Hatırası" başlığını taşısa da burada kastedilen Meşrûtiyet'in ilânıdır. Kitap,
yazarın duygularını şiirlerle, düz yazıyla anlattığı bir eser özelliği
göstermektedir.

"Hatırât Yahut Mecmua-i Naçiz"¹² adlı eserde de yazarın, mahkeme
reisi olarak görev yaptığı süre içerisinde edindiği bilgilere, belgelere, kanun
maddelerine yer verdiğini görürüz.

Yirmi beş seneden fazla bir süre adliyede görev yapan yazar, kanunî
meseleler hakkında yazılanları, zabıtları, karamameleri bir araya getirerek,
mesleğine hizmet etmek amacıyla bu eseri yazmıştır. Eseri yazış maksadını
ve eserin içeriğini yazar, "İfade-i Mahsusa" başlığıyla şu şekilde ifade eder:

"Meşrutiyet-i mübeccelemizin tarih-i ilânından beri ân-
be-ân meşhûd-ı çeşm-i şükran olan ıslahat ve terakkiyât
cümle-i cemîlesinden olarak muamelât-ı adliyeye dair dahi
pek çok asâr-ı fevâid-nisâr mevki-i arâ-yı zuhur ve intişar
olmuştur. Her ne kadar asâr-ı mezkûre müellifleri gibi
dekâik ve fevâid-i kanuniyeyi şerh ve izah yolunda
hâmeran-ı beyan olmak kat-ender-kat vâsi' ve iktidarının
fevkinde ise de yirmi beş seneyi mütecaviz bir müddetten
ale'd-devam hıdemât-ı adliyede bulunmuş ve umûr u
muamelât-ı adliye ile iştigal edegelmiş olduğum cihetle
netâyic-i teveggulân olarak oldukça bu yolda bir az istihsal-i
meleke ve malûmat etmiş olduğumdan mesleğime acizane
bir hizmet-i maksat ve niyetiyle aralık aralık hatırlar ve bayale
gelen birer mesele-i kanunîye hakkında kaleme alınan
şeyler kayd u zabt olunmuş ve o cümleden olarak (İstinâf-ı

¹² Hınıs Bidâyet Mahkemesi Reisi Abdülvahid Vehbi, Hatırât yahut Mecmua-i Nâçiz,
(Erzurum İttihad Matbaasında tab' olunmuştur.) 1328, Kitabın tamamı 123 sayfadır.

Dava Hakkında Birkaç Söz) serlevhasıyla yazılan makale ve ceza kanunname-i hümayununun yalan şahitliği ve yalan yere yemin edenlerin cezaları serlevhası tahtındaki faslın tazammun ettiği mevâd-ı kanunîye ve kable'l-hükm ve ba'de'l-hükm hacz ü muamelât-ı icrâiye hakkında yürütülen bazı mütalâat ve birer mesele-i mefrûza ve kanunîye olmak ve muamelât-ı adliyeye müteferri' bulunmak üzere tertip ve tanzim olunan zabıt varakası ve kararname ve mahkeme zabıtnameleri ve ilâmat numuneleri gibi on türlü müsevvidât bir yere cem' ve tertip birle (Hatırât Yahut Mecmua-i Nâçiz) diye isim verilmiş ve bu bâbdaki cür'et ve hatayâ-yı vâkıam erbâb-ı iktidar ve insafın lütfen nazar-ı aflatına mazhar olacağı gibi bu misilli eserlerle cemiyet-i beşere hizmet eden erbâb-ı hamîyyetin görecekları nevâkıs ve hatayât-ı ikmâlde kusur etmemeleri de lâzıme-i hamîyyet ve insaniyyet bulunmuştur." (s.1-2)

Yazarın, girişte bahsettiği konularla ilgili belgelerden oluşan bu eser; kitabın başlığının "Hatırât yahut Mecmua-i Nâçiz" olmasına rağmen, hatıra kitabı değildir. Çünkü yazar, kendi gözlemlediği, yaşadığı olaylara değil hukukî konulardaki genel değerlendirmelerine yer vermiştir.

Peyami Safa'nın "Bir Mektepliñin Hâtırâtı"¹³ isimli eseri de Türk Dili Anı Özel Sayısı'nda hatıra kitaplarının listesi içinde bulunmasına rağmen hatıra değil, hikâye türünde yazılmış bir eserdir.

Eserde yazarın, okulda Fatin isimli bir öğrenciyle tanışması ve onunla olan arkadaşlığı anlatılmaktadır. Bir hikâye üslûbuyla anlatılan eserin "Netice" bölümündeki şu ifadeler, eserin türü hakkında daha kesin bir yargıya varmamızı sağlamaktadır:

"Hikâyemizin gerisi uzun sürecektir. Malûma?!... Her mektepte olduğu gibi bir sürü tahkikât. Eğer Cemil'in muhtıra defterlerinde hakikât-i muharrir olmasaydı; Fatin'in davayı kazanacağı şüpheliydi.

Cemil muhtıra defterinde Kenan'ın altın saatini ne suretle çaldığını izah ediyor:

"25 Şubat" Kenan'ın saati zariftir; altın olduğu da ilave olunursa28 Şubat: Olan oldu fakat Fatin?.. 29 Şubat: Karanlık Kralı kulübüne idhâl için Fatin'in teşviki

¹³ Peyami Safa, Bir Mektepliñin Hâtırâtı, -Karanlık Kralı-, Tab ve Nâşiri: M. İrfan Cevad, Kete'on Bedrosyan Matbaası, 1329, Kitabın tamamı 20 sayfadır.

Nasıl? Ne fikirdesiniz? Çocuğun fikri yamanmış. Neyse burasını da geçelim.

Cemil'in şerik cürümleri: Arif, Zeki, Fazıl namında üç tane baba yiğit.

Bunlara idarenin tertip edeceği ceza şüphesiz mektepten tard etmekten ibaret olacak. Fatin'e gelince: O da Cemil'e iyi bir ders-i ibret verdiğini iddia ediyor. Cemil Kenan'ın altın saatini iade etti.

Nehârliler vakaya tamamıyla vâkıf oldukları zamandan itibaren Fatin'e hürmetkâr nazarlarla bakıyorlar. Bana gelince onu daha fazla hürmet ederek sevmeye başladım. (s.19-20)

"Bir Mekteplinin Hatırâtı"nda söylediğimiz şeylerin geçerli olduğu ikinci eser "Bir Polisin Hatırâtı"¹⁴dır. Kitabın kapağında da belirtildiği gibi eser, gerçek olaylara dayanılarak yazılan bir hikâye kitabıdır. Eserin son kısmı kitabın türü ve üslûbu hakkında bilgi vermektedir:

" Corci namında, iyi tahsil ve terbiye görmüş bir Rum genci yine Rum milletinden (Eleni) isminde bir kıza dildâr olmuş ve fakat mezbûrenin bilâhare kendisini terk ile Beyoğlu'nda cadde-i kebîrde Anadolu lokantası karşısında "İki Kapılı" namıyla ma'ruf Takvehin'in umumhânesine kaçması üzerine geçen karnavalda bir gece mezkûr umûmhaneye giderek sevgilisini bıçakla ve tehlikeli surette cerh eylemişti. O zaman şehrimizde münteşir bütün gazeteler tarafından tafsîlâtıyla yazılmış olan bu fâcia-i aşkın son perdesi de ahîren hitâma ermiştir.

Göğsünden ve kalbine pek yakın bir mahâlden mecrûh olan (Eleni) yarasının vehâmetine rağmen iâde-i sıhhat ettiği halde zavallı Corci, hiç şüphe yok belâ-yı aşkın alâm ve ikdârıyla verem illetine düçar olarak dûn-ı hapishane-i umûmi hastahanesinde vefat eylemiştir. Gençlere ibret..."(s.52)

¹⁴ Ebulbehzad, Bir Polisin Hatırâtı - "İki Kapılı" da bir cinayet -, Vakayi-i sahihaya müstenid silsile-i hikâyâttır. Beyoğlu Cinayâtı 1, Her hakkı mahfuzdur. Matbaa-i İkdâm, 1329. Kitabın tamamı 52 sayfadır.

Gezi türüyle karıştırılan eserlerden biri de “Şimâl Hatıraları”¹⁵dir. Bu eserde¹⁶ Celâl Nuri, Rusya ve İskandinavya’ya yaptığı seyahatleri sırasındaki gözlemlerini anlatır. Kitabı yazmaktaki en büyük amacı da; Rusya’nın nasıl gelişip Avrupâi bir ülke olduğunu anlatmak ve bundan kendi ülkemiz için ders çıkarmaktır. Bu amaçlarını “Mukaddime” kısmında şöyle ifade eder:

“Bugün enzâr-ı kârî'ine arz ve takdim ettiğimiz “Şimâl Hatıraları” 1912 senesi zarfında Rusya ve İskandinavya’ya vukû bulmuş bir seyahat esnasında alelacele tutulan notlardan ibarettir. Bu notlar bilâhare, tashih ve ta’dil görmemiştir. Binâenaleyh eserimiz Rusya ve Şimâl memleketleri hakkında malûmat almak için bir müracaatgâh olmaktan uzaktır. Vâkı’a maksadımız bize bu kadar yakın ve bizim için her vechile ehemmiyeti derkâr olan Rusya’ya ve şehráh-ı terakki ve tekâmülde bu kadar ilerleyen İsveç, Norveç, Danimarka ve Finlandiya’ya dair bir “Löson dö Şoz” kitabı tertip etmektir. Fakat fıkâdân-ı vesâit buna ma’tessüf mâni oldu. Bununla beraber notlarımızın ehemmiyeti yok değildir. Pek mevsûk, resmî, ciddi, menâbi’den alınan malûmata müsteniddir. Ne yapalım? Daha mükemmel bir eser vücuda getirerek ehl-i vatanın tevfir-i muktesebâtına muvaffak olamadık. Arzumuz bu gün açtığımız şu çığırın daha muktedir, daha müteşebbis, daha sebatkâr rüfekâ tarafından takibidir.

Şimâlde devletimiz için, milletimiz için, hükûmetimiz için alınacak pek çok ibretler, dersler var. Min külli’l-yücûh bize benzeyen Ruslar nasıl terakki etmiş? Ruslar bu kadar anâsır-ı mütezâddeyi nasıl idare ediyorlar?

Asyâi bir cemiyet nasıl olmuştaki Avrupâi bir millet haline gelmiş? Kezâlik İskandinavya memâlik-i ne gibi usûllerin tatbiki sayesinde, birçok hususâtta Garbî ve Vasatî Avrupa’nın fevkinde, bir mevki-i fazilette bulunuyor? İşte bu mesâil-i mu’dilenin anlaşılması için risalemiz ancak bir şihâb kadar bir hizmet-i tenviriyede bulunabilir ise sa’yimizin mükâfatını görmüş oluruz.

¹⁵ Celâl Nuri, Şimâl Hatıraları, - Yeni Rusya- Küçük Rusya – Büyük Rusya – Tataristan – Petersburg – Finlandiya – İsveç – Norveç – Danimarka - (Tercüme ve tab-ı hukuku mahfuzdur) İstanbul, Matbaa-i İctihad, Hicri sene 1330, Kitabın tamamı 128 sayfadır.

¹⁶ Eser, günümüz harflerine aktarılmıştır.

Celâl Nûri, Şimâl Hatıraları, Çeviriyazı: İbrahim Demirci, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 1997

Şu perişan evrâk-ı mazhar-ı lütf u irşâdları olduğumuz
Sen Petersburg ve Stokholm sefareti erkân-ı
muhteremesine takdim ve ithâf ile vazife-i şükrân ve
mehemmedetimizi ifâya mucâseret ederiz.” (s.3-5)

Yazar, “Şimâlde ve Rusya’da Kadınlar” başlıklı yazısında, oradaki
insanların yaşayışlarını ve kadınlara verilen hakları karşılaştırmalı olarak
anlatır:

“Şimâlde kadınlar pek müterakkîdir. Şerâit-i
ictimâiyeleri bütün bütün başkadır. O kadar başkadır ki
Finlandiya’da, Norveç’de bugün kadın mebus olduğu halde
bu hâl kimsenin nazar-ı dikkatini celb etmiyor. Halbuki
İngiltere’de Sufrajetler halâ ricâle karşı harp ediyorlar ve
sokaklarda, meydanlarda envâ-ı rezâil çıkıyor.

İskandinavya’da kadınlar mesâi-i umûmiyyenin her
birine iştirâk etmişlerdir. Stokholm’de duydum: Bugün bir
harp olacak olursa erkekler umûmen harbe gidecek ve
kadınlar onların işlerini ellerine alıp harekât-ı umûmiyyeye
zerrece hâlel gelmeyecektir! Güzel bir netice değil mi?

Erkek, kadın, şimâlde, terbiye-i bedeniyyeye edilen
ihtimâm-ı tam eseri olarak zinde ve tüvanadır. Bu zindegî
bir güzelliği de intâc etmiştir. İskandinavya’da herkes
güzeldir, herkes şirindir. Çehrelerinde reng-i hayat
görülüyor. Alîl, miskîn, nahîf adamlara bu iklimlerde tesadûf
müşküldür. Yüzlük ihtiyaçların simâ-yı lâtifinde bile avân-ı
şebâbın gölgesi müşahededir. “(s.79-80)

“Sen Petersburg 5 Ağustos 1912”¹⁷ tarihli yazıda, şehrin güzellikleri
gözler önüne serilir:

“Rusya’nın ikinci pâyitahtı Berlin’den daha küçük ve
daha az güzel, Viyana’dan daha büyük ve daha güzel bir
şehirdir. Finlandiya körfezi sahilinde, Neva’nın munsabında,
odacıklar üzerinde kaimdir. Bu itibâr ile Venedik ile
Amsterdam’a benzer. En büyük caddesi olan “Nevski
Perspekt” dünyanın, yanılmıyorsam en uzun şahrâhıdır.
Kazan, Rezorksiyon, Sent İzak kiliseleri enâfis-i asâr-ı
mimâriyedendir. Bahçeleri, hususiyle sarayları, müzeleri,
bilhassa eğlence mahalleri şayân-ı kayd u tezkârdır.
Azamet ü servet, gösteriş, isrâf, sefâhat ve fuhşıyyât burada
lüzumundan biraz ziyadece olsa gerektir. Neva nehrinin
manzarası hoştur. Sefâret-i seniyyenin bulunduğu rıhtımdan
Piyer ve Pol istihkâmı, nehir, pek güzel bir manzara irâe

¹⁷ Kitapta 1912 tarihi basım hatası yapılarak 1962 olarak yazılmıştır.

eder. Bu kasabada herşey, bi'l-iltizâm, büyük ve gösterişli tutulmuştur. Burası bir dereceye kadar Berlin'e ve sâir Alman şehirlerine benziyor. Bir büyük cami-i şerif yapılmaktadır ki mütekarribü'l-hulûl olan küşâdında şehrin enâfis-i âsâr-ı mimâriyyesinden addolunacaktır." (s.124-125)

Bir günlük tarzında yazılan eserde yazar, gözlemlerini gün ve tarih belirterek anlatmaktadır. Literatürde bu anlatım, bir gezi rotası üzerinden hareket edildiği, yalnızca gözlemlere dayandığı ve gözlemlerin içinde insandan çok şehir ve şehir çevresinin esas alınmasıyla, seyahat türüne girer. Ancak, Celâl Nuri kitabına "Şimâl Hatıraları" adını vermiştir. Dilde sadeleşme akımının güç kazandığı bir dönemde yazılmış olmasına rağmen, dil ve anlatımı Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerden oluşmuştur. İskandinavya ve Rusya'ya yapılan gezinin anlatıldığı eser, tarihimiz açısından da önemli bir gezi kitabıdır.

Ders kitabı olarak kaleme alınmasına rağmen hatıra kitapları içinde yer alan "Hatıra-i Tarih-i Osmanî"¹⁸ de hatıra türünün özelliklerini göstermeyen eserlerden biridir. Türk tarihini anlatmak için kaleme aldığı bu eserde yazar;

"Kurûn-ı vüstâ da dünyayı herc ü merc etmek üzere harekete gelen milletler arasında Türkler gayet vâsi' bir imparatorluğu muhafaza ettiler; el-halet-i haza Türkler Adriyatik sahilinden bahr-ı muncemid şimâli mâilesindeki Lena nehrine kadar mümted olan saha-i vâsi'ada muhtelif nâm ve şekilde olarak yayılmışlardır." (s.3)

diye başlayarak, Türkler'in Osmanlı Devleti'ni kurmalarına kadar ki süreyi kısaca anlatır. Daha sonra yazar, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Sultan Beşinci Mehmed dönemine kadar bütün padişahların hayatlarını, yaptıkları savaşları ana hatlarıyla anlatır. Kısaca bu eser, yazarın kitabın kapağında da ifade ettiği gibi, öğrencilerin Osmanlı siyasi tarihini öğrenmeleri amacıyla yazılmış bir tarih dersi kitabıdır.

¹⁸ İbnü'l Nüzhet Cevat, Hatıra-i Tarih-i Osmanî, - Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin Ahvâl-i Siyasiye ve Vak'ay-i Mühimmesinden Bahistir - "Kasbar Matbaası" Vezirhan, Numara 48, Dersaâdet, 1330. "Mekâtib-i Osmâniyye talebesinin tarih-i siyasi-i Osmanî'den haberdar olmalarına medâr olmak üzere bilhassa tertip ve tahrir olunmuştur." Tab u nâşiri: (Mühür içinde) Dersaâdet, Bâbîâlî Caddesinde, Numara 36-38, Tefeyyüz Kitaphanesi

Hatıra tütüne girmeyen bir diğer eser de, Türk Edebiyatı'nın önemli yazarlarından Ahmed Rasim'in kaleme aldığı "İki Hatırât Üç Şahsiyet"¹⁹ adlı eseridir. Kâmil ve Said Paşa'nın hatıralarının incelenerek Abdülhamid, Kâmil ve Said Paşa'nın kişiliklerinin değerlendirildiği tarihî bir inceleme kitabıdır.

Ahmed Rasim'in bu eseri yazmaktaki asıl amacı, gerçek huyları tam bilinmeyen Abdülhamid'in gerçek kişiliğini iki seçkin devlet adamı olan Said ve Kâmil Paşa'nın hatıralarından faydalanarak ortaya çıkarmaktır. Bu çalışmanın özellikle sonradan bu dönemin tarihini yazacak olanlar için önemli bir belge olacağını ifade Ahmed Rasim bu düşüncelerini kitabın ilk sayfalarında şu şekilde belirtir:

"İddia edebilirim ki avamdan, orta halli dediğimiz takımdan, bir sūrū ricâl ve ashâb-ı rütbeden , Bâbîâlî tabirâtından olduğu üzere Manasib-ı Divâniye kişilerinden hiçbir fert, devr-i sâbıkta mâbeyn müdavimlerinden, hattâ memurlarından bir koca ekseriyet hakan-ı mahlu'un ledünniyyât-ı halkiyyesine vâkif değillerdi. Keşf ü istiknâhu bu derece müşkül olan bu vücûd-ı esrâr-ı âlûdu bize bildirmeye, saray haricinde müşâhid olan ve mensûbîni taraflarından gayr-ı mensûbin aleyhine reva görülen muamelât-ı cabbarâne de kifâyet edemez. Makribinin ekserinde meşhûd olmuş ketm u riyâ ahvâlini nez' ile birer birer söyletsek de beyanât ve izahatlarından bir faide-i külliye hâsıl olamaz. Çünkü bunlar efendilerinin ahvâl-i ruhiyyesini tetkik etmekten tamamen âciz derme çatma bir takım efrâddan müteşekkildiler.

Fakat Hakan-ı müşârün-ileyhin müddet-i saltanatında, biri hariç ve diğeri dahil siyasette iki kutup olmak üzere tanınmış olan (Kâmil) ve (Said) Paşalar gibi ricâl-i devletten addedilmeye şayan iki ferd-i müstesnânın bu bâbda yani Sultan (Abdülhamid) Han'ın ahvâl-i ruhiyesi hakkında velev ki ağızdan kaçırma suretiyle olsun enzâr-ı umûmiyeye vaz' ettikleri beyanât, bilâhare devr-i mezkûrun tarihini yazacak olanlarca gayetle mühim birer vesika ittihazına salıhtır. Bu sebeple her iki vezir-i azamın da (Hatırât) ını okuyup icmâl etmek emeli gönlümde büyüdü. (Said) Paşa'nın

Kitabın tamamı 213 sayfadır.

¹⁹ Ahmed Rasim, İki Hatırât Üç Şahsiyet, İstanbul, 1332, (Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı) Kitabın tamamı 211 sayfadır.

mülhemce olup, (Kâmil) Paşa'nınki ise bi'l-nisbe nahif olmakla beraber müşârün-ileyhin meşhur olan meslek-i icâzkârânesi icabınca iktitâfı daha kolayca olacağından maksada şürû' noktasından bâdi-i teşvik oldu."(s.3-4)

"İki Hatırât Üç Şahsiyet"i sadeleştirerek günümüz harflerine aktaran İbrahim Olgun, eserin ön sözünde kitabın önemini şöyle ifade eder:

"Tarihsel incelemelerinden biri olan İki Hatırât Üç Şahsiyet, onun, Abdülhamid'in gerçek kişiliğini belirtmek amacıyla, yazdığı bir kitabıdır. Burada iki hatırât, Kâmil ve Said Paşa'nın hatıraları, üç şahsiyet de, Abdülhamid, Kâmil ve Said Paşa'lardır. İstibdâd döneminin bu iki büyük sadrazamının, her cümlesi büyük bir dikkatle yazılmış, iki tarihsel belge niteliğindeki anılarıyla, yazarın o dönemde gördükleri, duydukları ve yaşadıkları, ince bir eleştiri süzgecinden geçirilerek kaleme alınmıştır." ²⁰

Eseri, "Ahmet Rasim" isimli kitabında "Ahmet Rasim'in Tarihle İlgili Eserleri" başlığı altında inceleyen Şerif Aktaş da kitabın içeriği hakkındaki görüşlerini şu şekilde belirtir:

"1332(1916) yılında yayınlanan bu eser, yapısı bakımından oldukça dikkat çekicidir. Geçen yüzyılın sonu bu yüzyılın başlarında defalarca sadrazam olan Said ve Kâmil Paşa, Abdülhâmid devriyle ilgili olmak üzere hatıralarını yayımlamışlar, sadrazam oldukları döneme ait bazı problemleri anlatmışlardır. Ahmed Rasim, İki Hatırât Üç Şahsiyet adlı kitabında, her iki sadrazamın sözü edilen eserlerini ele alarak hem Abdülhamid'in meşhur iki vezirinin ve hem de padişahın şahsiyetine ait bazı özelliklere dikkat sunuyor." ²¹

Kâmil ve Said Paşa gibi önemli iki devlet adamının hatıralarını inceleyerek yorumlayan, değerlendirmeler yapan Ahmed Rasim'in eserinde kullandığı dil oldukça ağırdır. İbrahim Olgun, Ahmed Rasim'in bu tutumunu şöyle değerlendirir:

²⁰ Ahmed Rasim, İki Hatırât Üç Şahsiyet, Hazırlayan: İbrahim Olgun, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976, s.6

²¹ Doç. Dr. Şerif Aktaş, Ahmet Rasim, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1987, s.54-55

"Birçok yapıtlarında halka, halkın diliyle söyleyen Ahmed Rasim, bu kitabında çok ağır bir dil kullanmıştır. Yazıldığı dönemde bile bu kitabın kolay ve rahatça anlaşıldığı kanısında değiliz. Öyle sanıyoruz ki, Ahmed Rasim bu kitabını yazarken istibdâd dönemi edebiyatının hiç kuşkusuz iki büyük nesir yazarı olan Kâmil ve Said Paşa'ların anılarında kullandıkları dilin çokça etkisinde kalmış ve anlatımı bu yapıtlara uydurma çabası içinde olmuştur."²²

Said ve Kâmil Paşaların hatıralarından yola çıkılarak Abdülhamid'i tanıtmak gayesiyle yazılan bu eser, alıntılardan da anlaşılacağı gibi hatıra değil, tarihî bir inceleme kitabıdır.

Hatıra adını taşımasına rağmen, gezi türünde yazılmış bir diğer eser de Şerafeddin Mağmumi'nin "Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları"²³ dir.

Bu eserinde yazar, Anadolu ve Suriye'ye yaptığı seyahatleri anlatmaktadır. Gezdiği şehirlerin kültürünü, insanlarını, tarihini, ekonomisini anlatan yazar, Bursa'nın kaplıcaları hakkında şu bilgileri verir:

"Bursa'nın meşhur-ı cihan olan kaplıcaları şehrin derûnunda olmayıp haricinde ve cihet-i garbîyesindedir. Büyüklü küçüklü yirmiye karîb kaplıca mevcut olup fazla olarak Çekirge'deki hane ve otellerin çoğuna bu sudan alınarak hususi hamamlar, banyolar yapılmıştır. Kaplıcalar ilkbaharda İstanbul vesair bilâd-ı Osmanîye'den hattâ Avrupa'dan yüzlerce binlerce kişiyi kendine celbettiği gibi mevasim-i sairede dahi Bursa halkının eğlenceli hamamları olur. Hele cuma ve pazar günleri kaplıcaların eyyâm-ı mahsusasıdır. Yemeklerle içkilerle yüzlerce halk gelip akşam ederler. Geceleri kalanlar dahi oluyor. Bursa'da

²² Ahmed Rasim, İki Hatırât Üç Sahsiyet, Hazırlayan: İbrahim Olgun, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976, s.7

²³ Doktor Şerafeddin Mağmumi, Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları, Mısır-ı'l-Kahire, Matbaatü'l-fütûh: Bişârî-i gıyû'l-ade, 1327-1909

"Muharririn memuren ibtida Bursa ve havalisiyle Bandırma, Balıkesir Edremit ve Ayvalık ve ba'de Mersin, Tarsus, Adana, Payas, Cebel-i Bereket, Maraş, Elbistan, Zeytin, Antep, Kilis, Halep, İskenderun, Beyrut, Şam, Humus ve Trablus'a vuku'bulan seyahatindeki meşhûdât ve mahsusâtından müteşekkil ve bilâd-ı mezkûreden beherinin topografya-yı tıbbîyesinden bahis bir eserdir." [Bahası: İki frank], İki kapaktan oluşan eserin iç kapağında bu bilgilerin dışında, "Kismen "Tercüman-ı Hakikat" gazetesine tefrika edildikten sonra bu kere ayrıca kitap şeklinde dahi basılmıştır" yazısı bulunmaktadır. Kitabın tamamı 308 sayfadır.

şehrin bayağı hamamlarına pek az rağbet ve müracaat ediyorlar.” (s.41)

Gezi türünde yazılmış diğer eserlerde olduğu gibi bu eserde de yazar, kendi hatıralarını değil, şehirlerin kültürel ve tarihleri hakkındaki bilgi ve gözlemlerini aktarmaktadır.



C. Kaynaklarda Hatıra Olarak Yer Almasına Rağmen Hatıra Olmayanlar

Sultan II. Abdülhamid'in otuz üç yıllık uzun iktidarından sonra doğan serbestlik ortamında, bilhassa padişahı ve yönetimini eleştiren, çok sayıda eser verilmiştir. Bunların bir çoğu, Türk Dili Anı Özel Sayısı'nda hatıra olarak geçmesine rağmen, hatıra türünün özelliklerini göstermeyen eserlerdir. Kronoloji sırasına göre inceleyeceğimiz bu eserlerden ilki, Sultan Abdülhamid döneminin eleştirildiği bir yorum kitabı olan "Padişah Aldattı mı Aldandı mı"²⁴ dır. Sultan Abdülhamid yönetimine karşı olan yazar, bu eseri, faaliyetlerini haksız bulduğu yönetimi eleştirmek için kaleme almıştır. O dönemde görevli olan memurların "zulüm" olarak nitelendirdiği davranışlarını anlatan yazar, dönemdeki faaliyetleri kendi subjektif yorumlarıyla anlatır:

"Devr-i sâbıkta istibdâd taraftarı olan memurlar halkın başına bela kesilmişlerdi. Ve bâ-husus Anadolu ahâlisi adeta bu zalimlere harc-güzâr olmakta ve zincir esaretleri altında inlemekteydiler. Ahâli bunlara karşı tevazu gösterdikçe bunlar şımarıyor adeta milleti kendilerine köle olmak üzere yaratılmış oldukları zehablarına kadar varıyorlardı. Binâenaleyh bunlar Anadolu'da yapmış olduğu tecavüzât ve kanun-ı şikenâne muamelâtını Rumeli cihetlerinde yapmak kabil olamıyordu. Köylü lisanınca alçak eşeğe binmek kolay olur fehvasınca Anadolu'da ve bâ-husus Kastamonu'da vur abalıya gidiyordu. Şu fakr-ı milletten vergi-i temettu, pul parası, köprü parası, maarif teçhizat-ı hazine namlarıyla aldıkları paralardan başka bir de arada sırada hicaz îânesi ayn-ı zebide, ayn-ı zerka su yolları ianesi alırlardı."(s.2)

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi kitap, Sultan Abdülhamid dönemi faaliyetlerinin anlatılarak, subjektif yorumların yapıldığı bir yorum kitabıdır.

²⁴ Mekteb-i Sultanî'den Menşe-i Süleyman Kadızâde Rifat, Padişah Aldattı mı Aldandı mı, Sene 1324, - Devr-i sâbık faciaları, Taşra memurları rezaletleri, Millet düşmanları, ve. hâl-i hazır icraatı - Cennetmekân Sultan Murad Hazretlerinin zât-ı şahaneye yazılmış bir tezkiresi. Oku da şaş da kal. Sene 1324. Kitabın tamamı 48 sayfadır.

Hatıra türüyle karıştırılan eserlerden biri de "Hayat-ı Askeriyye ve Edebiyye Sahifeleri"²⁵ dir. "Hayat-ı Askeriyye Sahifeleri" ve "Hayat-ı Edebiyye Sahifeleri" ana başlığıyla iki bölümde kaleme alınan bu eser; yazarın da ifade ettiği gibi, kendisinin askerlik hayatında gördüklerini, bu konudaki düşüncelerini, bazı kavramlarla ilgili fikirlerini anlattığı fıkralardan oluşmuştur. Yazarın bu kitabı yayınlamasındaki amacı, milî tarihimize ilgili başka fıkraların, hikâyelerin neşrine zemin hazırlamaktır. "Sevgili Vatandaşlarıma" başlığıyla yazar, bu düşüncelerini ifade eder:

"Hayat-ı neşriye-i askeriyem arasında çam ağaçlarının lâtif gölgelikleri altında vakit buldukça karaladığım şu küçük fıkraları bu gün kitap şeklinde neşre cesaret eyliyorum.

Bu küçük risaleyi bir kıymet-i edebîyeye hâiz olduğu için değil, belki vatandaşlarımızdan birkaçının hoşuna gider de bu vadide bâ-huş tarih-i zengin-i millîmize sahaif-i kahramanane-i askeriyemize ait birçok fıkârât ve hikâyelerin intişârına hizmet eyler mütalâasıyla neşrediyorum. Mazinin sehâif-i menziyesi arasında sönüp kalmış öyle kahramanlıklarımız, öyle büyüklüklerimiz vardır ki onlar bizim gibi acizler elinde değil, genç ve ateşin üdebâmızın hâme-i irfânında her biri bir heykel-i edebî gibi tirâşide-i bedâyi' olarak demet demet saha-i matbuata atılmalı ve milletimizin urûk-ı hamîyyet ve vatanperverânesi galeyâna getirilmelidir. Şanlı vak'ayi-i tarihiyyemiz o kadar zengindir ki bir mislini bulmak için Roma tarihlerini karıştırmaklığımız icap eder.

Şu eser-i nâcizin tarih-i edebiyatımızda bir mevki ihrâz edebilmesini hatıra bile getirmeyerek neşre cesaret eyledim. Kusurlarımın affını ve sehâif-i kahramanânemizin bu vadide birçok tesâvirini görmek isterim.

Heybeli"(s.4)

"Hayat-ı Askeriyye Sahifeleri"nde yazar, askerlik hayatında gözlemlediklerini, kendi düşüncelerini sanatlı bir üslûpla başlıklar altında kaleme almıştır. "Sütun-ı Zafer" başlıklı yazısında, bir kış günü askerlerin

²⁵ Tüccarzâde İbrahim Hilmi (Çığırcahan), Hayat-ı Askeriyye ve Edebiyye Sahifeleri, Kitaphane-i İslâm ve Askerî, Bâbüâlî caddesi, 46, Mahmud Bey Matbaası, 1324, Kitabın tamamı 68 sayfadır.

çektikleri sıkıntıyı, karşılaştıkları güçlükleri çarpıcı ifadelerle anlatır:

“Ortalık bembeyaz kesilmiş, yollar kapanmış, kar durmaksızın yağıyor; rüzgâr önüne tesadüf eden tepeciklerden karları kaldırıyor, harman savurur gibi etrafa saçıyordu.

O ne kar, o ne fırtınaydı! Toprak, insanlara feyz-i hayat bahşasını kapamış, yollarını bile gizlemişti.

Bu kar sahrası üzerinde, bu zemin-i muncemid üstünde yorgun, donuk bir kıt'a-i askerîye hayatlarından kat'-ı ümit edercesine bir ufk-ı meçhule doğru zor zoruna yürüyüp duruyordu. Önlerinde bî-pâyân bir sahra-yı sefid uzanıp gidiyor, bu uzun sahrayı kat' etmek için ne bir iz, ne bir yol görünüyordu.

Üstleri, başları perişan, mideleri bomboş, soğuk ciğerlerine işliyor, ölüme mahkûm gibi bu sath-ı ubûziyyet içinde yürüyor, bir nokta-i tevakkuf ve necât arıyorlardı...”(s.5)

“Hayat-ı Edebiyye Sahifeleri”nde de yazar, ayrı ayrı başlıklar altında, yaşadıklarını, duygularını anlatan yazılara yer vermektedir. Sanatlı bir üslûpla kaleme alınan bu yazılarda da, duygusal ağırlıklı ifadeler kullanılmaktadır:

“Tabiat bulunduğu hâl-i samt u sükûnetten çırpınmak istiyor gibi görünüyor, meltem yağmurlarla, hafif yağmur bulutlarla, lâtif bir hararetle ilkbahar gününü andıran bu kapanık tatlı hava değişmeye ne kadar meyyal?

Bir kış günü içinde bu çamlıkların irâ'e ettiği manzara-i vâl-hâne, adayı çepeçevre ihâta eden denizdeki durgunluk ne güzel, ne hoş! Yemyeşil kesilmiş toprak yeniden kesb-i hayat eylemiş çamlık ne güzel kokuyor, sonbahardan bakiye kuşlar bu yemyeşil orman içinde ötüşüp duruyor, sellerin yalayıp yıktığı kayalıklar gümüş gibi parlıyor, toz yok, sıcak yok, insan yok. Herşey sakin. Bütün tabiat garîk-i istirahat” (s.37)

Alıntılardan ve yazarın ifadesinden de anlaşılacağı gibi, eser, hatıra kitabı değil; fıkralardan oluşmuş bir eserdir. Hattâ yazar, “Askerin Elifbası” isimli kitap için yazdığı hitabet örneğini de kitabına koymuştur. Diğer metinler de zaman zaman deneme türündedir.

Hatıra türüne girmeyen eserlerden biri de, Yunus Nadi'nin 31 Mart Vak'asıyla ilgili olarak dönem hakkında yorum ve değerlendirmelerine yer verdiği "İhtilâl-i İnkılâb-ı Osmanî"²⁶ adlı eseridir. İstibdâd dönemindeki yöneticileri özellikle Abdülhamid'i Dahhâk'a benzeten yazar, mukaddime kısmında düşüncelerini şöyle dile getirir:

"Dahhâk'ın omuzlarındaki yılanlara yedirmek bahanesiyle tebasının sıbyanını birer ikişer cem ve zebb ettirdiğine dair olan hikâyet mezâlim-i zalim-i merkûmdan kinâyet ve demirci Gâve'nin meşin önlüğünü râyet-i ihtilâl olarak küşâd ve ref eylemesi zulme karşı hukuk-ı mukaddese-i beşeriyenin cihad-ı müdafaasından ibaret bir manâ ve maslahattır. Seyl-i hurûşan-ı insaniyetin hedef-i insibâbı olan gaye-i kemâl, adalet, hikmet, fezâil bî-intihâyı marifet gibi ulviyyetin cilvegâhı gibi bir sahrayı her dem sebz ü haramdır. Bu neşe-i fazl u insaniyetten behre-yâb-ı safa olanlar hayat-ı sermedîye mazhariyetle hatıra-i tebcil-i beşerde tâb-ı kıyamet mahfuz u mükerremdir. İnat ve tuğyan ile izhâr-ı şekâvet-i ezeliyye ve ebediyye edenlerse belki bizâr-ı cinayâtı eyledikleri halktan ziyade (Fanzur keyfe kâne âkibetü'z-zâlimin) sırr-ı celilinden çaşni sene-i merâret ve amâc-ı tir-i nefret ve lânet olagelmişler, olagitmişlerdir ki en yakın misâli daha dün taç ve tahtı başına geçirilen Abdülhamid-i ezlâmdır. Fa' teberû!..." (s.5)

31 Mart hadisesinin anlatıldığı eserde yazar, yaşadığı, gözlemlediği olaylarla bir dönemin tarihini anlatmaya çalışmıştır:

"Hürriyet ordusunun Erkân-ı Harbiye Heyeti Ayestefanos'a geldiği gibi, ordunun bizzat kumandasını derûhde ve harekâtı idare etmek üzere Üçüncü Ordu

²⁶ Yunus Nadi (Abaloğlu), *İhtilâl-i İnkılâb-ı Osmanî*, 31 Mart- 14 Nisan 1325 (Hadisât, İhtisasât, Hakâyık) , Dersaadet, Matbaa-i Cihan (Bâbîâli Caddesinde), Nisan-1325. Kitabın tamamı 240 sayfadır.

"Hürriyet verilmez, alınır (...)"

"Mezâlim-i dahiliyelerini kahr u tenkîle"

"Muktedir olmayan halklar, esaret-hâr"

"Ciyeye daima hazır ve müsta'id"

"Bulunurlar"

Gambeta

"Lâ yüsellimu'ş-şerefe refî' mine'l-ezâ"

Hatta lâ yurâka alâ cevânibihu'l-demu

(Mütelebbi)

Kitabın üzerinde bulunan resmin altında "Hareket Ordu-yı Hamâseti Kumandanı Birinci Ferîk Mahmud Şevket Paşa Hazretleri" yazısı bulunmaktadır.

Kumandanı Birinci Ferik Mahmud Şevket Paşa Selânik'ten muvasalat eylemiş, dün İstanbul'daki ihtifâğâhından, daha doğrusu melce-i rehâsından çıkarılıp Ayestefanos'a götürülen Ahmed Rıza Bey alkışlar içinde istikbal ü derâguş edilmişti. Bu gün mikdar-ı mebusan yüze karîb olarak Ayestefanos'ta toplanmış, meclis-i millî halinde in'ikad ederek müzâkerât-ı hafî cereyân eden ilk celse de mukarrerât-ı mühimme ittihâz eylemişti..."(s.179-180)

İhtilâl-i İnkılâb-ı Osmanî, yazarın gözlemlerini ve içinde bulunduğu olayları anlatmasıyla hatıra türünde kaleme alınmış bir eser gibi görünse de; anlatılanlardan sadece bir dönemin tarihi olaylarını anlatmak için istifade edildiğini görüyoruz. Kısaca, eser bir hatıra kitabı değil, 31 Mart Vakasını anlatan bir tarih kitabıdır.

Sultan Abdülhamid Dönemini anlatan ve hatıra türüyle karıştırılan bir diğer eser de, Fatma Teryal'in "Hakikat"²⁷ adlı eseridir. Bu eserde yazar, istibdâd döneminde uğradıkları haksızlıkları, haklarında yapılan suçlamaları, Mısırlı Zeynep Hanım'ın vakfının zorla zabt edilmesini anlatır.

"Bir İki Söz" başlığıyla eseri yazış amacını anlatan yazar, II.Meşrutiyet'in ilân edilmesinde rolü olanları hürriyet perisi olarak nitelendirir:

"Devr-i menfûr-ı istibdâdın dest-i tazyikinde ezildiğimiz esnalarda düşündüğümüzü hatırladığımızı istediğimiz gibi söyleyip yazamazdık. Lâkin bi-inayetullah Resne dağlarından peri-i hürriyet gibi meydan-ı zuhura çıkan Niyaziler, Enverler Atıflar, Şalimler gibi kahramanlarla şanlı ordumuz sayesinde ağızımıza vurulan o dehhâş kilidi çektik kopardık zalimlerin sima-yı mülevvesine attık. Esaretten halâs olduk. İşte bu gün mağsûb hakkımızı istirdâda kendimizde hak görerek şu eser-i acizanemi alem-i insaniyete arz eyliyorum. Bütün alem merhûme Mısırlı Zeynep Hanımefendi'(yi) bilir ve tanır. Merhumenin vakfını muğtesiblerin bâgir-i hakk-ı nüfuz-ı mütegallibâneleriyle nasıl zabtederek kendilerine mal ettiklerini, müstehakının ne hallere giriftâr-ı evvelenlerini gerek payitahta ve gerekse Mısır'da ikâme olunan davaların ne renklere girdiğini şu eser-i acizanemde erbâb-ı vicdanın muhakemelerine arz

²⁷ Mısır Vali-i Esbâk Cennetmekân Mehmed Ali Paşa'nın Kerimleri Mısırlı Merhûme Zeynep Hanımefendi'nin Ma'tukalarından Fatma Teryal, Hakikat, Birinci cilt, 12 Temmuz, Sene 1325, Kitabın tamamı 31 sayfadır.

ediyorum. Âcizeleri kâtibe değilim. Yalnız maksadımı anlattırabileceğim kadar yazarım. Vuku'a gelen hatalarımı kâri'in-i kirâm hazerâtının şime-i mürüvvetlerinden istirham eylerim." (s.2)

Sultan Abdülhamid döneminde Mısırlı Zeynep Hanım'ın vakfını zorbalıkla eline geçirip, hak sahibi olan insanları düşünmeyenleri suçlayan yazar, vicdan sahibi olanlara seslenerek, uğradıkları haksızlığı dile getirir:

"Şahibe-i vakıf bir kırât türbesine tahsis etmiş bu kırâtı tahsil olunan para nereye gidiyor? Kimlere veriliyor? Acaba mevâsimde müteveffıye-i müşârün ileyhânın makberelerinde ruh-ı mübarekelerine ittihâfa bir sûre şerife kira'at olunuyor mu? Asla! Nüfûz-ı mütegalibaneleriyle vakfı eline geçirenler bu denî dünyanın yalancı müntezehtatı ve safasına kapılmışlar. Bir dâr-ı imtihan olduğunu unutmuşlar. Herşeyin fani, zeval bulacağını idrak edememişler, gaflete dalmışlar gidiyorlar. Esef! Makbere, harabe-zâra tahavvül etmiş, baykuşlara me'vâ u mesken olmuş. Kim arıyor? Kim soruyor? Heyhat!

Binlerce liralar dünyevî nâ-ehillere tevzi' olunuyor. İtibar kazanmak hakka karşı perde çekmek için her umûra tevessül olunuyor. Ey halisü'l-vicdan olanlar! Kalemim bu sözleri yazmaktan teeddüb ve haya ediyorsa da lâkin insaniyet tarafından sevk olunmuş bir kuvve-i maneviyyenin taht-ı tesirinde bulunarak hareket ediyor. Alıkoymak imkan haricinde kalıyor. Ne yapayım? Yazıyor, çiziyor. Hak diye avazı çıktığı kadar bağılıyor. İnsaf!" (s.26-27)

İstibdâd döneminde insanların haklı oldukları durumlarda bile haksızlığa uğradıklarını, ezildiklerini anlatan eserde yazar, olaylardan, gözlemlerden çok duygularına yer vermiştir. Bu eser de o dönemde kaleme alınan bir çok eser gibi, Meşrutiyet yönetiminin getirdiği serbestlikten faydalanılarak yazılmıştır ve hatıra türünün özelliklerini göstermemektedir.

II. Meşrutiyet döneminin önemli simalarından olan, İttihad ve Terakki Fırkasının yarı resmi yayın organı olan Tanin gazetesi başyazarı Hüseyin Çahid'in kaleme aldığı; düşüncelerini, tartışmalarını okuyucuyla paylaştığı

"Kavgalarım"²⁸, da hatıra türüyle karıştırılan eserlerden bir diğeridir.

Türk Edebiyatı'nın önemli kalemlelerinden olan Hüseyin Cahit Yalçın'ın, "Edebî Hatıralar" ve "Siyasal Anılar" isimli iki önemli hatıra kitabı vardır. 1326 yılında yayınlanan "Kavgalarım" isimli kitabı ise bazı kaynaklarda hatıra olarak değerlendirilmesine rağmen; eleştiri kitabıdır. Bu kanının, yazarın eleştirilerini yaparken dönemin birçok şair ve yazarından, onların kendisiyle olan münasebetinden bahsetmesinden, matbuât hayatıyla ilgili birçok bilgi vermesinden kaynaklandığını düşünüyoruz.

Mukaddime bölümünde yazar okul yıllarını, kendisi gibi okumaya meraklı olan arkadaşı Şuayb'ı ve edebî hayatını anlatır. Arkadaşlarıyla fikirlerinin gelişmesi için yaptıklarını, yazı hayatına girmesini, Servet-i Fünûn'da yazmaya başlamasını anlatan yazar, Kavgalarım'ı asıl yazış sebebini, kendisine yapılan haksız suçlamalara karşı gösterdiği direncin, aynı şeylerle karşılaşacak olan gençlere yol gösterici olmasını istediği şeklinde açıklar:

"Maksadım Servet-i Fünûn'un tarihçesini yazmak değil. Önün için, asâr-ı edebiyeleriyle Servet-i Fünûn'u yaşatmaya iştirak eden şairlerimizden, nâsirlerimizden bahsedecek değilim. Hayatımın en tatlı, en mes'ut senelerini teşkil eden o pür-şevk ve ümit zamanlarda müdâfâa-i meslek için giriştiğim mübârezâtı bu kitapta toplamak isterim. Çünkü doğru bildiğim, vicdanımda doğru diye kanaat ettiğim meslekte, tarik-i mesâide sebât ve ikdama beni en ziyade teşvik eden, bana en ziyade kuvvet veren şey uğradığım o haksız ta'rizler, tecavüzler, tahkîrler olmuştur. Hiçbir vakit nevmîd olmadım. Şevk ve ümidi kesr edebilecek en mütecâvizâne itirazlar bilâkis benim sebâtımı, sa'yimi takviye etti. Bunları toplayarak edebiyatın aynı müşkül, dikenli yollarında müdâfâa-i hak ve meslek uğrunda

²⁸ Hüseyin Cahit (Yalçın), Kavgalarım, Tanin Matbaası, 1326,

"Kendi düşündüklerimiz, kendi bildiklerimizi bütün cihanın hakikatleri için bir mihver-i esâsi zannetmeyip de herkesin de kendisine göre meşrû bir takım ihtisâsât ve mütalâatı olabileceğini kabul eder, bize hoş gelmeyen şeylerin birçok kişilere hoş gelebileceğini zihnimize yerleştirecek beyhûde mücadelelerin birçoğuna nihayet vermiş oluruz."

- Mukaddime- Muallim Naci Gürültüsü - İkdâmın Paris Muhabiri - Ulûm-ı Arabiyye'den İstifade Bahsi - Dekadanlık Gürültüsü - Hayat-ı Matbuat -, Kitabın tamamı 333 sayfadır.

aynı tecavüzâta hedef olacak gençlerimize ithâf etmek isterim. Bu misâl onların da ihtimal ki bir an için tezelzüle uğrayabilecek cesaretlerini, ümitlerini takviyeye hizmet eder. Bir de son hareket-i edebîyenin hemen tekmi-i mübâhesâtına iştirak etmiş olduğumdan, bu mübâhesât ise yeni te'sise mecbur bir mesleğin karşısındaki muârizlarla girişmeye mecbur olduğu mübârezâttan ibaret bulunduğundan "Kavgalarım" son devre-i edebîyenin bir tarihçesini, bir zübde-i tahvilâtını teşkil eder, bu nokta-i nazarla mütalâası faydasız kalmaz."(s.14-15)

Bazı ifadelerinin oldukça sert olduğunu kabul eden yazar, bu ifadeleri değerlendirilirken, hem dönemin özelliklerinin göz önünde bulundurulmasını, hem de sansürün kalkıp yazacaklarının basılacağını tahmin edememesinin etkisi olduğunun düşünülmesini istemektedir:

"Şu mübâhesâta şimdi hiçbir şey ilâve yahut içlerinden bazı şeyler tayy edecek değilim. İhtimal ki, üzerinden seneler geçmiş olduğu için bazı tabirler, bazı parçalar "biraz şiddetli" "biraz fazla" bulunacak. Fakat bunların nasıl hararetli bir devre-i mücadale içinde yazıldığı düşünülecek, bâ-husus açıktan yahut bi'l-vasıta istihzalar, tahkîrler, şetmler, tarizler ile tuğyân u feverâna ne kadar teşvik edildiğimiz nazar-ı insafa alınacak olursa o kadar büyük bir kabahat addedilmez zannederim. Zaten bunun içindir ki şu makalâta "Tenkidât" nâmı vermektense "Kavgalarım" demeyi münasip gördüm. Evet bunlar birer kavgadır; ve bu, sırf kanaat-ı vicdaniyyeyi muhafaza maksadıyla edebiyat ve hakikat aşkıyla ihtiyâr eylediği için bence mukaddestir.

Yukarıdaki satırları bugünkü hürriyet bahtıyarlığını göremeyeceğimize kâni olduğum bir yeis ü fütûr devresi içinde yazmış, eski hatırat-ı edebiye ile adeta bir teselli bulmak için uğraşmıştım. Halbuki onlar umduğumdan pek yakın bir zaman içinde basılıyor. Bu gün yeni bir hareket-i edebîyenin başlangıcı karşısında bulunmasaydık bu yazılar yine basılmazdı. Fakat dünün kavgaları bu günün kavgalarını ihtimal ki tenvir edebilir. Onun için dünkülerin tarih-i mübârezâtını bugünlere hediye ederek:

- Muvaffakiyet sebât edenin ve cesur olanındır, haydi! diyorum." (s.15-16)

Mukaddime kısmında yazın hayatının, dönemin özelliklerinin genel bir değerlendirmesini yapan yazarın, diğer yazılarının başlıkları ve konuları şöyledir:

“Muallim Naci Gürültüsü” başlıklı yazısında Hüseyin Cahit, Muallim Naci'nin başkaları tarafından çok methedilmesine karşılık Muallim Naci'yi tenkit eder ve tenkit konusundaki düşüncelerini açıklar.

“İkdam'ın Paris Muhabiri” isimli yazısında Paris'teki gazetelerden tercüme yaparak yazı yazan Ali Kemal Bey'i tenkit eder.

“Ulûm-ı Arabiyye'den İstifade Bahsi”nde Arapça'dan faydalanılması gerektiğini savunan ve Arapça'yı öven Behâî Efendi'nin yazdıklarının aksini ispatlamaya çalışır ve dil konusundaki düşüncelerini ifade eder.

“Dekadanlık Gürültüsü”nde Ahmed Mithat Efendi'nin dekadanalık suçlamalarına karşılık olarak yazdıkları bulunmaktadır.

“Hayat-ı Matbuat Tenkidâtı”nda da Hüseyin Cahit'in Tarik Gazetesi'nden sonra Sabah Ceridesi Heyet-i Taharriyesi arasına dahil olduktan sonra yayımladığı makaleler yer almaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi “Kavgalarım” edebî değere hâiz makalelerden oluşan bir eleştiri kitabıdır.

Said Paşanın dil konusundaki görüşlerini anlattığı “Gazeteci Lisani”²⁹ da hatıra kitaplarının listesi içinde yer alan fakat hatıra olmayan eserlerden biridir. Devlet adamlığının yanısıra üslûbu güçlü bir yazar olma vasfına da sahip olan Said Paşa, “Gazeteci Lisani” isimli bu eserinde dil konusunu ele alır ve bu konudaki görüşlerini açıklar:

“Bunda dahi eski tarza takrib-i beyân edeceğiz. Zira (Kellimu'n-nâse alâ kaderi ukûlihîm) düstûr-ı hikmet olduğu gibi vücûh-ı tahsin kelâmı ilm-i bedî'ada değil fenn-i

²⁹ Meclis-i Ayân Reisi Said Paşa, Gazeteci Lisani, (Sabah) Matbaası, Bâbîâlî Caddesi, Numara 7, Dersaadet, 7 1327. Kitabın tamamı 142 sayfadır.

bedi'amızda yani bildiğimiz kitâbet-i resmiyye yolunda aramak kaide-i memlekettir. Bir arıza-i kemteriyeye gazeteci lisanı denilmiş³⁰ ilm-i ma'âni kavâidindendir ki teşbih için müşebbih bihin etemmiyet, arifiyet, müsellemiyeti şarttır. Eğer bunda o şartla mevcut ise müşebbih teşebbihi memnunen kabul eder. Fakat vechi şüphe zikrolunmadığı için ma'âna ıstilahâtından olan teşviye yahut istitrâf anlaşılıyor. Binâenaleyh meseleyi hakâyıkıyla teşrih etmek lâzım olmuştur. Kitâbet-i resmiyye lisânı üzere yazı yazmak sa'bû'l-tahsil marifetlerden değildir. Öyle olmasaydı her şeyde aczini bi nefsihi mu'terif olan bu âcizde istediği için değil istenildikçe o yolda iki ma'nasıyla bir çok evrak tesvîd edemezdi. Hattâ kitâbet-i resmiyye makam-ı ta'zimde muvafıku't-tabiiyyâta meylettiği için tarz-ı kudemâ-yı takliden bir çok arâiz-i ta'zimiyede yazamazdı. Ahd-ı karîbde bir hediye-i edebîyesine teşekküren İran sefirine yazdığım tezkireyi hususi olduğu için âtide kaydedelim. İstenilirse daha birçok hem de mübalâğa zannolunmasın üdebâ-yı sâlife lisanına muvafık sâir asârda irâ'e olunur. Bunlar ise o mesleğin meshûriyetten değil taklil-i nizâ'a mecburiyettendi. Zira fikir mücadelesine elfâz mücadelesini de ilâve etmek lâzım gelirdi. Halbuki milletimizde sahîh bir lisân-ı edeb tesis etsin dersek bu matlûb nâ-bemehâl ıstılâhat, iğrâkat, muhayyelâtı ve şive-i acemâneyle iltizâmla değil ulemâ-yı Arap ve ulemâ-yı garbın eserlerine iktifâ ile hâsıl olur. (s.5)

Yazarın dil konusundaki düşüncelerini çok sanatlı ve ağır bir dille kaleme aldığı bu eser, hatıra türünün özelliklerini taşıyan hiçbir unsura sahip değildir.

Hatıra türüne girmeyen bir diğer eser de "Fırkalar ve Ben"³¹ adlı eseridir ki, yazarın siyasi fırkalar ile ilgili görüşlerini ifade eder.

İnsanların geçerli sebepleri olduğu takdirde istedikleri partiye geçmekte özgür olduklarını söyleyen yazar, düşüncelerini buna benzer örneklerle destekler ve kitabı yazış amacını şöyle açıklar:

"Yalnız Demokrat Fırkası'na olan en küçük hizmetim, risâlemi, rahmet-i yarâna intikâl eden "tenkid"i parti uğruna feda ile, cemiyetin organı iki gazetenin her şeyini derûhde

³⁰ Sadâret-i sâdiseden isti'fâ-yı hâvi yazılan arızadır.

³¹ Mülga Demokrat Fırkası Murahhas ve Kâtib-i Umûmîsi Bezmi Nusret (Kaygusuz), Fırkalar ve Ben, Bizans Yeni Osmanlı Matbaası, 1328. Kitabın tamamı 28 sayfadır.

eylemek, bir buçuk seneden fazla İzmir'deki kulüp ve gazetenin kâffe-i mesârifini pederime tesviye ettirmek, propaganda zımında cebimden seyahatler yapmak, aylarca fî-sebîl-illâh fırkanın murahhas mes'ul ve kâtib-i umumîliğini cansiperâne i'fâya çalışmak iken, vaktiyle beni muhalefet boykotuna tâbi tutan Musâvât Ser Muharriri Hafız İsmail Efendi biraderimiz gibi yüzlerce zevât, ale'l-husus vesadât-ı acizânemle ekser arkadaşlar Hürriyet ve İtilâf'a iltihâk ettikleri halde, evvelâ bî-taraf kalarak, nihayet her iki tarafın da aleyhinde bulunmaklığım, ihtimal ki efkâr-ı umûmiyye de müphem bir iz bırakmıştır. Binâenaleyh müphemiyeti izâle ve tenvir etmek vazifemdir. Namuslu bir adamın harekâtı muayyen ve kat'i olmalıdır. Hafâ âmiz şeyler daima korkunç olur."(s.5-6)

Bir nevi öz eleştirinin yapıldığı eserde yazar; genel olarak fırkalar, insanlar, vatanseverler, vatan hainleri gibi konularda düşüncelerini açıklar. Bu yönleriyle eser, hatıra değil, bir yorum kitabıdır.

Bu gruba giren diğer bir eser de Mehmed Selahaddin'in "Bildiklerim"³² dir. Dört seneden fazla bir süre Bâbîâli'de görev yapan Mehmed Selahaddin Bey bu kitabında³³, Osmanlı Devleti'nin siyasî durumu, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş gayesi, siyasî faaliyetleri ile ilgili incelediği belgelerden elde ettiği sonuçları, müşâhedelerini, öğrendiklerini anlatır. Kitabın içeriği hakkında bilgi verdiği "Mukaddime" kısmında yazar, İttihad ve Terakki Cemiyeti ile ilgili görüş ve düşüncelerini de detaylı olarak ifade eder;

"Bu zevattan hiçbirine karşı şahsî buğz ve adâvetim de yoktur. Mamafih Cemiyet-i İttihadiyye'nin ilk teşekkülünden beri müessis ve rû'esasıyla cereyan eden mükâlemât ve müzakerât esnasında müşahede eylediğim

³² Mehmed Selahaddin, Bildiklerim, - İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Maksad-ı Teessüsü ve Suret-i Teşekkülü -, Devlet-i Âliye-i Osmaniyye'nin Sebebi Felâket ve İnkisâmı, Mısır-ı Kahire, Emin-i Hindîye Matbaasında tab' olunmuştur.. Sene-i Rûmî 1334- Sene-i Efrenci 1918, Kitabın tamamı 202 sayfadır. Her hakkı mahfûzdur,

" Feylesofâne bakınca safahat-ı dehre
Aklıma vak'a-i Habil ile Kabil geliyor
İttihadın anılınca o mübarek!! Nâmı
" Eşrefa" hatınma bir sürü katil geliyor"
Eşref

³³ Eser, sadeleştirilerek günümüz harflerine aktarılmıştır.

Mehmed Selâhaddin Bey, İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim, Sadeleştiren: Ahmed Varol, İnkılâp Yay. İstanbul, 1989

halât ve takip etmek istedikleri harekât-ı tarîk-i saadet ve selâmetten pek uzak, gayet evcâc ve çıkmaz bir yol idüğünden bunları devlet ve memleketin menâfiine hâdîm bir fikre ircâ için ihtarât ve nesâyih-i lâzîmede bulundum. Halbuki bu zevât hayalperest birtakım çoluk, çocuk ile iştirak-ı mesai ederek sevgili vatanımızın bu hâl-i izmihlâlâ gelmesine sebep oldular.

Sırf menfaat-ı zâtiye ve şahsiye yüzünden bu hale gelen devlet ve memleketimizi bundan sonra olsun bu menfaatperestân serserilerden kurtarmak için bu bâb da cüz'î ve külli malumâtı olan her Osmanlı neşriyât-ı lâzîmede bulunarak yılmayanları ikaz etmeye hasbe'l-hamiye mecburdur.

İşte o mecburiyete binaen herkesin anlayabileceği bir tarz ve ifade ile yazdığım bu eseri neşrediyorum. Bunda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin maksad-ı teesüsünü, suret-i teşekkülünü, altı yüz elli senelik Devlet-i Muazzama-i Osmaniyye'nin sebep-i felâketini, inkısamını, teessüs ve teşekkülünde hulûs-ı niyet ile işe başlanılmadığından böyle bir cemiyet işinin hüsni neticeye iktiran edemeyeceğini, cemiyetin muamelât-ı keyfiyye ve cahiliyyesi kendisini şayan-ı affolmayacak hatıralara sevk eylediğini birer birer irâe ve isbat ile iptidâ-yı inkılâptan bugüne kadar cereyan dahilî, haricî ahvâl-i siyasiyyeden muhtasar bir surette bahsedeceğim.

Her türlü garaz ve 'ıvazdan âri, sırf hak ve hakikati câmi olarak gayet bî-arafâne yazılan bu eseri mütalâa buyuracak ashâb-ı hamîyyet ve vicdanın ifadâtımı tasdik buyuracaklarına eminim."(s.3)

İttihad ve Terakki Cemiyeti karşıtı olan Mehmed Selahaddin Bey, kendisinin de ifade ettiği gibi, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin hangi amaçla kurulduğunu, nasıl bir politika izlediğini, Osmanlı Devleti'ni iç ve dış politikada hangi sıkıntılara soktuğunu, elde ettiği vesikalara, görev yaptığı süre içerisinde gözlemlediklerine, etrafından duyup öğrendiklerine dayanarak ayrıntılarıyla anlatır. Subjektif yorumlarla dönemin değerlendirilmesinin yapıldığı bu eserin bir hatıra kitabı olmadığına, yazarın "İfade-i Mahsusa" kısmındaki şu ifadeleri de kesinlik kazandırmaktadır:

"İttihad ve Terakki Cemiyeti rü'esa-yı hûn hârî yüzünden sevgili vatanımdan altı senedir dūr

bulunduğumdan ondan evvelki dört senelik bildiğim bazı vukuât ve malumâtı ve harpten evvel ve esna-yı harpte Mısır'da ahz ü istihsâl edebildiğim ahabâr-ı mevsûkayı şu eserle neşrederim.

İnşallah u Teâla karîben vatan-ı azizimize avdet müyesser olduğu takdirde müehhiren cereyan eden vukuât ile harb-i umûmiye ait cem eyleyeceğim malûmatı "Öğrendiklerim" ünvanlı bir eserle tab ve neşr ederek kâr'in-i kirâma naçizâne bir hizmet ifasına da muvaffak olurum."(s.198)

Dönemin özelliği olarak hatıra türü içinde yazarlarımızın yer yer siyasal ve sosyal analizlere girdiklerini, bunun da hatıra bütünlüğünü bozarak eseri adeta bir araştırma ve inceleme kitabına dönüştürdüğünü görüyoruz. Bu yüzden hatıra türü ile karıştırılması son derece normal kabul edilmelidir.

Burada ele alacağımız diğer bir eser de M.Z.'nin İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Fırıldakları Yahut Târih-i Matem³⁴ adlı eseridir.

Yazara göre, kendi aleyhinde faaliyetlerin yapıldığını gören Abdülhamid baskı ve zulümlerini iyice arttırmış, kendi çevresindeki insanların haricinde bulunan insanları mahkûm ederek, cezalandırarak birçok yuvanın yıkılmasına sebep olmuştur. Bu durum karşısında halk; hürriyete, adalete kavuşmak için sabırsızlanmaktadır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet'in ilânı için yaptıkları mücadeleleri anlatan yazar, kendi aleyhinde yapılan çalışmalar karşısında hükümdarın, saltanatını, tahtını korumak için "iade-i hürriyet" e mecbur olduğunu ve bu mecburiyetin 10 Temmuz İnkılâbı'nı getirdiğini ifade eder. Böylece, otuz üç senedir hür yayın yapamayan matbuat serbest kalır ve her ağızdan "Yaşasın İttihad ve Terakki" nidaları yükselmeye başlar.

Yazara göre bu sevinç fazla sürmez ve vatan yine mateme bürünür. Çünkü başa gelen bu insanlar çıkar peşinde koşmaya ve kendilerini "lord" gibi görmeye başlarlar. Milletini halini görmezlikten gelerek sorumsuzca para

harcırlar. Bu sorumsuzluk 31 Mart ihtilâlini meydana getirir. On bir gün boyunca İstanbul'da kulüpler yağmalanır, matbaalar tahrip edilir. Ordu Mahmut Şevket Paşa komutanlığında İstanbul'a gelir. 14 Nisan'da Abdülhamid hâl edilir.

İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetime geçtikten sonra da İttihatçılar dışındaki insanların, suçsuz oldukları halde çeşitli sebeplerle cezalandırıldıklarını söyleyen yazar, suçsuz insanlara yapılan işkenceleri de şöyle anlatır:

"Bir taraftan Türkiye Napolyon'u Şevket Paşa cemiyet-i hafiye müntesibini ve azası diyerek bir çok mücahitleri Bekir Ağa'nın müthiş zindanlarına sokuyor, salim işkenceleriyle tecziye kıldırıyordu...ki Sinop mebusu Rıza Nur Bey ile muharririnden Fuad Şükrü Beyin yatak derûnunda muhtefî olduğu halde çıkarılıp Lûtfü Fikri Bey tarafından meclis-i millîde vûkelâ-yı millete arz edilen sopa kırıkları, tâ kökünden sökülmüş tırnak parçaları bu mezalimi isbata kâfidir. " (s.9)

Bu arada yazara göre lâıyk olmadığı bir makamda bulunan Hakkı Paşa, İtalyanlara yaklaşıp, Trablus'ta bulunan askerleri terhis ettirmektedir.

"Hakkı Paşa'ya soruyoruz. Acaba şu teslime yeltendiği memleket pederleri merhumundan miras mı kaldı? Eğer öyle ise pek hovarda bir şeymişler yok öyle değilse neden âherin hukukunu canavar, namussuz bir milletin aguşuna atıyorsunuz. (Hubbû'l vatan mine'l- iman) hadisini unuttunuz mu... Unuttunuzsa İslâmiyetin uluvviyetini vatan için kum çuvarlarında aç bî ilaç çalışan, ölen mücahitleri görün görün de onlardan ders ibret alınız. Vatan ne kadar muazzez bir şeymiş..."(s.10)

Bu durumda Osmanlı maliyesi iyice bozulur ve millet iyice zor duruma düşer. Daha sonra Hakkı Paşa kabinesinin yerine Said Paşa'nın başkanlığında bir kabine geçer. Kötü durum değişmez hatta daha kötüye gider. Yazar o dönemde yapılanları şöyle ifade eder:

³⁴ M.Z, İttihad ve Terakki Cemiyetinin Fırıldakları Yahut Tarih-i Matem, Arşak Garayan Matbaası- Bâb-ı Âli Caddesi ,Dersaadet- 1328, İç kapakta "fiyatı 40 paradır" yazmaktadır. Eser 14 sayfadan oluşmaktadır

“Talât, Cavit Beyler orduya siyonistlik sokmaya çalışıyorlar, şu dinsizliği Osmanlılığın şan ü şerefi olan bir mahale ilhâyı teşebbüs eden fâillerin enzâr-ı milletine arzını arzu eden Zeki Bey, tasavvuratını icra etmeden Siroz fedâi çetesi azasından (Ahmet Nazım) tarafından Makra köyünde Hûbân sokağında katlolunuyor. Fâilleri nasılsa derdest olunup adliyeye teslim kılınarak esnâ-yı muhakemede Şaban Efendi tarafından tekmil foyalar meydana konuluyor. Zeki Bey merhumun kaleme almış layihası üzerinde kıraat ediliyordu.”(s.11)

Daha sonra meclis üç ay sonra toplanmak üzere fesh edilir. Yine herşey fırkanın eline kalır. Filozof Rıza Tevfik Bey açıkça konferans verdiği için tutuklanır. Gazeteler “imtiyaz teminatı akçesi”ne tâbi tutulurlar.

Yeni yönetimin, halkı ve devleti zor duruma düşürdüğünü kendi yorumlarıyla anlatan yazar, şu değerlendirmelerle eserine son verir:

“Meclis fesh oldu. Bundan muğber olan ekâbir-i cemiyet Selânîk'te ilân-ı Cumhuriyet etmek rezaletine kadar vardılar... Vardılar ama avuçlarını yaladılar... Yavrum cemiyet... Artık sizin blöflerinizi millet yutmaz. Şu dört senelik zaman-ı ikbalinizde milletin kalbine unutulmaz hatıralar nakşettiniz. Geçen zaman bizim için tarih-i matem oldu. Rahat oturun da şu keşmekeş-i dâhiliye ve hâriciyeden kurtulalım yani daha doğrusu ıslâh-ı nefis ediniz. Görüyorsunuz ki Abdülhamid'in ricalinin otuz üç sene de kazanmış olduğu bir mevkii siz dört sene de kazandınız. Eğer siz de onlar kadar bir zamana nail olaydınız ümit ederdim ki Avrupalar'a teyyareleriniz hususi sefinelerinizle seyahat ederdiniz.

Ey millet-i muazzama şu dört senelik ahvâl-i dâhiliyemizi gözümüzün önüne getirelim de intihabât da mebuslarımızı, hukukumuzu hakkıyla muhafaza edecek zevattan intihâb edelim.” (s.13,14)

Yazar, 1908'den, Hareket Ordusunun İstanbul'a gelişine kadar geçen dönemde İstanbul'daki olayları yorumlamakta ve İttihat Terakki'yi tenkit etmektedir. Anlatılanlara göre yazar, önce İttihat Terakki taraftarıyken, daha sonra onun karşıtı bir tutum sergilemiştir. Dönemin özellikleri, gözlemden çok yoruma dayalı olarak sade bir dille anlatılmıştır. Bir tezi savunan bu eser, hatıra değil; bir tenkit yazısıdır.

İstanbul hayatından kesitler sunan Ahmed Rasim'in, "Eşkâl-i Zaman"³⁵ isimli eseri de hatıra türüyle karıştırılan eserlerden biridir. Yazar, bu eserinde³⁶ döneminin yaşayışını, şahıslarını ve müşahedelerini anlatmıştır.

"Ahmed Rasim" isimli onun hayatını ve eserlerini anlatan eserinde Şerif Aktaş'da, "Eşkâl-i Zaman"ı "Ahmed Rasim'in Gazeteciliğini Aksettiren Eserleri" başlığı altında inceler ve eserle ilgili şu tespitlerde bulunur:

"Eşkâl-i Zaman'daki kalem tecrübeleri, yazıldıkları dönemin siyasi durumuyla ilgili politik konu ve şahısları; günlük hayatın akışı içinde dikkati çeken bazı durumları; zamanın kabadayı, külhanbeyi ve züppelerinin tavır, hareket ve konuşmalarını Ahmed Rasim'e has bir anlatım tarzıyla gözler önüne serer."³⁷

Yazarın, gözlemlediği bir olayı ayrıntılarıyla anlattığı, "El-Mâzi Lâ-Yüzker...Amma" başlıklı yazısı, eserin türü ve üslûbu hakkında bilgi vermektedir:

"Bundan evvelki tramvaylar ne kadar iyiydi!.. Yerine göre sükûn ve tevfiğ gösterirler, yerine göre sürât ve isti'câl üzere giderlerdi... Kâh dört atlı olurlar, insana gurur ve ihtişam nâmına birşeyler gelir, kâh yokuşun ortasında dururlar, akıl ve fikire medâric ikbâl-i vüs'âdâtın yarısında kalakalmanın ne kadar acı olacağı vârid olurdu. Hele freni kaydırıp da yokuş aşağı alabildiğine kaydığı zamanlarda rakiplerinde husûle getirdiği baş dönmeleri, yürek oynamaları, kadın çığlıkları, çocuk haykırmaları, hattâ erkeklerin bağırımları ile müterâfik 'av 'ava-j kelâb, hariçtekilerini

-Makinayı sıkıştır!

-Dizginleri çek, be herif!...

-Atlama!... Parçalanırsın!...

³⁵ Ahmed Rasim, Eşkâl-i Zaman, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaa-i Halîk-i Osmanî Şirketi, İstanbul, 1334

Tasvir-i Efkar gazetesine tefrika olarak derc olunduktan sonra ayrıca kitap şeklinde basılmıştır.

³⁶ Eser sadeleştirilerek günümüz harflerine aktarılmıştır. Ahmed Rasim, Eşkâl-i Zaman, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992

³⁷ Doç.Dr.Şerif Aktaş, Ahmed Rasim, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987 (s.51)

-Eyvah! Hurd u hâş oldular!...

feryatlarıyla el, ayak sallayıp tepinmeleri arasında koca arabanın zıp! diye durması, ertesi gün gazetelerin vak'ayı yazmaları üzerine saf dilân-ı ümmetten bazılarının:

- Bizimki dün sokağa çıkmışlardı, sakın içinde bulunmasın! Tarzında izhâr-ı telehhüf ederek bir daha izin vermemeye ahd ü yemin etmeleri de ne kadar ibret-âmuz, ne kadar hatıra-sûz idi!..." (s.3-4)

Abdülhak Şinasi Hisar, Salâh Birs el gibi, dönemin yaşayışını gözlemlerle aksettiren Ahmed Rasim bu eserinde, belirli bir kronoloji izlemeden, araştırmaya dayalı olarak yaptığı müşahedeleri sohbet tarzında kaleme almıştır.

Cafer Seydahmet'in "Unutulmaz Gözyaşları"³⁸ adlı eseri de hatıra olmayan; fakat hatıra kitapları içinde değerlendirilen bir başka eserdir.

Roman türünde yazılmış bu eserden yaptığımız aşağıdaki alıntı, eserin türü hakkında daha sağlıklı bir tespit yapmamızı sağlamaktadır:

"Ahmed Efendi bir buçuk yıldan beri yalı boyunun en güzel bir köyünde muallimlik ediyordu.

Uçsuz bucaksız bağlarının, tertipli bahçelerinin bereketleriyle yüksek selvilerinin dilberlikleriyle, sevimli çiçeklerinin ince kokularıyla kibirlenen bu iki yüz evlik köy ocak başıda kaba yastıklara yaslanarak çubuğunu çeken ve ondan yükselen dumanlara bakarak keyiflenen bir kadı gibi yüksek dağlara dayanıp denize bakıyordu.

Ahmed Efendi'yi bu köyün bayağılığından ziyade güzelliği buraya çekmişti. O bu cennete benzeyen köyde ancak sevinçle, zevkle yaşanacağına inanmıştı. Bu köyün güzelliğine gömülerek yaşayanlar, sevgililerinin dilberlikleriyle sarhoşlanarak onların dizlerinde yatanlara benzetiyor ve bu köyün kuşlarının çivçivlarında, kuzuların melemelerinde, atlarının kişnemelerinde, kızlarının ince titrek seslerinde ancak saadet, ancak sevinç yaşayacağını kabul ediyordu." (s.5)

³⁸ Cafer Seydahmet (Kırimer), Unutulmaz Gözyaşları, Kütüphane-i Südi, Bâbıralı Caddesi, İstanbul, 1334, Kitabın tamamı 59 sayfadır.

“Cennet-Mekân Sultan Murad Han-ı Hâmis Hazretlerinin Hasbihali Ve Son Veda”³⁹ isimli eser de hatıra türü özelliklerini taşımayan eserlerden biridir. Edebiyatçı bir doktorun Sultan Beşinci Murad hakkında neşrettiği bir makale üzerine uygulanan yazar, hislerini Padişah’ın lisanıyla manzum olarak ifade eder. Eseri yazış sebebini ve yazmasına sebep olan olayı yazar şöyle anlatır:

“(Yeni Gazete) 13 Kânûn-ı evvel, 324 tarihli nüshasında bir tabip-i edîbin Çırağan Sarayı ziyaretini mutazammın bir makale neşretmişti.

Makale Cennetmekân Sultan Murad Han-ı Hâmis Hazretleri’ne 28, handan-ı celilîne 33 sene sücn-i elim-i mahbusiyet olan o sarayı, bâ-husus Hazret-i Padişah’ın hücre-i irtihâlini öyle bir vuzuh u hakikatla tasvir ediyordu ki; okurken dil ve candan kopan hûn-ı teessür zapt edememiş, ağlamıştım.

Bu teessür o gece giryân bir his, perişan bir fikir ile – Hazret-i Padişah’ın lisanından olarak- bana manzum bir (Hasbihal) ve (Son Veda) yazdırmıştı.

Bazı ihvan ve muhibbânın ihtar ve ısrarı üzerine o hasbihal ve veda’nın bu kere temsil ve neşrine mücâseret kılındı.

4 Eylül 326 - Esbak Trabzon Mektupçusu Sadık Vîcdani “(s.3)

Hatıra kitaplarının listesi içinde yer alan bu eser, yazarın da ifade ettiği gibi, Padişah’la ilgili duygu ve düşüncelerin anlatıldığı manzum bir eserdir.

³⁹ Ebu'l-Rıdvân Sadık Vîcdani, Cennetmekân Sultan Murad Hân-ı Hâmis Hazretlerinin Hasbihali ve Son Veda, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1326, Kitabın tamamı 15 sayfadır.

SONUÇ

Hatıra türü, Türk Edebiyatı'nda değişik türlerin içinde parça parça görülmüş, Tanzimat'tan sonra matbaanın yayılması ve Batılı türlerin edebiyatımıza girmesiyle bu türde de eserler verilmeye başlanmıştır.

Tanzimat döneminde, müstakil olarak bu türde çok eser verilmediğini; yazarların başka eserler içinde yer yer hatıralarını anlattıklarını görmekteyiz. Araştırmacılar, bu dönemin en önemli hatıra eseri olarak Muallim Naci'nin "Sünbüle"sini kabul ederler. Kendilerini gelecek nesillere doğru ifade etmek gayreti içinde olan Servet-i Fünûncular'dan Hüseyin Cahit Yalçın ve Halit Ziya Uşaklıgil bu dönemin önemli hatıra yazarlarıdır.

Sultan Abdülhamid döneminde uygulanan baskıcı yönetimden dolayı, çok az sayıda eser yayımlanmış, yayımlananlar da kişilerin dönemle ilgili değerlendirme ve yorumlarından uzak bir muhtevayla kaleme alınmışlardır. II.Meşrutiyet'in ilânından sonra, basın sansürü kalkmış ve bu serbest ortamın tesiriyle hemen her türde çok sayıda eser verilmiştir. Hatıra, insanların kendi yaşamlarını doğrudan, vasıtasız anlatan bir tür olduğu ve yazarlara, olayları kendi bakış açılarıyla anlatma özgürlüğü tanıdığı için, bu dönemde en çok eser verilen türlerden biri olmuştur.

Bu eserlerin büyük bir kısmı, yazarlarının hayat maceralarını anlatmaktan ziyade, yaşadıkları olayların tesiriyle, dönemlerinin subjektif bir yorumu ya da kendi hayatlarının bir çeşit müdafaasıdır. Bu nedenle eserlerde, yazarın yaşantısı ve duygularından ziyade resmî belgelere yer verilmiştir ki bu da onların hatıra özelliğini zayıflatmaktadır. Fakat, bu kitaplar yazarlarının kendi savunmalarını yaparken, dönemlerinin sosyal ve siyasî olaylarının analizlerini yapmaları açısından tarihî bir belge niteliğinde olup; yakın siyasî tarihimizi aydınlatmaları açısından önemlidirler. Bu dönemin hatıra yazarları içinde Ruşen Eşref Ünaydın, Mizancı Mehmed Murad ve Falih Rıfkı Atay gibi edebî şahsiyetleriyle tanıdığımız yazarlara ait hatıralar da, hem edebî hem tarihî değere haizdirler.

Eserleri incelerken dikkatimizi çeken önemli bir husus da, genellikle, gerek ediplerin, gerek devlet adamları ve diğer yazarların eserlerinde, günlük dilin üstünde edebî bir dil kullanmaya itina göstermeleridir. Özellikle devlet adamlarının resmî yazışma üslûbuna hakim olduklarını, Arapça-Farsça kelime ve tamlamalardan oluşan, oldukça ağır bir dil kullandıklarını görmekteyiz. Özellikle Said Paşa'nın eserlerinde kullandığı dil, bu özelliklere örnek teşkil edecek niteliktedir.

Edebiyat tarihini, siyasî tarihten bağımsız düşünmenin mümkün olmadığını, Türk Edebiyatı Tarihi'nin dönemlerinin edebî ölçülerden ziyade, siyasî hadiselerle göre belirlendiğini göz önüne aldığımız takdirde, siyasî tarihimizin edebiyata geniş ölçüde malzeme sağladığını söyleyebiliriz. Türk Edebiyatı çalışmalarının nihâi amacı, Türk Edebiyatı Tarihi'nin mümkün olduğu kadar eksiksiz ve yanlışsız yazılabilmesidir. Siyasî tarihin vesikalarından olan hatıra eserleri de, sanatçıların biyografilerinden başlamak üzere, edebiyatımızın karanlıkta kalmış pek çok noktasına ışık tutmaktadırlar. Yaptığımız bu çalışmada ele aldığımız eserlerin edebî değerleri; eserlerde kullanılan dil, eserin yazarı ve dönemiyle ilgili sağlam birer vesika olmalarında gizlidir.

Bu dönemdeki eserler, her ne kadar hatıra türüyle kaleme alınmış eserler olsalar da yazarların batılı yazarlar gibi hayatlarına ait her detayı deşifre etmediklerini, ayrıntıya girmediklerini görmekteyiz. Bu da girişte ifade ettiğimiz gibi, Doğu insanının hayat telâkkisinden ileri gelmektedir. Bizim edebiyatımızda Rousseau'nun "İtiraflar"ı gibi yazarın hayatını bütün detaylarıyla anlatan eserler bulunmaması da bunun kanıtıdır.

KAYNAKÇA

I- 1908- 1918 YILLARI ARASINDA YAYIMLANMIŞ HATIRA KİTAPLARI

Ahmed Muhtar Paşa, Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sânisî, Mekteb-i Harbiye Matbaası, Dersaâdet, 1328

AKÇURA, Yusuf, Mevkûfiyet Hatıraları, 2. baskı, İstanbul, 1330

ATAY, Faliş Rifkî, Ateş ve Güneş, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1334

Bereketzâde İsmail Hakkı, Yâd-ı Mazi, Tevsî'-i Tabaât Matbaası, 1332

H. Cemal, Yeni Harp, Şems Matbaası, Dersaâdet, 1332

Hafız Kemal, Cemiyet-i Hafîyye İşkenceleri Yahut Bir Sergüzeşt-i Hûnin, (Keteon Petrosyan Matbaası), Dersaâdet, 1327

Hasan Rami, Hatırat, Artin Âsaduryan Matbaası, İstanbul, 1324

Hüseyin Raci, Tarihçe-i Vak'a-i Zağra, Hürriyet Matbaası, 1326

İsmail Hakkı, Vatan Uğrunda yahut Yıldız Mahkemesi, Kitaphâne-i İctihat, Mısır, 1326

Kâmil Paşa, Hatırât-ı Sadr-ı Esbâk Kâmil Paşa, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniyye, 1329

Kâmil Paşa, Kâmil Paşa'nın Ayân Reisi Said Paşa'ya Cevapları, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniyye, 1327

M. Nihad, Bekir Ağa Bölüğü Faciâları yahut Serâir-i İstibdâddan Bir Nebze, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaâdet, 1327

Mehmed Memduh, Feverân-ı Ezmân, 1324

Mehmed Memduh, Mir'at-ı Şuûnât, Ahenk Matbaası, İzmir, 1328

Mehmed Memduh, Serâir-i Siyâsiyye ve Tahavvülât-ı Esasiyye, 1324

Mehmed Yuşa, İstibdâdın Zehirleri yahut Bir Menfinin Sergüzeşti, Rûşen Matbaası, İstanbul, 1325

Mizancı Mehmed Murad, Tatlı Emeller Acı Hakikatler, Matbaa-i Amedi, 1330

Mizancı Mehmed Murad, Enkâz-ı İstibdâd İçinde Züğürdün Tesellisi, Matbaa-i Amedi, Dersaâdet, 1329

Mizancı Mehmed Murad, Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdâd, Mahmud Bey Matbaası, Dersaâdet, 1326

Mizancı Mehmed Murad, Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi, Matbaa-i Amedi, Dersaâdet, 1329

Mizancı Mehmed Murad, Mücâhede-i Millîye, Mahmud Bey Matbaası, 1326,

Necmi Raci, Neler Çektik, Hürriyet Matbaası, Dersaâdet, 1326

Resneli Ahmed Niyazi, Hâtırat-ı Niyazi yahut Tarihçe-i İnkılâb-ı Osmânîden Bir Sahife, Sabah Matbaası, İstanbul, 1326

Rıza Nur, Cemiyet-i Hafîyye, Selânik Matbaası, Dersaâdet, 1330

Rıza Paşa, Hülâsa-i Hatırât, 1325

Ruşen Eşref, İki Saltanat Arasında, Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, Dersaâdet, 1334

Rüşdü, Yemen Hatırası, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaâdet, 1325

Said Paşa, Said Paşa'nın Hatırâtı, Sabah Matbaası, Dersaâdet, 1328

Said Paşa, Said Paşa'nın Kâmil Paşa Hatırâtına Cevapları, Tanin Matbaası, İstanbul, 1327

Süleyman Paşa, Hiss-i İnkılâp, Tanin Matbaası, İstanbul, 1326

Şerif Paşa, Meşrutiyete Doğru Ben ve Hayatım , Nefaset Matbaası, Dersaâdet, 1911

TOKGÖZ, Ahmed İhsan, Tirol Cephesi'nde, Ateş Hattında, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1917

Zihni Paşa, Beyân-ı Hakikât, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1327



II- FAYDALANDIĞIMIZ DİĞER KAYNAKLAR

A.Kemal, Yıldız Hatırât-ı Elimesi, İkbal-i Millet Matbaası, Dersaâdet, 1326

ABALIOĞLU, Yunus Nadi, İhtilâl-i İnkılâb-ı Osmanî, Matbaa-i Cihan, Dersaâdet, 1325

Abdülvahid Vehbi, Hatırât yahut Mecmuâ-i Nâciz, Erzurum İttihad Matbaası, Erzurum, 1328

Ahmed Muhtar Paşa, Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sânis, -Anılar 2- Sadeleştirerek Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayer, Eski Yazıdan Aktaran: Yücel Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996

Ahmed Rasim, Eşkâl-i Zaman, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1334

Ahmed Rasim, Eşkâl-i Zaman, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992

Ahmet Rasim, İki Hatırât Üç Şahsiyet, Hazırlayan: İbrahim Olgun, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976

Ahmet Rasim, İki Hatırât Üç Şahsiyet, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı İstanbul, 1332

AKALIN, İ.Sami, Edebiyat Terimleri Sözlüğü, Varlık Yayınları, İstanbul, 1984,

AKTAŞ, Şerif, Ahmet Rasim, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987

AVCIOĞLU, Doğan, Türkiyenin Düzeni, Bilgi Yayınları, Ankara, 1968

AYDA, Adile, "Edebiyatta Hâtıra", Hisar, c.19, S.265, 1979

AYTAÇ, Gürsel Edebiyat Yazıları III, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1995

BANARLI, Nihad Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987

Bereketzâde İsmail Hakkı, Yâd-ı Mazi, Hazırlayan: Mümtaz Habib Güven, Nehir yayınları, İstanbul, 1997

BEYATLI, Yahya Kemal, Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım, 3. baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1986

BOLAYIR, Namık Ekrem, Osmanlı Ordusuna 10 Temmuz Hatırası, Ruşen Matbaası, Dersaâdet, 1327

Cafer Seydahmet, Unutulmaz Gözyaşları, Kütüphane-i Sûdi, 1334

Celâl Nûri, Şimâl Hatıraları, Çevirimyazı: İbrahim Demirci, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 1997

ÇIĞIRAÇAN, İbrahim Hilmi, Hayat-ı Askeriye ve Edebiye Sahifeleri, Mahmud Bey Matbaası, 1324

ÇOTUKSÖKEN, Yusuf, Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü, Cem Yayınları, İstanbul, 1992

Ebülbehzad, Bir Polisin Hatırâtı, Matbaa-i İkdâm, 1329

EMİL, Birol, Mizancı Murad Bey, Hayatı ve Eserleri, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1979

Fatma Teryal, Hakikat, Sene 1325

GÖKYAY, Orhan Şaik, "Türkçede Gezi Kitapları", Türk Dili Gezi Özel Sayısı, S. 258, 1973

GÜNGÖR, Erol , "Hatırat Yazarlar", Türk Edebiyatı, S.57, 1978

HALMAN, Talât Said, "Yaşadıkça Yazılan", Türk Dili Günlük Özel Sayısı, S.127, 1967

Hasan Rami Paşa, Hatıralar, Çeviren: Sabahattin Öksüz, Düzenleyen ve Basıma Hazırlayan: Coşkun Güngen, Dz.K.K.ılgı Karargâh Basımevi, Ankara, 1997

Hüseyin Raci, Tarihçe-i Vak'a-i Zağra, Baskıya Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1973

İbrü'l Nüzhet Cevat, Hatıra-i Tarih-i Osmanî, Kasbar Matbaası, Dersaâdet, 1330

İLERİ, Celâl Nuri, Şimâl Hatıraları, Matbaa-i İçtihad, İstanbul, 1330

İsmail Sıtkı, Hatırât, Selânik Matbaası, Dersaâdet, 1324

J.A.CUDDON, A Dictionary of Literary Terms, Published in Penguin Books, Middlesex, 1892

KABAKLI, Ahmet, Türk Edebiyat Tarihi, Türkiye Yayınları, c.1, İstanbul, 1967

KAPLAN, Mehmet, "Hatırat Üzerine", Hisar, c.6, S.27, 1966

KARAALİOĞLU, Seyit Kemal, Edebiyat Terimleri Kılavuzu, İnkılâp ve Aka Basımevi İstanbul, 1975

Kathlen Morner – Ralph Rauseh, NTC's Dictionary of Literary Terms, National Textbook Company, Lincolnwood, 1975

KAYGUSUZ, Bezmi Nusret, Fırkalar ve Ben, Bizans Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul, 1328

M.Z , İttihad ve Terakki Cemiyetinin Fırıldıkları yahut Tarih-i Matem, Arsak Garayan Matbaası, Dersaâdet, 1328

Mehmed Emin, Gelibolu Hatırâtı, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul, 1327

Mehmed Memduh, Mir'at-ı Şuûnat, Sadeleştiren: Hayati Develi, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990

Mehmed Rıza, Hülâsa-i Hatırât, Becid Basımevi, İstanbul, 1947

Mehmed Selâhaddin Bey, İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim, Sadeleştiren: Ahmed Varol, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1989

Mehmed Selahaddin, Bildiklerim, Emin-i Hindîye Matbaası, Kahire, 1334

Mehmet Celâl, Zindan Kapısında, Matbaa-i Ahmet Kâmil, Dersaâdet, 1324,

Mizancı Murad, II.Meşrutiyet Dönemi Hatıraları, Lâtin harflerine çevirip baskıya hazırlayan: Celile Eren (Ökten) Argıt, Marifet Yayınları, İstanbul, 1977

Mizancı Murad, Mücâhede-i Millîye, Hazırlayanlar: Sabahattin Çağın – Faruk Gezgin, Nehir Yayınları, İstanbul, 1994

Mizancı Mehmed Murad, Hürriyet Vadisinde Bir Pence-i İstibdâd, Hazırlayan: Ahmed Nezih Galitekin, Nehir Yayınları, İstanbul, 1997

MUTLUAY, Rauf, 100 Soruda Türk Edebiyatı, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1969,

Nureddin Tefik, Menfâdan Avdet, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul, 1324

OKAY, Orhan, İslâm Ansiklopedisi, c.16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997

OLGUN, İbrahim, "Anı ve Türk Edebiyatında Anı", Türk Dili Anı Özel Sayısı, S. 246, 1972,

ÖZDEMİR, Emin, Örnekli Açıklamalı Edebiyat Bilgileri Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990

ÖZDEMİR, Emin, Yazı ve Yazınsal Türler, Varlık Yayınları, İstanbul, 1983

ÖZKIRIMLI, Atilla Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, Cem Yayınları, c.1, İstanbul, 1982,

Peyami Safa, Bir Mekteplinin Hatırâtı, Kete'on Bedrosyan Matbaası, 1329

Rıza Nur, Cemiyet-i Hafıyye, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1997

Sadık Vıcdani, Cennetmekân Sultan Murad Han-ı Hân-ı Hâmis Hazretlerinin Hasbihali ve Son Vedaı, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1326

Said Paşa, Gazeteci Lisani, Sabah Matbaası, Dersaâdet, 1327

Said Paşa, Anılar, Günümüz diline uygulayan: Şemsettin Kutlu, Hür Yayın ve Ticaret A.Ş. İstanbul, 1977

Salime Servet Seyfi, Bir Hatıra-i Pejmürde, Sancakçıyan Matbaası, Dersaâdet, 1329

SEVÜK, İsmail Habib, Edebiyat Tarihi, - Tanzimattanberi I- - 6.baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944

Süleyman Kadızâde Rıfat, Padişah Aldattı mı Aldandı mı, Sene 1324

Süleyman Paşa, İnkılâp Hissi yahut Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi ile Beşinci Murad'ın Tahta Çıkarılması, Yeni dile ve yeni harflere çevirerek bastıran, kızı Mediha Gezgın, 2. baskı, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1953

Şerafeddin Mağmumi, Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları Matbaatü'l-fütûh, Mısırü'l-Kahire, 1327-1909

Şerif Paşa, Bir Muhalifin Hatıraları, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990

Tahirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1973

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergâh Yayınları, c. 3-4,

YALÇIN, Hüseyin Cahit , Kavgalarım, Tanin Matbaası, 1326,

YALKI, Mehmed Enisi, Avrupa Hatırâtım, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniyye, 1327

YETKİN, Suut Kemal, "Günlük Üzerine", Türk Dili Günlük Özel Sayısı, S.127, 1962

Yusuf Niyazi, Menfâ Köşelerinde, Artin Asaduryân Matbaası, 1326



ÖZET

Türk Edebiyatı'nda hatıra türünün gelişimini ele aldığımız çalışmamız, 1908-1918 yılları ile sınırlandırılmıştır.

Diğer birçok Batı kaynaklı tür gibi, eski edebiyatımızda mevcut olmakla birlikte, Tanzimat'tan sonra adı konan ve yeniden şekillenen hatıra türünün, bu türle benzer özellikler gösteren ve birbirine karıştırılan türlerle mukayesesi yapılmış, benzeyen ve ayrılan yönleri belirtilmiş; konuyla ilgili kaynakların yetersizliği sebebiyle, imkânlar dahilinde türün sınırlılıkları belirlenmeye çalışılmıştır.

II.Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra, Sultan Abdülhamid yönetimini eleştiren yazarların, duygularını subjektif yorumlarla ifade ettikleri eserler yayımlanmıştır. Bu eserler, döneminin aydın mantalitesini göstermesi açısından önemlidir.

II.Meşrutiyet'in ilânından sonra, İttihad ve Terakki Cemiyeti taraftarı olan yazarlar, hatıralarında, Meşrutiyet yönetimini överken; Cemiyet'e mensup olup, daha sonra muhalif saflara geçenler ise hatıralarında İttihad ve Terakki'yi eleştirmişlerdir.

Sultan Abdülhamid, İttihad ve Terakki dönemini anlatan hatıralar dışında; Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Sultan V. Mehmed Reşad, Sultan VI. Mehmed dönemlerini anlatan hatıralar da yazılmıştır. Bu eserler, yakın siyasi tarihimizi aydınlatması açısından önemlidir.

1908 yılından önce ve sonra yapılan savaşları anlatan hatıra kitapları da genellikle hadiseler, müşahedelere, savaşın insanlar üzerinde bıraktığı izleri anlatan duygusal ifadelerle yer vermeleri bakımından, edebiyat ve tarihimiz açısından büyük değere haizdirler.

Sultan Abdülhamid döneminde üst düzey yönetici olarak görev yapan devlet adamları, hatıralarında, kendi dönemlerinde yapılan olumsuz

faaliyetlerde rolleri olmadığını ispatlayarak kendilerini savunma amacını gütmüşlerdir. Bu da yazarların, eserlerinde kendi özel hayatlarından çok, resmî belgelere yer vermelerine neden olmuştur.

Özel hayata ait olan hatıralar da, yazarlarının hususî hayatlarına ait bilgileri aksettirirken, onların dönemlerinin siyasî atmosferlerini de hissettirmeleri bakımından dikkate değerler.

Tezimizde hatıra türüne ait olan eserlerden başka, “hatıra” adını taşımasına ve kaynaklarda “hatıra” olarak geçmesine rağmen, bu türe dahil edemeyeceğimiz eserleri de, son bölümde “Hatıra Türüne Girmeyen Eserler” başlığı altında inceledik.

Çalışmamızda, sınırlılıkları tam olarak tespit edilmemiş ve bugüne kadar, üzerinde derli toplu bir çalışma yapılmamış olan hatıra türüne ait, 1908-1918 yılları arasında kitap olarak yayımlanmış eserlerin tespiti, inceleme ve değerlendirmeleri yapıldı.

SUMMARY

Our study, in which we examined development of memoirs type in Turkish Literature is limited to the years between 1908-1918.

As many different literary types, memoirs existed in our past literature, however, it was named and formed again after Tanzimat (administrative reforms). In this study it has been compared to the types that have similar features and confused with it; similar and different aspects have been indicated; due to the limitation of the sources related to subject, boundaries of type has been tried to be determined as far as possible.

After proclamation of Constitutional Monarchy II, authors that criticized administration of Sultan Abdülhamid have published opuses that stated their emotions with subjective comments. These opuses are important since they show mentality of intellectuals in the era.

After proclamation of Constitutional Monarchy II, authors that become supporter of İttihad ve Terakki Cemiyeti (a kind of political party), praised Constitutional Monarchy era in their memoirs; and the ones that were member of the Party and then joined opposing parts criticized İttihad ve Terakki in their memoirs.

Other than the memoirs on Sultan Abdülhamit, İttihad ve Terakki era; memoirs were written that describe eras of Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Sultan V. Mehmet Reşad, Sultan VI Mehmed. These opuses are important for lightening our political history.

Memoirs books that described wars done before and after 1908 have historical and literary importance since they include emotional statements that describes events, observations, and traces of war on humans.

Top level state officers that were in charge during Sultan Abdülhamit era, tried to defend themselves by proving that they did not take part in the

T.C. YATIRIM BANKASI
DOKÜMANLARI

negative activities done in their era. That caused, authors to include official documents rather than their private life in their opuses.

Memoirs about private life gives information about private life of authors and they are important to give a feeling of political climate of their era.

In our dissertation, opuses that cannot be included within this type even though they are named as "memoirs" and indicated as "memoirs" in references have been examined in the last part under the heading "Opuses that are not within Memoirs Type".

In our study determination, examination and evaluation of opuses that have been published as book between years 1908-1918 has been performed. Boundaries of these has not been determined and no well organized study has been conducted on this matter before.